UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01143681 3

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXII, БР. 153.

МИЛАН МАРЈАНОВИЋ.

САВРЕМЕНА ХРВАТСКА.

Srpska Književna Zadruga
[Redovna izdanja]

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
(КОЛО XXII.) БР. 153.

МИЛАН МАРЈАНОВИЋ.

САВРЕМЕНА ХРВАТСКА.

MICROFILMED BY
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY
MASTER NEGATIVE NO.:
93008.1

БЕОГРАД
НОВА ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ" — ЉУБ. М. ДАВИДОВИЋА
1913.

DB
366
M3

584897
2.7.54

ПРЕДГОВОР.

Задатак књиге. Диференције између Хрвата и Срба постају данас све мање. Оне се уравнавају на културном, на националном и на политичком подручју. Али овај процес уједначавања није никако још довршен и још не може бити речи о том да сваки Србин схвата и осећа све оно што је хрватско као један део Српства, а сваки Хрват све оно што је српско као део Хрватства. Наглашавам речи „схвата“ и „осећа“, јер је једнако толико потребно радити на томе да сваки Србин знаде сва важнија факта која се односе на Хрвате, а сваки Хрват сва факта која се односе на Србе, као и на том да сваки Србин сасвим добро схвата и осећа све оно што је хрватско, и обрнуто. Само знање дата и факата не би било довољно ни онда када би било много потпуније него што је сада. Ја знам да ће у овој књизи, и ако није научно дело, па не садржава ни једнога факта који не би био онима који су се истим предметом бавили, већ од пре познат, поред свега тога, за веома велик број српске публике бити и у погледу самих чињеница које саопштава читава ревелација. Ово, наравно, није ни заслуга писца ни књиге, него последица слабога познавања хрватске историје и хрватскога живота код већега дела српске публике, за којим непознавањем ни мало не заостаје непознавање српске историје и живота на страни хрватске публике.

Али има једна друга невоља, и већа од ове: и она факта која су позната на обема странама схва-

тана су и приказивана на свакој страни различито и гледана су у различитом осветљењу. Стајалиште једнога дела народа било је другојачије од стајалишта другога дела, а често пута, за време хрватско-српских распра и бораба, намерно су се многе ствари изобличавале и затајивале, или им се давао други смисао него што су га имале. Потребно је да се и Срби и Хрвати науче на ствари које се односе на једне или на друге гледати исправно и са једнога јединога гледишта, а једино исправно стајалиште је оно са којега се може једнаким интересом, једнаком љубави и једнаким схватањем обухватити развој и живот Хрвата и Срба као развој двају чести једне целине и схватити тај двоструки развој као развој чести у веома различним приликама. Са тога гледишта је писана и ова књига. Она не жели да буде само информативна, него да сарађује у делу духовнога зближавања, да душу Хрватства приближи и да ју учини интимном души Српства.

Између хрватске и српске публике, између српске и хрватске традиције, између хрватског и српског менталитета, влада још увек подвојеност и одељеност. Због тога води и ова књига рачуна о тој разлици традиције и менталитета. Она више тумачи него ли што учи. Она је претежно експликативне природе. Зато и није овде исцрпно приказивана савремена географска Хрватска, него савремено Хрватство као национално-културни, национално-социални и национално-политички појав какав је данас, па стварни и историјски узроци који су данашње Хрватство условили и који су му дали садржину. А све ово доведено је у извесну релацију са Српством, нешто због бољега разумевања, а онда и због тога да се већ једном привикнемо студирати специалне еволуције и појаве Хрватства и Српства као делове једне целине.

Метод књиге. Има питање Хрватске, а има и хрватско питање. Али има и „проблем Хрватства“, и тај проблем је доста комплициран, и он иде у

знатном делу у ред питања филозофије историје. Ова књига требала би да на српској страни пробуди интерес за тај проблем Хрватства више него за само политичко или национално хрватско питање, јер ће се према овим питањима брзо и лако одредити сваки онај који дође крају сложеном проблему о којему је реч и који га схвати као саставни део српско-хрватскога проблема.

Књига овако замишљена, први је покушај ове врсте у хрватској и у српској литератури, а једва да има предрадња у којима би са овога гледишта биле обрађиване поједине партије прошлости и садашњице хрватске и српске историје и довођене у органичку везу. Ово ми је и олакшавало и отежавало посао: олакшавало, јер сам у састављању распореда и суђењу имао невезане руке, али га је и отежавало, јер је публика доста неприпремљена на оваква схватања, због чега сам морао да чешће понављам и тумачим извесне ствари које у другим приликама не би требало тумачити и понављати.

Како ова књига није ни компендиј нити систематска збирка свих података о Хрватској, него покушај информативне критичке анализе и прагматичке синтезе предмета о коме говори, она има мало потањих описа факата и догађаја које спомиње, па треба да читаоци, ако у њима ова књига пробуди интерес за предмет, потраже друге детаљисане описе факата и појава.

Хрвати и Срби. Када говоримо о Хрватима и о Србима у политичком смислу, као о стваоцима народних држава, не смемо овај историјско-политички смисао речи „народ“ замењивати оним значењем које је речи „народ“ дао XIX век, век демократизма и национализма. Хрватски и српски народ, какав је данас и какав је постао у XIX веку, стварао се постепено и створио се истом у томе веку. У средњем веку, после насељења јужних Словена у крајеве које данас запремају, било је мноштво племена словенских и несловенских којима

су се политички наметнула некоја способнија и државотворнија племена, а нарочито она која су носила српско и хрватско име и која су, ширећи своју политичку сферу, проширивала и то своје племенско име на осталу словенску масу. Да ли су та племена развила своју државотворну способност истом овде на југу, или су је донела са собом са севера, и да ли су била чисто словенске крви или можда полугерманске (готске), како то наслућују неки испитивачи (Gumplowitz), тешко је одредити, и овде није на месту такав покушај.

Једнако је немогуће да се данас тачно одреде етничке границе између Хрвата и Срба. Ово није тешко само због великих испремешавања за време турске инвазије, него и зато што су, пре тога и после тога, на истоку и на западу у језгро хрватског и српског етноса улазили јачи страни елементи, и што је већ у првим вековима насељавања јужних Словена било знатних мешавина између дошљака и староседелаца, па и оних племена која су својим краткотрајнијим инвазијама преплављивала данашњу југословенску територију. Услед свега тога је тешко замислити на којим би се критеријама могла конструирати чиста расна и етничка разлика између пресумптивног хрватског и српског типа, разлика која би била видљива разлика онолико колико је видљива између двају посве различних народа. Можемо дакле говорити само о оним разликама које је створио дуалан историјски развитак, о разликама које је створила историја и развијање једнога дела народа у политичкој и културној сфери запада, а другога у сфери истока. Али ако узмемо за подлогу разликовања те сфере, морали бисмо говорити чак и о разлици између северне и јужне сфере, између северног и јужног типа народа, јер је та разлика видљива једнако и код Хрвата као и код Срба.

Према томе, када говоримо о историји и о животу Хрвата и Срба, морамо бити увек свесни тога

да је само реч о двема групама историјских чињеница, о дуалној историји, али не и о двема историјама двају народа. Историја Хрватске и историја Србије могу да се приказују одељено, али историја хрватскога и историја српскога народа тешко могу да се са пуним разумевањем, без остатка, исправно и без вештачкога елиминирања прикажу одвојено. Хрватски народ није јасан и није читав без српскога, и српски без хрватскога. Имаде читавих делова народа и читав низ појава које се не могу исправно схватити и приказати ако их на силу трпамо у ексклузивну хрватску или српску историју. Најпосле, овај је неоспорни факат осетио и хрватски и српски романтични национализам, па је због тога и примио форму „свехрватства“ и „свесрпства“, то јест утрпао је напросто све Хрвате у Србе, или све Србе прогласио Хрватима. Овакав национализам који обухвата обе чести народа, једини је прави, логични и исправни национализам. Његова је основна мана била само у томе што је негирао или што је затварао очи пред двоструком традицијом и двојним именом. Савремени и реални национализам мора с тиме рачунати. И зато би требало Српство да прими у себе позитивне елементе Хрватства, а Хрватство елементе Српства. Први корак биће упознавање тих елемената.

Деоба хрватско-српске историје. Историја Хрвата и Срба после деобе народа може да се подели у три велике епохе: у средњевековно време, у турско време, и у ново време. У првом времену стварају се, претварају, боре и пропадају мање и веће државне творевине, хрватске и српске. Силе које их стварају, то су у првом реду интереси, похлепе и амбиције владара, династије и моћне властеле, па онда црквени и верски интереси. Ово су у оно време у опште покретачке силе које доминирају у европској историји. Данашње покретачке силе: народа, социјалне и економске тежње, нису у оно доба биле ни развијене ни меродавне. А насупрот томе

нису више ондашње силе данас основица историјског развијања. Рачуни онога времена су данас закључени и историја онога времена живи једино у успомени, у памћењу и у архивама. Ни једна жива сила онога времена није данас делатна. Старе државе биле су народне у толико у колико их је стварала и у колико им је била основицом етничка маса данашњега народа, и у колико су у опште средњевековне државне творевине могле бити народне. Оне државе могу да имаду за данашњи наш народни живот изведену националну вредност, али оне саме нису имале одређених националних циљева. Под крај тога времена ипак је било тенденција које, и ако нису биле у данашњем значењу речи националне, ипак су могле да буду од пресудних последица за наш доцнији национални развитак, јер су биле подесне за то да и наш народ уведу у ново време развијен и организован барем у оној мери у којој су ушли у то време други западни европски народи. Био је то неуспели покушај босанскога Тврткa да окупи у једну државу све Хрвате и Србе. Али овај покушај је остао рудиментаран, јер је турска инвазија створила сасвим другу конфигурацију снага у југоисточној Европи.

Турско је време, као год и средњевековно, данас сасвим завршено. Оно је у ствари завршено ослобођењем Србије, у почетку XIX века, али ликвидација старих рачуна трајала је све до данас. Турско време је избрисало све оно што је у средњем времену развио српски део народа, а хрватски део је довело под окриље нове једне силе, коју је оличавала хабсбуршка монархија. Турско време је време народнога робовања или вегетирања, време сеоба и испремешавања народних маса, време стварања етничке масе која ће касније бити основицом за стварање модернога народа српско-хрватскога. То је време борбе за живот, у којему се ипак ствара литерарна култура на западу а национална култура на истоку, у којему се на западу ствара европски

интелектуализам, а на истоку национални демократизам.

Са деветнаестим веком почиње ново време, али то је још увек прелазно време. У деветнаестом веку ослобађа се језгро Српства, Србија, од Турака, а средиште Хрватства, Хрватска, унутрашње се емансипира од Угарске и од Беча. Нови елемент који се помаља и који постаје делатан, то је народ у модерном смислу речи, а нова мисао, то је народност на демократској основици. Тај народ се ствара, али и он сам ствара, тај народ добива свест и организује. Он се организује најпре бицентрично, под хрватским и под српским именом, у име хрватске и у име српске идеје. Али неразлучност хрватских и српских делова тога народа постајала је све то више основица за израђивање једнога новога национализма који се у разним формама помаљао кроз читав XIX век, али је истом у двадесетом веку почео да добива посве одређене контуре и општу народну санкцију. То је национализам југословенски, или тачније речено: србохрватски.

Раздеоба хрватске историје. Хрватски историчари деле хрватску историју у четири доба. Прво доба траје од свршене сеобе Хрвата (око 640) до крунисања угарскога краља Коломана за краља Хрватске (1102). То је доба првих кнезова и слободнога краљевства са народним династијама. Друго доба траје до катастрофе на Мохачком пољу (1526), која катастрофа отвара турској преплави пут у већи део Хрватске и Угарске, с којом је до онда Хрватска живела у персоналној унији. Треће доба траје до смрти Јосипа II (1790), када Хрватска долази и административно под власт Угарске. У то време воде се борбе с Турцима. У Хрватској владају Хабсбурги, а у Далмацији Венеција. Четврто доба траје до данас.

Прво доба карактеришу историци као доба самосталнога државнога живота; друго као доба борбе моћних олигархија са краљевима и заједничке

угарско-хрватске борбе са Венецијом, Византом, и најпосле са Турцима. То је време изборнога краљевства и династичких заплетаја. Треће доба је доба двостране борбе тесно савезне Угарске и Хрватске за одржање државе против Турака и против бечкога централизма. Најпосле је ново доба време националнога освештавања и борбе за територијалну целокупност хрватских земаља и провођење историјскога хрватскога државнога права.

Оваква подела нешто је одвише општа, а када се рачшлањава у мање одељке према мени династија и владалаца, није увек стварна и прагматична. Поделимо ли бар прва три раздобља на по два мања, добијамо прегледнију и органичнију раздеобу. Од 640 до 920 траје насељавање, ослобађање словенске масе испод јарма Авара, Франака и Византије. Државотворна способност хрватских племена ствара, организацијом словенске масе, из регионалних скупина јединствену државу. То време можемо означити као време улажења Хрвата у европску историју. До 1102 траје доба самосталне хрватске краљевине са владарима народне крви. То је афирмација политичкога индивидуалитета и настојање асимилације држави старијег романског елемента. До 1382 налази се Хрватска у персоналној унији са Угарском под Арпадовцима и Анжувинцима до смрти Лудовика Великога. Хрватска и Угарска су сасвим равноправне, али се центар хрватске државе, који је дотле био у средњој Далмацији, постепено преноси све више на север. Хрватска се дели у две бановине: хрватско-далматинску и славонску. Византијски утицај је дефинитивно потиснут, а Венеција је привремено истиснута са источних обала Јадрана. Олигархија влада скоро суверено, док најпосле краљевска власт не побеђује. Хрватска се у то време дефинитивно оријентира у западном правцу и улази у западну сферу културе и политике. Феудални систем долази на место старога племенскога. Четврто доба траје

до 1526. Хрватска долази у унакрсну ватру европских централних (династичко-политичких) сила, Венеције и Турака. Губи дефинитивно Далмацију. Покушаји сконцентрисања Хрвата и Срба око Босне изјаловљавају се. Турска инвазија погађа Хрвате на Крбавском пољу (1493). а мења из основа политички положај катастрофом на Мохачу. Том катастрофом је сломљена самостална одбрамбена снага свих мањих држава на југоистоку Европе (Бугарске, Византије, Србије, Босне, Хрватске и Угарске), а цела одбранбена снага се сконцентрише у руке Хабсбурга. До 1671 траје пето доба, доба очајне борбе са Турцима с једне стране, а са друге стране са бечким централизмом. Неуспели покушај угарских и хрватских великаша да спасу државу од турске силе и бечкога централизма свршава се у Хрватској уништењем моћних породица Зрињских и Франкопана. Шесто доба траје до смрти Јосипа II и у њему побеђује централизам, а отпорна снага Хрватске према њему сведена је на минимум. Али у то време су ослобођени многи хрватски крајеви од турскога господства. Паралелно са чишћењем земаља од Турака иде ширење немштине на северу, талијанштине на југозападу, денационализовање интелигенције, исисавање измучене сељачке масе, утрњивање народне свести. У првој половини новога времена, до 1860, могу се разабрати три фазе: одупирање мађарскоме национализму средствима традиционалнога консерватившизма (1790—1830), пробуђење народа на основу идеја словенске солидарности и протустављање хрватске (или југословенске) народности и језика мађаризму, и најпосле кулминација борбе у рату с Мађарима (1848 и 1849), после чега долази позната реакција (1850—1860). У другој половини деветнаестога века владају уставне прилике. Хрватска, после извесног колебања, улази поново у савез са Угарском, а народ се бори на свим линијама за националну афирмацију, државно право и територијалну целокупност Најновије доба почиње

са годином 1903, када се читави народни живот поставља на демократски основ и прелазно време реконструисања престаје, а настаје, једнако као и у Србији, време народнога организовања по идеји народнога јединства.

Овака подела подудара се у главном са деобом српске историје, код чега налазимо веома значајних коинциденција, које свакако нису случајне.

Раздеоба материала. Хрватска историја у XIX веку није пуна само историјских реминисценција, него је и народно буђење извршено у духу историзма. Развитак и карактер народне борбе у том веку био је условљаван живим и делатним остацима историје, он је био опредељиван ситуацијама које је стварала историја, чак тамо од средњега века, и ситуацијама које се нису много промениле ни у деветнаестом веку. Народ је у деветнаестом веку морао да решава питања која су остала нерешена још од најстаријих времена. Према томе је било потребно приказати све оно што је преостало да се реши и што је предодређивало развитак народа у новом времену и допринело стварању социалне, културне и политичке основице савременога Хрватства, једном речју све оно што је стварало карактер и менталитет савременог Хрватства.

Ова потреба одредила је и раздеобу материала који је требао да уђе у ову књигу. Језгро књиге чини XIX век, који је век народнога буђења, организовања и опредељивања хрватскога дела народа. Али се пре тога морало ново време довести у органичку везу са средњевековном историјом и са веома важним приликама за време турске инвазије. После тога требало је приказати зачетке нове еволуције у XIX веку.

У две прве главе покушао сам, према последњим резултатима савремене хрватске историографије, која је исправила и допунила многа раније схватања и приказивања и која иде за тим да буде што непристраснија, да укратко прикупим главна

дата старије хрватске историје. и још више, да истумачим вредност и значење тих времена.

У првој глави приказана је средњевековна Хрватска, а у другој Хрватска у времену турске инвазије. За разумевање хрватскога народног живота потребно је држати на памети грдну, основну разлику између прилика у каквима се развијао живот Хрвата у средњем и у новом веку. Потребно је било, нарочито за српску публику, јаче истаћи све оне моменте у историји средњега века у којима се испољава државотворна тежња и способност, политичка и отпорна снага западног, хрватског дела народа, али у исти мах спољашње и унутрашње узроке због којих није та тежња и способност могла да донесе већих и трајнијих успеха. Средњевековна историја Хрвата и Срба показује, поред свих великих разлика спољашњега развијања, и велике унутрашње сродности, нарочито сродности карактера између носилаца државне и политичке моћи, властеле. Једнаке врлине и једнаке мане на обема странама, једна раса и једнаки типус јаких људи, једнаки методи и једнаки инстинкти! Различност прилика одређивала је разлику у развијању историје и стварала разлику проблема пред које су били стављени западни и источни део народа.

У другој глави приказано је турско време, и ја сам кушао да одредим значење тога времена за целокупни народно-политички живот народа. У том су времену створене највеће унутрашње разлике између хрватског и српског дела народа. Тумачења која сам набацио послужиће, надам се, бољем разумевању свега онога што је турско време донело или однело, што је избрисало и што је оставило. У оваквој књизи није могуће сваку тезу доказивати, па ће се многе причињати можда и одвише својевољно конструисане, тим пре што се с те стране наша целокупна народна историја није у довољној мери обрађивала. Али ја нисам могао да се уклоним овом тумачењу ако сам хтео да, према мојем схва-

тању и осећању, уведем читаоце српскога менталитета у менталитет хрватски који су изградиле прилике оних времена и који је потребно разумети, ако желимо исправно схватити значење XIX века у животу Хрвата и Срба, као и хрватско-српске односе у том веку.

Живот Хрвата у XIX веку приказан је у четири главе. Како ова књига има да прикаже у првом реду унутрашњу садржину и унутрашњи карактер Хрватства, или, другим речима, душевни тип хрватски, нису у њу ушли сви податци о физичким (економским и т. д.) приликама земље и народа. Јаче су истакнуте народно-политичке и народно-културне прилике и појаве, па је, поред општега прегледа народно-политичкога живота и борбе, морала да уђе у њу и нарочита глава о политичким идејама и странкама. Ово, као и настојање да књига садржи информације о приликама и појавама до најновијега времена (до 1912), поставило ме је пред један опасан задатак. Тешко је и чак немогуће је говорити о најновијим појавама и у опште о политичким појавама с онаквим објективитетом с каквим је могуће говорити о далекој прошлости. Још је теже о томе писати у издању једнога друштва које нема и које не може да има нити да дозвољава буд каквих одређених тенденција сем опште националних. Али ова књига није историја старога Хрватства или старе Хрватске. Она, по својој намени и по мојем схватању, има један актуелан задатак, због чега и не може да се клони актуелних питања и појава. Њезин актуелни задатак је у томе да у данашњици дејствује на сутрашњицу, да допринесе свој део да у будућности не буде онолико забуна с непознавања и неразумевања колико их је било у прошлости, да данашње Хрватство приближи и изјасни данашњем Српству. Па ако буду сви имали овај задатак књиге пред очима, мораће признати да се није могло ни смело стати на по пута, да је требало додирнути и актуелности.

Ово је, понављам, опасно и клизаво, јер писање о тим актуелностима не може да буде сасвим објективно, али се ипак надам да ће наћи уважења моје настојање да приказивање актуелности буде по могућству што мање пристрасно и субјективно. Како је ово више књига тумачења него навођења, посве је природно да има у њој много субјективне критике и личних схватања. Ово наглашавам нарочитом намерношћу, јер ми није било на памети да сва своја тврђења прикажем као да су дефинитивни резултат објективне науке, или да су ауторитативно донесена. Свака стварна дискусија биће у интересу саме ствари због које је ова књига овако замишљена и написана.

У Београду, крајем новембра 1913.

Писац.

ПРВИ ДЕО.

БАШТИНА СТАРОГА ВРЕМЕНА.

I ГЛАВА.

СРЕДЊЕВЕКОВНА ХРВАТСКА.

Зачеци хрватске историје. Хрватска историја почиње у оно време када су словенска племена на југу, после довршене сеобе, почела да се ослобађају аварскога подаништва. Године 640 скршена је аварска сила, а словенска племена на југу од Купе почела су да афирмирају засебан властити политички живот и државотворну способност. Племенска имена јављају се у западном делу југословенских насељења већ крајем седмога века. Име хрватско као племенско име чини се да је било старо, познато и прошireno још у северним крајевима закарпатским, јер су му се трагови сачували кроз читави средњи век (а местимице и данас) по данашњем чешком и пољачком територију баш онако као што се и име српско сачувало код лужичких Словена. Као дипломатско име долази у писаним листинама име хрватско први пут године 845, у листини која назива бана Трпимира „вођем Хрвата“ (Dux Croatorum). Од онда се скоро редовно спомиње хрватско име као народно и као дипломатско име.

Још године 680 ступила су хрватска племена у извесни уговорни однос са папинском столицом, обавезујући се да неће нападати хришћанских народа, а за то им је папа обрекао да ће Бог бити њихов заштитник када би њих ко други напао. У оно је време био вероватно покрштен велик део тих племена, али је још дуго после тога било међ народом и властелом отворених и прикривених при-

сталица старе народне вере. Ова је вера скровито живела, чини се, све до дванаестога века. Ипак се мора имати на памети да је крштење западнога дела јужних Словена извршено далеко раније него крштење источнога дела (863 и 891). У овој чињеници треба тражити први узрок диференцијама које ствара историја између источних — претежно српских, — и западних — претежно хрватских — делова југословенске масе. На истоку се много дуже одржала стара народна вера и стара традиција, а на западу је утицај нове вере и западне цивилизације већ у првом почетку био веома јак.

Посавски устанак. Први знаци политичке самосвести јављају се међу племенима југословенским у исто време на два места. Око 820 јављају се почеци српске државе око Лима и Ибра, а 819 до 822 траје у посавским крајевима устанак Љутовида Посавскога, који се напреже да ослободи те крајеве испод франачкога господства, па да оснује самосталну државу. Хрватски историчари обрађују овај устанак као саставни део хрватске историје, а српски га врстају у српску историју. Тешко је и није поуздано примењивати данашња национална схватања на покрете оних времена; с тога се не може напросто утврдити нити доказати да ли је Љутовидов устанак носио српско или хрватско обележје. Али ако се узме као мерило тесан веза који постоји између овога покрета и даљега развијања неоспорно хрватске историје, када се узме у обзир несумњиво хрватски карактер касније историје крајева између Саве и Драве, када се уважи да су и словеначка племена учествовала у оном устанку и да је Љутовидов покрет ишао несумњиво у западну историјску сферу нашега народа, а да се специфично српска историја почела развијати и дуге векове развијала сасвим засебно на југоисточном крају југословенских насељења, мора се посавачком покрету дати место у хрватској историји.

„**Бела Хрватска**". „Посавска Хрватска", како оне крајеве називају хрватски историчари, остала

је под Франциma до 878. Љутовидова краткотрајна држава (између Соче, западно од Трста, Драве, Саве и Тимока) није могла да се одржи, а у тим северним крајевима, који би можда били постали основица заједничке државе источних и западних племена, није могао да се развије центар политичкога живота услед упада Мађара у Панонију (896). Услед свега тога је центар државотворнога живота у западним странама потиснут са севера на југ, у тако звану „Белу Хрватску“ (Groatia Alba), на југу од Купе и Велебита. Под ту „Белу Хрватску“ потпадала је и Посавска Хрватска сем Срема. Бела Хрватска допирала је на југ до Неретве, и ту се спомиње 845 бан Трпимир, касније Кресимир (854—862). Још године 860 основана је у Нину на мору (недалеко од Задра) засебна хрватска бискупија, под чију је управу дошла читава католичка црква у земљама између Раше у Истри, Неретве, Драве и Дунава до Београда. Ове земље су у оно време чиниле извесну државну и ако још не довољно консолидовану целину. У тој држави владају банови: Мирослав (862—865), Домагој (865—876), који је задавао велики страх Венецији, Инослав (до 878). Хрвати су у оно време били постављени међу две јаке силе: међу Византијом и Франачком, па су били час под врховном влашћу једне а час друге од њих. Ослободив се 878 од Франака, долазе под врховну власт Византије, и под баном Здеславом потпадају под патријаршију. Папа даде убити Здеслава, а бан Бранимир се отргне од Византа, врати народ Риму и заснује политичку независност хрватске државе. Далматински приморски бискупи, који су представљали староседелачки романо-грчки елеменат, остали су и даље под патријаршијом све до времена краља Томислава. Због тога постаје хрватска нинска бискупија опште хрватска народна бискупија, и она у читавом свом опсегу и у својој јурисдикцији заводи старословенски литургијски језик и глаголску азбуку. Хрвати тиме показују да имаду свести и снаге да и усред католицизма

афирмирају свој индивидуалитет. Од то доба па све до данас, борба за народну цркву и старословенски језик непрестано траје, с променљивом срећом.

Оснивање краљевине. Године 910 постаје хрватским баном Томислав, и, користећи се приликама, окупи око себе сва хрватска и велики број осталих словенских племена у велику државу коју онда проглашује слободним краљевством. После навале Мађара (896), пораза Франака и пада моравске словенске државе у Панонији (906), повезала се Посавска Хрватска тешње са Белом Хрватском, и Томислав заједно са српским кнезом Вишчевићем поведе рат на бугарскога цара Симеуна (924), после чега се прогласи краљем а Вишчевић заједно са српским жупанима га признаје. У новом рату (927) порази Томислав попова Симеуна, који у рату погине, а Томиславова држава се у то време распростре између Раше, Драве, Дунава и Дрима. Томислав је умро 930.

После Томислава владају слободном Хрватском краљеви народне крви пуних 200 година. Од године 930 до 970 ређају се Михајл. Стјепан I. Крешимир I, а земље јужно од Неретве долазе под власт српских владара. Међутим Крешимир присаједињује Хрватској Босну. Крешимировићи владали су од 970 до 1058, и то овим редом: Држислав (до 1003), Светослав Сурина (до 1010), Крешимир II (до 1035), уз којега владаше као савладар његов брат Гојслав (до 1020). После владају: Стјепан II (до 1058), Петар I (до 1073). Наслеђује га пољички племић Славић (до 1075), па онда Дмитар Звонимир (до 1089). После смрти Звонимира долази interregnum (до 1102), јер је синовац Петра Крешимира, Стјепан II, владао само две године, а у Посавску Хрватску је упао угарски краљ Ладислав I, после чега се развила борба између присталица Арпадовића, који су на основу родбинских веза претендовали на хрватско престоље (Ладислав је био брат удовице Звонимирове Јелене Лепе), и представника јужне Хрватске, који су изабрали краљем великаша

Петра II (обично названога Свачића). Петар II владао је од 1091 до 1097. када је пао у бој код Петрове Горе, поражен од Ладиславовога синовца Коломана и арпадовских пристаница.

Четири нове државе. Томислав запрема у хрватској историји оно место које запрема у бугарској Симеун а у српској Душан: он је зачинавач велике државе која иде за супремацијом на Балкану. Под сваким од ових тријух владара, свако од три југословенска племена заснива провизорно велику империју, која у досадањој историји представља најшире размицање граница политичке власти дотичнога племена. Сасвим је природно да су се такве државе јавиле најпре код Бугара и Хрвата, а знатно касније код Срба, јер су Бугари и Хрвати били на периферији, а Срби су се налазили у средини између сфера хрватске и бугарске експанзије. А опет је сасвим природно да је морало доћи и до српске експанзије у време када је хрватска и бугарска експанзија ослабила.

Од Томислава до данас траје континуирано у државноправном и политичком смислу хрватска краљевина, која ће 1924 имати свој миленијски јубилеј. Овај факат је од важности за разумевање каснијега развитка хрватске историје.

У ово прво време југословенске историје имаде више занимљивих паралелизама Устанак Тимочана противу Бугара био је године 818, а устанак Посаваца против Франака 819 У исто време када се на истоку, под Василијем I, заводи, крштавањем српских племена, старословенски језик у цркву, утврђује се, ширењем моћи нинске бискупије, међу Хрватима употреба глаголице. У исто време примају Бугари хришћанство (864). Симеун бугарски (893 до 920) оснива велику државу и потискује Србе, али њега савлађује Томислав који помаже Србе. Међутим, одмах после смрти Томислава, диже се Часлав (831—960), и шири српску државу између Ибра, Мораве, Дунава, Саве и Уне. Цетине и Бојане, па се онда први пут јавља дипломатско име

„српска држава". Све ово се дешава у време када се утврђују у панонској равници Мађари, оснивајући властиту државу (906). Једном речи, у времену од неколико деценија појављују се четири државне организације, које од онда за читави један миленij представљају, час ефективно час виртуелно, сталне политичке силе или политичко-народне јединице на том територију. У времену од педесет година јављају се четири политичка државотворна народа, који, поред свију перипетија, утврђују четири увек живе и делатне државне мисли на југоистоку Европе. У ово кратко време организују се и уравнотежавају те државотворне силе, а стварају се четири јаке традиције. Четири водећа племена концентришу сва остала словенска и несловенска племена на том територију, и од тога времена почиње у правом значењу речи прагматичка историја четири народа: хрватскога, српскога, бугарскога и мађарскога.

Све оно што се дешавало за двеста година раније, било је комешање, намештање; то је било време селекције, која је на послетку изнела четири историјска организма способна за политички живот. Осамљени покушаји чињени у Босни, а нарочито у Македонији (Самуилова држава, 976—1014), да се заснују државе додирних српско-бугарских или српско-хрватских зона, нису се одржали. Посавски крајеви били су предмет борбе између Хрвата и Мађара, босански између Срба и Хрвата, а македонски између Срба и Бугара.

Копно и море. Најпосле је од важности још један паралелизам који се јавља у историји Срба и Хрвата: скоро истовремено премештање центара државнога организма. У оно време када се центар српске државе из унутрашњости селн на југ, мору, селн се и центар хрватске државе на југ, на море, у средњу Далмацију. Када се пак центар српске државе преноси са Приморја у унутрашњост, на север (у Рашку, под Бодином, 1081—1101), и када нешто касније (1170) Немања присаједињава дефи-

нитивно Зету, утврђујући североисточне крајеве као државни центар, бирају Хрвати Арпадовце за краљеве, и, решавајући се после смрти цара Емануела (1180) за свагда византијског утицаја, улазе све више у сферу Подунавља, а државни се центар понова све више сели на север. Преношење српског центра на североисток, а хрватског на север, једнога и другога са Приморја у унутрашњост, има за последицу да се Срби дефинитивно приклањају источној, а Хрвати средње-европској сфери утицаја. Ова факта су последица једних те истих узрока: слабљења Бугарске и Византије, које омогућава српску експанзију на исток, и јачања Угарске и Венеције, од којих ова потискује Србе и Хрвате са Приморја, а она притеже Хрвате на север, а угрожавајући Србе са севера, изазива и њихову концентрацију у правој опасности.

У прво време политичкога, или боље рећи ратничкога, афирмирања хрватских племена у новој постојбини, чинило се да ће Хрвати, који су се невероватно брзо прилагодили поморском животу и стали да угрожавају Венецији, постати јак поморски народ и завладати на Јадранскоме Мору. Венеција је малне читав један век морала да плаћа Хрватима данак за слободу пловидбе по Јадрану. Али Венеција се већ године 1001, под дуждем Орсеолом, решила хрватске хегемоније на мору, а касније је завладала не само на мору него и по далматинским обалама. Хрватска је важила као поморска сила последњи пут под Лудовиком Великим Анжувинцем, када је обновљена била част хрватскога морнаричнога адмирала.

За последњих народних краљева била се испела папинска моћ до врхунца, нарочито под Гргуром Великим. Папе су, хотећи да се наметну врховним господарима краљевима и краљевинама младих народа и држава, делили круне и краљевства. Они су делили круне једнако хрватским, као што и неким српским владарима. А краљеви су им морали присизати вазалну верност. Под Петром

Крешимиром састао се у Спљету велики црквени сабор (1060) и створио закључак о докидању старословенске службе у црквама, о завођењу целибата, и о том да свештеници брију браду и секу косу. Ово је било уперено противу народнога свештенства и источнога црквенога утицаја. Ове одредбе су изазвале силне нереде у читавој хрватској држави, и од тога су времена започеле борбе између хрватске народне странке и латинске странке. Крешимир, а касније и већи део његових наследника, поставио се на страну латинскога клера из државних разлога, јер је на тај начин хтео да привуче богате и важне романске приморске градове и да учврсти краљевску власт против племенских олигархија. Он се већ у почетку своје владавине прозвао краљем Хрвата и Далматинаца (Приморских Романа) и обновио поморску силу државе. Он је назван Великим, јер је доиста обновио велику Хрватску, али концесије даване Латинима упропастиле су касније ту исту државу.

После смрти Петра Крешимира папа је дао заробити краља Славића, који је припадао народној странци, и најпосле, након великих бораба, сазвао је нов црквени сабор у Спљету (1076) на којему је дошло до извеснога споразума између народне и латинске странке, па је сабор изабрао краљем Дмитра Звонимира, који се прогласио папиним вазалом и за папинске интересе војевао неколико пута. Међутим су народни елементи били одлучно противни вођењу папинске политике, и када је на сабору краљ затражио да народ крене у рат на Селџуке за ослобођење Светога Гроба, великаши су краља убили на оном истом книнском Косовом Пољу на којему се данас налази, у спомен Старосрпскога Косова, од каснијих српских досељеника подигнута црква Лазарица. Два Косова, две погибије народних држава: хрватске и српске.

Приморје и Далмација. Читава хрватска историја, од њених првих почетака па до пред саму турску инвазију, препуна је борбе за позиције на

Јадрану. Ова се борба води између источне и западне обале за превласт, и онда између саме те источне обале и њезина залеђа. То је пре свега борба између Приморја и Босне, у којој једна и друга страна иду за надвладом, а онда још далеко већа борба између Далмације и Подунавља. Географско тежиште целога источнога приморја се налази у средњој Далмацији, између Задра и Цетине, и зато је ово средиште хрватске државе било главни предмет борбе. Ово хрватско приморје није тежило за проширењем на југ; зато не видимо да долази до веће борбе између хрватске и приморске српске државе. Хрватско Приморје је тежило да себи осигура западне босанске и северне крајеве између Драве и Саве. Подунавље, политички организовано у угарској држави, непрестано је тежило да добије Далмацију и тим начином осигура себи обалу мора.

У хрватској дипломатској историји Далмација се редовно спомиње одељено од Хрватске. Под Хрватском се разумевала копнена област, па и област данашње копнене Далмације, а под Далмацијом острва и стари романски приморски градови. У римско је доба појам Далмације обухватао земље од Раше и Истре до Мата у Албанији, а на исток до Колубаре у Србији. Касније се тај појам стегнуо, и у време народних краљева се у Далмацију бројала само острва и вароши Задар, Сплет, Трогир, Дубровник, Котор, Раб, Крк и Осор. Византинци су редовно називали читаву хрватску државу једним именом: Хрватска. Папе су на супрот, из разумљивих разлога, Хрватску називали Далмацијом. Византија, имајући врховну власт у Хрватској, хтео је да нагласи власт и над Далмацијом, а папа је, имајући најјачи ослон у Далмацији, хтео да нагласи свој утицај у целој Хрватској

Унутрашњи несклад. Хрватска држава није могла да се одрекне Приморја, и због тога је настојала да себи осигура далматинска острва и градове. Али она је тиме примала у свој организам један напредан, културан, посве разнородан и се-

паратистичан елемепат који је Хрвате сматрао варварским освајачима, и који се није асимиловао. Поједини хрватски краљеви који су имали више на памети државне интересе него народне, хтели су да, обезбеђујући посед и наклоност Далмације, сузбију утицај Венеције, па су давали градовима концесије, а приклањали се латинској странци. Тако је дошло до тога да је онај владар који је хрватску државу после Томислава највише ојачао (Петар I Крешимир), исту државу национално највише ослабио. У тој трагичној неједнородности националних елемената у хрватској држави, лежи један од главних узрока њених недаћа. Хрватска самостална држава настрадала је због унутрашњега несклада између народнога интереса у држави и државнога интереса те државе. И од тих давних времена понавља се у хрватском делу народа у различитим облицима једнака трагична ситуација: државни разлог често не задовољава довољно народни, а народни не може да сам обезбеди државу.

Географски положај и географски размештај. Оваква ситуација је последица географскога положаја и географскога размештаја, разнородности етничких елемената, или барем разноврсности њихових традиција и тенденција, а најпосле и политичке околине.

Сам општи географски положај Хрватске, у центру источне обале, у средњем веку најважнијега (Јадранскога) мора, није био лош, чак је био и одличан. Али је зато био веома неповољан географски размештај народа на територију на којему се населио. Тај териториј, испресецан високим планинским венцима који деле море од залеђа, отежавао је саобраћај и везу између појединих насеља народа. Поједини крајеви се између себе јако разликују по карактеру тла и по множини географских, а потом и економских тежишта. Велебит дели цело јужно Приморје од северних крајева, који се приклањају подунавској равници. Динара дели далматинско приморје од бо-

санскога залеђа. Учка дели горње приморје од западних делова Истре, који гравитирају Венецији. На терену који гравитира на четири разне стране, народ није могао да нађе и да створи природнога центра. Због тога су Хрвати, више од и једног другог југословенског народа, били изложени утицајима и притежности четири сфере: балканске, јадранске, подунавске и северне (алпијске). Срби су онда, кад су пренели средиште у Рашку, дошли у знатно бољи положај. Мађари су пак имали просто идеалан положај, а још идеалнији размештај. Они су компактно населили географски неподељен и хомоген центар Подунавља, од којега су могли да шире своју власт на све стране сасвим природним путевима речних долина. Венеција је морала да постане јача од буди којега града на источној обали Јадрана, из простога разлога што није била одељена од својега залеђа, што је то залеђе било културно и богато, и што је била на тачки која чини најбољу везу између средње Европе и Јадранскога Мора, а преко овога и Ориента. Услед узаности далматинскога приморја, слабије културе залеђа, услед унутрашњег етничкога несклада у држави, и најпосле услед тога што је Далмација далеко више приморје Подунавља него Балкана, па ју Подунавље, које је центар Хрватске притегнуло на север, није ни могло да довољно уза се веже и штити, дошло је до победе Венеције у Далмацији, а Угарске у Хрватској.

Положај Угарске. Како није могао да се на терену запремљеном од хрватскога дела народа развије довољно јак центар, није чудо да су превладале силе спољашњих центара: Венеције и Угарске. Једна и друга сила најпре су водиле борбу противу остатака власти Византије, и та је власт најпосле (1180) дефинитивно потиснута. Тада је почела борба између Подунавске силе и Венеције за Далмацију, која је свршена победом Венеције. Папинска политика, у оно време од великога утицаја, пашла је

да ће јој најбоље послужити онај народ који има најмање националних традиција, који је највише изолован, и који је највише политички експанзиван. Папинска политика је била разочарана непоузданошћу Срба и Хрвата, и она је сву пажњу посветила Угарској и прогласила ју неке руке заштитницом вере и свете столице, а њене краљеве проглашавала свецима, што није учинила никада ни с једним хрватским владаром, макар да је Звонимир погинуо служећи њеним интересима. Папинство је наменило Угарској неке руке полицајну улогу на Балкану.

Угарска је могла да се организује у јаку политичку силу лакше од Хрватске и Србије, јер је била географски заокругљена и сконцентрисана у плодној равници, јер је била на извидници југоисточне Европе, и јер су Мађари, народ изолован а поред тога ратнички, номадски народ, били дисциплиновани и осећајући потребу веће солидарности, у првим вековима, вернији краљевима него што су то били у племена распарчани и по разноличном територију разасути словенски народи, који су од старине имали јако развите аутономске тенденције. Мађари су на тај начин успели да себи политички (не национално) асимилују све остале политички способне елементе на територију њихове политичке сфере. Они нападају на северну Хрватску, они понова нападају на северне српске делове. Угарска се никада не престаје мешати у послове западнога Балкана. Угарски краљеви упадају у Босну као мандатари католицизма противу јереси. Босна је већ после расула Бодинове државе припојена Угарској, и угарски краљеви носе наслов „Rex Ramae“ (од 1139 даље). Емерик позива Кулина бана као какав судија на одговорност због богумилства. Није онда чудо што је Угарска притегнула себи Хрватску, и тако, након неколико векова борба са јужнохрватском моћном властелом, притегла центар хрватске државе на север, сасвим између Саве и Драве.

Хрватска и Угарска. Читаво време од кру-

нисања Коломана за краља Хрватске (крунисање је обављено у Београду на мору, код Задра) па до смрти Лудовика Великога, испуњено је у хрватској историји унутрашњим борбама између властеле и краљева. То је борба властеле за што већу независност чак и према оним краљевима које признају законитима и које сами постављају, па и намећу Угарској. Истодобно се воде борбе са Византом и Венецијом. Коломан је одмах после крунисања именовао својега сина Стјепана засебним краљем Хрватске, у знак да признаје самосталност Хрватске. Овај обичај именовања засебних краљева арпадовских у Хрватској трајао је неколико времена. II Бела II дао је засебно крунисати Емерика (1194) краљем Хрватске од Драве до мора, а заједнички краљеви крунисали се у опште засебно хрватском круном све до 1235, када је због штедње напуштено овакво крунисање. Него и касније је било засебних крунисања у Хрватској, а последње је било 1403 (Ладислав Напуљски). Било је случајева када су Хрвати у династичким борбама наметали Угарској краљеве. Павао Шубић дао је у Остроrону крунисати Карла I године 1301. Да је унија са Угарском била само персонална, види се из тога што је у Хрватској замењивао краља и у његово име суверено владао врховноме краљу скоро равноправан Херцег (Dux totius Sclavoniae), који се називао „по милости Божјој", столовао у Загребу, Книну, Задру, а касније у Бихаћу на Уни, и који је попут свакога краља бројао године свога владања и ковао новце. Херцег намешта банове, именује племиће и кује новац (у Пакрацу и Загребу) све до под крај XIV века. Када нема херцега, управљају Хрватском банови, најпре један, па касније два (од Беле III), а онда опет један (од Матије Корвина). Банови имаду скоро једнаку власт као и херцези. Неки банови били су прави владари. Шубићи су имали наследно банство, а Павао Шубић владао је чак и Босном до Дрине (од 1297) скоро сасвим суверено, тако да га касније неки

писци, а нарочито дубровачки, називају редовно хрватским краљем. Хрватска војска је била сасвим самостално уређена и вођена. Она је била најпре за првих Арпадоваца племенски уређена, а касније феудална или плаћеничка. Вођ је био бан. Под Лудовиком је организована била и засебна хрватска морнарница.

Завођење феудализма. Коломан (1102—1116), осигурав себи неутралност Византије, освојио је Задар, на што су се предали и остали градови Далмације, и тако је добио суверенитет над целом Далмацијом. Он је градовима дао ванредне привилегије, каквих нису имали нигде у Европи градови онога времена. Тиме је аутономизам далматинских градова утврђен и ојачан за будућа времена, што је подупирало сепаратизам и локалне диференцијације у Приморју Од 1115—1125 под Стјепаном (1116—1131) вођена су четири рата са Венецијом, и она најпосле добије градове далматинске Године 1128 води се рат са Византијом, и Византинци завладају (1167), улазе у Срем и Далмацију (сем градова), и Хрватску на југ од Велебита. После смрти цара Емануела, а под Белом II, долазе те земље (1180) опет добре воље под хрватско-угарску власт. Бела II (1172—1196) даје крунисати свога сина Емерика краљем Хрватске. Он је сједињо опет скоро све хрватске земље, и уводи феудални систем. Он даје Бартолу, кнезу Крка, модрушку жупанију у лено, и тиме улази у историју Хрватске ојачана, касније толико моћна, породица Франкопана. Бела даје Мирославу Шубићу брибирску жупанију, и тиме се заснива силна моћ породице Шубића. Под Андријом I (у Угарској II), племство већ толико ојача да краљ издаје познату „златну булу". Овај акт признаје само онај део Хрватске који је био на северу од Гвозда, док јужни део не признаје, јер онде владају моћна властела скоро сасвим самостално. Тиме је учињен почетак олигархије, која је потрајала све до Лудовика I. За владавине Беле IV (1235—1270) провалили су у Угарску (1241)

и у Хрватску (1242) Татари и сасвим опустошили земљу, а нарочито уништили све вароши на северу и истребили становништво, које је почело да ствара прве грађанске организме. Бела је у Далмацији нашао заклона, а касније је населио у вароши немачко становништво, и тиме је ударен основ туђинском елементу у северним варошима. Бела је поделио Хрватску у два баната, у један хрватски и један славонски. Бела је многе вароши прогласио слободнима, а дао је племство неколиким сељачким општинама у горњој Хрватској. Ови сељачки племићи су у касније време у унутрашњим борбама били од знатног утицаја, а нарочито у првим деценијама XIX века.

Олигархија. У борбама последњега Арпадовца Андрије Млечанина (1290—1301) са Анжувинцима, водио је Павао Шубић пресудну реч. Он је своју власт утврђивао служећи се једним и другим. Године 1292 дао му је Карло II у име свога сина Карла Мартела наследно банско достојанство у целој Хрватској од Гвозда до Неретве, и њему су се морали покоравати сви остали великаши. Исту ту власт потврдио му је и Андрија године 1293. После смрти Андријине дао је Шубић крунисати Карла у Остроrону. Карло, тек након тога што је трећи пут крунисан, био је признат од целе Угарске (1310). Али и ако га је довео и наметнуо Угарској, Шубић ипак је сам и даље суверено владао, па чак добио и Босну. Умро је 1312. Павлов син Младен имао је тако исто велике планове али мање среће. Моћ Шубића преузели су кнезови Нелепићи. Они су отргли целу Хрватску између Гвозда и реке Цетине од краљевске власти. Олигархија траје у Хрватској од 1301 до 1348. После дуге борбе покорио је Лудовик I Нелепиће, а Јурју Шубићу предао је Зрињ у Славонији, и тако су Шубићи пресељени на север.

Лудовик Велики и Душан Силни. Лудовик Велики Анжувинац био је у своје доба најмоћнији владар у средњој Европи. Он је поново уједињо

све хрватске земље. Миром у Задру (1358) одузео је Венецији целу обалу од Кварнера до Драча, и дужд се морао одрећи наслова војводе Далмације и Хрватске. Венеција је краљу морала да плаћа и данак. Под Лудовиком окупљена је опет Хрватска; у Босни се јавља Котроман; у Србији Душан. Време Лудовика (1348—1382) је време стварања великих империја и на истоку. Поред слома олигархије, Хрватска је живела релативно самосталним животом, а Србија је под Душаном дошла до својега врхунца. Душанова експанзија је ишла на југ и исток, а покушаји ширења у Босни слабо су успевали. И у време тих великих експанзија на западу и на истоку, јављају се на истоку први пут Турци (Галиполје, год. 1362), па Маричком битком (1371) разбијају српску експанзију и спречавају не само српску превласт на Балкану него почињу угрожавати и српској држави. Нешто раније, године 1278, битком на Моравском пољу, јављају се на северу Хабсбурзи, који долазе онда до бабенбершких земаља, и на тај начин растављају чешке од хрватских земаља, које су се биле почеле приближавати. У време када се са истока примичу и све више уплићу у послове источнога дела народа Турци, у исто време се са северозапада примичу Чешкој, Угарској и Хрватској Хабсбурги и све више уплићу у послове тих земаља. И ове две силе постају пресудне за даљу историју Срба и Хрвата; и ове две силе ће да се доскора састану и ударе преко територија српскога и хрватскога. У време Душана, који је владао до грчкога мора, и Лудовика, који је владао од Пољске до Јадрана, биле су државне силе некако уравнотежене. Али та равнотежа је била лабава, и унутрашње борбе после великих владара ослабиле су и Србију и Хрватску и све више отварале врата споменутим двема новим великим историјским силама које се стале помаљати на хоризонту.

Покушаји концентрације. Споменуте две силе примицале су се полагано, и дуго време нису биле

видљиве велике консеквенције њихова примицања. На истоку, чак и после Косовске битке, подржава се известан државни живот На западу пак долази европски центар у тешњу везу са Подунављем. Хрватском и Балканом најпре преко Сигисмунда Луксенбурговца. После његове смрти ступа на угарско-хрватско престоље први Хабсбурговац (Албрехт, од 1438—1439), који је уједно био и краљ немачки и чешки.

Као да је неки инстинкт упућивао Хрвате и Србе да се покушају сконцентрисати испред опасности. Између Хрватске и Србије стала се дизати и развијати Босна, и најпосле се стали концентрисати око ње у једно време Хрвати и Срби. Твртко (1353—1391) проглашује се још 1377 краљем Босне и Србије, а године 1389 и краљем Хрватске. Чини се да су и хрватски великаши полагали велике наде у ово скупљање, јер су за време великога двадесетпетогодишњега (1382—1408) покрета против Лудовикове кћери Марије (1382—1385) и Сигисмунда радили заједнички са Турском, па се и касније опажала тенденција уједињења Босне и Хрватске, нарочито Далмације, под неко време свемоћном влашћу Хрвоја Вукчића, који као да је наследио моћ Павла Шубића. Али Сигисмунд је савладао устанике, и најпосле се стале мрвити југословенске државне творевине, нешто саме као у Босни, нешто под ударима Турака као у Србији, а нешто под ударима Венеције, која завлада целим Приморјем, и Угарске која најпосле притегне целу копнену Хрватску себи. Комешања у југословенским крајевима постала су све слабија, а отпор све беспомоћнији до коначне катастрофе.

Непуних 300 година засебне босанске политичке историје (од 1180—1463) испуњено је тежњом за стварањем засебне босанске државе, и то, само по себи, није ништа необично у оним временима када су сепаратизми властеле били увек спремни да се користе слабостима суседа. Босанска држава јача увек у време када слаби Хрватска или Србија.

или када су једна или друга обраћале пажњу на другу страну. Босна је постајала час посредник између српских и хрватских државних тежња, час опет се одупирала тим тежњама; она је била попут чвора који се је замршавао између длanова хрватске и српске државне експанзије, које су, притежавајући оба краја, давале му тврдину. Босански сепаратизам је поред тога и последица тога да је њезин етнички елемената исте врсте са хрватским и са српским елементом. Овај елемената био је и сам државотворан, па није хтео да буде ни специално хрватски ни српски, само због тога што је био и хрватски и српски. На босанској посредној зони развијали су своју власт јачи елементи, који су старином буд са хрватских буд са српских страна, и на тај начин босанска засебност представља природан и у неку руку аутоматски покушај хрватско-српске расе да у неутралној зони створи један гравитациони центар унитарнога државнога живота у часу када су ослабили центри на западу и истоку. Овај се покушај није могао одржати, јер ондашњи владајући елемената хрватски и српски у својој целини није више био довољно јак да се одупре притискивању новога историјскога гибања са југоистока и северозапада, под којим се стао дробити. Због тога је историја Босне као концентрационе силе остала рудиментарна, а сама Босна остала је све до у ново време један неутрум у историји Хрвата и Срба, и српске и хрватске државности.

Двадесетпетогодишњи покрет. После смрти Лудовика Великога крунисали су угарски великаши за краља дванаестогодишњу његову ћерку Марију. Регенткињу мајку, Јелисавету Котроманићку, помагао је Никола Горјански. Пољаци крунисаше другу Лудовикову кћер, Хедвигу, која је, верив се са Јагелом, основала династију Јагеловића. Овим је прекинута заједница између Пољске, Угарске и Хрватске, а Анжувинска мисао о држави од Севернога до Јадранскога мора није могла да се одржи.

Али ни јужни Словени нису хтели да се подвргну централизму Угарске, и на место концентрације у правцу север-југ, кушали су концентрацију у правцу исток-запад. Стјепан Твртко босански придобио је већ у први мах приора вранскога (Врана код Задра) Ивана Палижну, којему су се касније придружили и хрватски незадовољници из Славоније, незадовољни женским режимом: браћа Хорвати Павао Иванић и Ладислав. Привремена нагодба са краљицама (у Пожеги 1385) била је неискрена, и незадовољници (Павао Хорват) позову Карла Драчкога, владара напуљскога, Анжувинца, бившега херцега хрватскога, за краља. Будимски сабор га изабере, а он сам крунише се у Биограду на мору под именом Карло II. После месец дана буде мучки убијен (1396). а браћа Хорвати и Палижна са осталима започну уз помоћ Твртка грађански рат за Карлова сина Ладислава (1384—1409). Краљице су биле заробљене код Ђакова, а Горјански убијен. Сигисмунд, чешки краљевић, вереник Марије, провали војском до мора и ослободи краљицу. Устанике је поред Твртка помагао и српски кнез Лазар. Али у то дође други ударац. Турци провале у Србију и дође до косовске катастрофе (1389). Две силе, једна са севера а друга са југа, скоро истовремено стале су да ударају једна на Србе а друга на Хрвате. Међутим Твртко изведе ипак свој план, и окупи око себе целу јужну Хрватску и Далмацију, те се прогласи (1390) *краљем Хрватске и Далмације*. Али рана смрт Твртков, и смрт Палижне и слабост Стјепана Дабише, новога босанскога краља, — који је предао Сигисмунду Хрвате, а овај их дао смакнути, — прекинуше покрет за сједињење Сигисмунд, уз помоћ скоро целе Европе, крене на Турке, али доживе страховити пораз код Никопоља (1396), а турска се власт утврдила на Балкану за много векова Турци су тиме били изазвани на ратовање против Хрватске и Угарске. У Хрватској даде у то бивши палатин Стјепан Лацковић понова прогласити Ладислава

Напуљскога краљем. Сигисмунд намами Лацковића на тобож помирљиви сабор у Крижевце, камо и сам лично дође, и даде га са присталицама посећи (1397). У Хрватској ово издајство изазове нову буну, којој се је поставио на чело Хрвој Вукчић Хрватинић, босански олигарха. Буна се прошири и по Угарској, и бунтовници свргну и затворе Сигисмунда у Шиклош. Ладислав Напуљски дође у Задар и крунише се (1403) за хрватско-угарскога краља хрватском старом круном и хрватским инсигнијама. Он је наименовао Хрвоја Вукчића намесником целе Хрватске и Далмације и врати се у Напуљ. Сигисмунд, после три безуспешне војне (1405 до 1407) на Босну, поведе 1408, уз помоћ целе Европе, четврту крсташку војну тобож противу јеретика; покори Босну, а даде убити краља Твртка Твртковића са 170 босанских великаша. Хрвој се покори краљу, а Ладислав Напуљски, видећи да неће моћи одржати своје власти, продаде Венецији (1409) за 100.000 дуката градове Задар, Нови град, Врану и острво Паг, и уз то сва своја права на Далмацију.

Тиме је довршен покрет на словенском југу, запречена концентрација око Босне, утврђена привлачност северо-запада, омогућен успех турској најезди са југо-истока, изгубљена Далмација, уништени најмоћнији хрватски немирни елементи, и у далматинским градовима, који се на челу са Задром редом покорили Венецији добивајући велике привилегије, почела талијанизација, јер је Венеција уносила своје обитељи у те градове. Сигисмунд је после несрећнога петогодишњега војевања са Венецијом примирјем у Турсту (1412) утврдио млетачку власт у Скрадину, Шибенику и Остравици.

Хрвој Вукчић признаје до душе врховну власт Сигисмунда, али у ствари влада неограничено у својој босанској дедовини (Доњи Краји) и у Сплету, Омишу, целој крајини између Цетине и Крке, и на острвима Корчула, Брач, Хвар. Сигисмунд најпосле скрши (1411) отпор босанскога краља Стје-

пана Остоје и великаша, онда прогласи Хрвоја бунтовником. Хрвој позива у помоћ Турке, и Сигисмундова војска је поражена у Усори (1415), али Турци провалише у Хрватску и Шгајерску све до Цеља. Тиме је Хрвој вратио своју власт и истиснуо угарски утицај из Босне, али Турци су први пут доведени у Хрватску, а источни делови Босне пали су под њихову власт. Хрвој, двадесет година прави владалац, непобеђен, умире 1416, али његова државина растурује се после његове смрти.

После овога времена Хрвати више не намећу своје изабранике за краљеве Угарској и падају под утицај северних сила.

Пред катастрофу. У новом рату с Венецијом (1418—1420) изгубио је Сигисмунд Трогир, Сплет, Котор, Корчулу, Брач, Хвар, и Хрватској је од читавога Приморја остао једино Сењ, и Крк, па Омишка крајина, и копнени крајеви јужно од Велебита, где је владао кнез Иваниш Нелипић. Турске најезде натераше Твртка II Твртковића да се прислони уз Сигисмунда. Исто тако је турско надирање натерало српскога деспота Стефана Лазаревића да обећа, а његога наследника Ђорђа Бранковића да преда Сигисмунду Мачву са Београдом. Сигисмунд је опет продужио примирје са Венецијом, и питање Далмације дефинитивно је решено у корист Венецијину. После смрти Нелипића покорио је Сигисмунд и остале хрватске незадовољнике (1436) и поделио њихове земље међу себи наклоно и међу ново племство. Најпосле је требало да се Хрватска јаче заштити од Турака, и Сигисмунд ју подели на три војна табора: хрватски (цело Приморје), славонски (наспрам Уне) и усорски (доња Славонија и јужна Угарска).

Сигисмунд је умро 1437, а наследио га је зет Албрехт Хабсбурговац. Турци узимају Смедерево (1439), деспот Бранковић склони се у Угарску. Почиње концентрација угрожених Срба и Хрвата около Угарске, али она сама постаје све мање способна да организује потребну отпорну снагу. После

Албрехта завлада Владислав I Јагеловић (1440 до 1444). Босански војвода Степан Вукчић Косача одузима Хрватској Крајину између Цетине и Неретве, а Венеција Омиш и Пољица. Хрватска је на југу сасвим потиснута са мора. Србија се додуше миром у Сегедину (1444) ослобађа турске власти, али несретном битком код Варне (1444), у којој погибе и краљ Владислав I, престају нападни хрватско-угарски ратови на Турке, и Хрватска и Угарска ступају у дефанзиву све до конца XVII века.

Од 1445 до 1457 влада Ладислав Постумус Хабсбуршки, а Иван Хуњади је (1446—1452) гувернатор Хрватске и Угарске. Ипак и у то време у северној Хрватској владају неограничено моћни Франкопани. Године 1453 пада Цариград, а 1454 Хуњади и Иван Капистран одбране Београд. Унутрашње борбе између Хуњадија и Улрика Цељског, који је хрватско-далматинско банство насилно преузео, испуњавају ово несретно време. На свим странама, поред свега јунаштва појединаца и народа, влада безглавост и похлепа, без икакве веће концепције.

Године 1458 изабран је у Будиму краљем Матија Корвин (1458—1490). Он је обновио централну власт и завео ред и унутрашњу безбедност на праведној основици. У народу хрватских горњих крајева и данас се још спомиње реченица: „Покле краљ Матјаш спи (спава), никаке правице ни". Међутим, док се краљ одвише запослио на северу, на југу је Србија постала турски пашалук (1459), Босна је пала (1463), а Матија је успео само неке делове да спасе (јајачку и сребрничку бановину) и да касније створи мало босанско краљевство (под Николом Илочким, 1472—1477), а одржи и Београд. Али Турци су стали ударати на Лику и северну Далмацију и продирати до Сења и до Крањске. Сењ је постао 1469 слободна варош, а Франкопани су сем њега изгубили (1480) још и острво Крк, и тако је Хрватска остала без последњега острва. Године 1482 пала је најпосле и Херцеговина.

Катастрофа. После смрти Матијаша изабран је за краља Владислав II Јагеловић, који је одмах у Пожуну (1491) признао Хабсбурговцима право наследства на угарско-хрватски престо, а то потврдиште (по други пут у то време) године 1492 и сви угарски и хрватски великаши. Сабор од 1505 ствара до душе закључак да се има сматрати издајицом домовине сваки онај који би у будуће предложио странца за владара, али Владислав заједчи 1506 понова Хабсбургима право наследства, а године 1515 и по четврти пут.

Године 1493 провалили су Турци у Крањску и Штајерску, а Хрвати, који су скупили племићку војску, дочекају их на повратку код Удбине на Крбавском пољу. Али Турци су потпуно уништили хрватску војску, и „цвет хрватскога племства погибе“, како кука један кроничар времена. Удбинска катастрофа има за Хрватску малне једнако стварно значење као и косовска за Србију. Од тога времена долази Хрватска у очајну борбу са Турцима. Неко време брани Хрватску херцег Иваниш Корвин, који је столовао у Бихаћу или у Крапини, а онда бан Петар Бериславић. Владислава краља наследио је десетогодишњи син Лудовик II (1516—1526), али су на место детета владали његови разуздани и искварени васпитачи, и довели државу до пропасти. Руиниране су биле финансије, а у народу несравњена беда, тако да су сељачке масе, које су сачињавале језгро војске која се слала на Турке, устале противу племића уместо да иду на Турке (1513). Хрватска је била остављена сама себи, и сама је морала да диже војску и добавља средства за борбу с Турцима. Турске навале биле су све жешће, и бан Бериславић пао је у бој 1520. Сулејман је 1521 заузео Београд, а Турци, поред све храбрости бана Ивана Карловића, узму и Книн (1522), а онда (1523) и Скрадин. Крсто Франкопан спасе 1525 Јајце, али све то није могло склонити двор и краља да се побрине за помоћ Хрватској. У Угарској се чак спремао нови грађански рат. Немар

и силовитост магната разривене Угарске је последњих година толико огорчавала Хрвате да су желели њену пропаст, да се од ње и њене искварености отму. Хрвате је у борби са Турцима помагао Фердинанд Хабсбурговац више него прави краљ, па је најпосле хрватски сабор у Крижевцима 1526 стао захтевати да се Хрватска отргне од Угарске и потражи себи другога владара који ће јој бити од веће помоћи. Међутим се нису сви сложили у томе да ли да се приклоне Венецији или Фердинанду. Да је невоља притерала Хрвате да траже заштиту Хабсбурга, види се и по томе што је ономе сабору председавао Крсто Франкопан, који је касније био противник Хабсбурга и присталица Запоље.

Сулејман је 1526 провалио са 200.000 војске у Угарску, а њему су краљ и племићи, не чекајући хрватску и ердељску помоћ, изашли у сусрет са 30.000 војске. Код Мохача је потпуно поражена угарска војска (22.000 покрило је поље), а погинуо је и сам млади краљ. Годину дана после тога губи Хрватска Срем, а 1529 паде и осамљено Јајце. Хрватски сабори од тога времена називају своју домовину: „Остатци остатака некоћ славнога краљевства хрватскога".

Биланс. Границе Хрватске су се у ово време веома често мењале, а Хрватска се поделила у два дела: у Хрватску—Далмацију и Славонију Али после је цела Хрватска на југ од Купе и делом на запад од Врбаса, заједно са Далмацијом, изгубљена (сем Сења и горњега Приморја), а Хрватском се стали називати горњи, копнени крајеви. Онда је почео да се губи и источни део Славоније. Центар државе прешао је сасвим на север, и већ је за Анжувинаца у Загребу подигнут краљевски двор (1335). Етнички елеменат почео је да се меша. Поред Хрвата по целој земљи, и Романа у варошима далматинским, усељавају се у славонске градове (Загреб, Вуковар и Вараждин) Немци, у северни Срем Мађари, у јужни Срби, а по јужној Хрватској Власи, који се до душе кроатизирају, при-

мају католичку веру и чакавско наречје, али уносе ипак нове црте и нову диференцију у хрватски етнос, нарочито у копненој данашњој Далмацији. У Славонији су краљеви одузимали старом племству поседе и даривали их својим помагачима, великим делом малом и новом племству и странцима.

Под крај средњега века проведено је већ скоро сасвим дељење Хрватске на северну и на јужну зону, и разлике између њих постајале су све веће. Трговина Славоније гравитирала је Подунављу, делимице само Босни, па Крањској и Штајерској; трговина јужне Хрватске, Босни и Италији. Како је центар државнога живота пренесен на север, стварао се на северу засебан тип и развијао засебан живот. На северу није било више онога отпорнога необузданога елемента који је доминирао у средњевековној историји јужнога дела Хрватске. На северу јављао се мешани, слабији, мање националан тип, који од сада постаје представник и носилац имена хрватскога, док на југу, под туђим властима и под дојмом денационализаторнога деловања Венеције, ступа то име нешто у позадину. У то време ствара се, дакле, поред разлике између истока и запада, која је настала двојаком верском организацијом и под утицајем Рима и Византа, једна друга разлика, а то је разлика између севера и југа, која постаје доскора малне већа од разлике између истока и запада.

Средњи век свршава код Хрвата као и у западној Европи пропадањем старога феудалнога великога племства, али нове силе које су у Европи стале да потискују свемоћ племства: грађанство и краљеви, код Хрвата се нису јавиле као унутрашње или као народне силе, него као стране и туђинске силе. Поред тога још турска сила уништава цели развитак унутрашњега живота, а Венеција заустављa већ добро одмаклу кроатизацију приморских градова, а јача талијанизацију.

Као што су на крајњем југозападу Европе, на Пиренејском полуострву, хришћански варвари из

брда уништили цветну културу маварску, и зауставили један процес који би вероватно био завршен стварањем једне европско-арапске културе, тако су опет, на крајњем југоистоку, на Балканском полуострву, под крај средњега века, исламски варвари зауставили стварање једне занимљиве и за развитак способне византијско-словенске и словенско-романске културе. Ове две катастрофе које су задесиле Европу на крајњим полуострвима истока и запада, имале су својих последица и у центру Европе, али за наш народ су оне биле далеко катастрофалније него за икога другога.

II ГЛАВА

НА МРТВОЈ СТРАЖИ (ТУРСКО ДОБА).

Почетак новога времена. Са XVI веком почиње други велики период хрватске и југословенске историје. Пропашћу Зете (1499) и падом Београда (1515) долазе малне све српске земље под турску власт, а битком на Крбавском пољу (1439) и катастрофом код Мохача (1526) долазе хрватске земље под удар турске силе. На Удбини (Крбавско поље) пао је већи део најбољих хрватских старих коленовића, и једина је нада била у отпорној снази Угарске, чији краљеви (Матија Корвин) покушаше ослободити делове Босне (Никола Илочки у јајачкој и сребрничкој крајини 1485. и мачванско-београдска деспотовина од 1471—1515) и Србије. Али је на Мохачу сломљена Угарска и отворен је пут турском надирању у правцу Беча. Од сада преузима Беч улогу Угарске и организује борбу против Турака. Овом новом ситуацијом започиње један велики историјско-политички процес: стварање и јачање хабсбуршке монархије као подунавске силе која иде најпре за тим да заустави Турке, па да онда, потискујући Турке и ослобађајући народе од Турака, ове народе притегне у свој државни организам и да их себи асимилира.

Општи преглед турскога времена. На европском западу почиње да се ствара нова оријентација откривањем Америке, нова култура хуманизма и ренесансе, и ново друштво. Запад Европе улази у нови век бујнога и плоднога живота. Али европ-

ски југоисток улази у то исто време у векове јада, понижења, очајања и пада под власт варваризма. Хришћанска Европа, уплашена од толиког турског маха и подстрекавана од бројних балканских бегунаца, предузима извесне акције противу Турака и побеђује код Лепанта (1571), али су времена средњега века и крсташких пароксизама прошла. Европа се забавља сасвим другим стварима, и најпосле се интересује за борбе на југоистоку још само платонски, а под крај XVI столећа остају Венеција и Аустрија једине активне силе, од којих се одупире једна на континенту а друга на мору турској инвазији. Оне се боре каткада заједно, а каткада подељено, један пут ратују а други пут утаначују кукавни мир, забављене борбама суревњивости у центру Европе или заузете трговинским интересима на истоку. Оне организују борбе понајвећма на хрватско-српском тлу, великим делом силама и жртвама хрватско-српскога народа, али не дају увек нужну слободу акције јуначким подвизима нашега народа а велике борбе и искоришћавање појединих већих успеха подвргавају својим сепаратним политичким интересима и плановима. У једнакој мери у којој се у источним странама нашега народа све више укорењује ориентални турски утицај, прониче у западним деловима тело народа све већи романски и германски утицај.

Турски империј у Европи почиње у XIV, јача у XV, долази до врхунца у XVI, прелази из насртања у одбрану у XVII, потискиван је у XVIII, а сломљен у XIX веку. Српски део народа несрећно се сукобљава са Турцима у XIV, пада под њихову силу у XV, остаје под њом на читава три столећа, а ослобађа се у једном делу у XIX, а дефинитивно и у целом опсегу у XX веку. Хрватски део народа долази с Турцима у контакт у XV, одупире се њиховој сили у XVI, у XVII пада делимице под њ., у XVIII ослобађа се од ње. Српским сеобама у XVI веку долазе најбољи елементи српског дела народа под власт и утицај аустријски и венецијански, и истом у XIX

столећу, ослобођењем Србије, добива српски део народа властити независни привлачни центар. Све до XIX столећа улази народна политичка и културна историја Хрвата и Срба у оквир аустријске и венецијанске историјске сфере. Венеција постепено губи своју унутрашњу и с њом своју експанзивну спољашњу снагу, али Аустрија јача се и централише постепено од XVI па све до краја XVIII века. Ово концентрисање заустављено је у XIX веку покретом нових идеја у Европи и међу њеним народима, и покретом балканских народа, који за своје ослобођење од Турака нису више упућени једино на њу. Аустрија, у часу када пропада Венеција, нема више могућности да се шири по Балканском полуострву на рачун Турске, јер је њена унутр шња и спољна сила парализована општим национализмом, аутономизмом, и новим груписањем европских политичких снага. Појавом нових идеја и покрета, уравнотежена је експанзивна моћ Турске и Аустрије. Па као год што је у XV столећу био прелазни период деструкције, тако у XIX долази прелазни период реконструкције.

За наш народ чине XVI XVII и XVIII столеће централно време турске ере. XV век је испуњен завојевањем Турака на источни део народа, XIX век ослобађањем тога дела народа; XVI век је век концентрације одбране западнога дела и прислањања на запад (Беч), а XVIII век ослобађање од Турака али падање под централистичку и германизаторску власт аустријску. Седамнаести век је време страшног судара западне и источне силе, у којему се језгро источнога и западнога дела нашло баш између чекића и наковња, и у којем се, стиснуто силином сударања једно уз друго, испремештало на читавом централном територију. Она иста механика историјских сила која је у средњему веку раздвајала и раздвојила нашу народну целину у поводу притежности Византије и Рима, сада је просто физички и материално са налетом истока на запад и запада на исток згрувала већ сасвим ди-

ференциране српске и хрватске елементе на један простор. У прелазном времену петнаестога века, када су притежне силе истока и запада ослабиле а нове се још не формирале, јавила се прва тежња политичко-државне концентрације Хрвата и Срба око средње зоне (Тврткова Босна). У прелазном времену деветнаестога века, јавља се, поред све подељености развитка између двају делова народа, јака, и све јача потреба заједнице и јединства, с разлога што се физички не могу оделити испреплетени елементи хрватски и српски и повући између њих правилна граница.

Хрвати и Срби у турском времену. У турском времену нема више ни српске ни хрватске слободне државе. Хрвати бране остатке своје старе државе, а Срби остатке своје националне и етничке егзистенције. Хрвати се ломе између Турске и Аустрије. Они кушају једанпут да заједно са Угарском, па чак и под заштитом Турске, спасу аутономну своју власт у својој држави (Заполја, Франкопан, Зрињски), а других пута да заједно с Аустријом спасу свој териториј од Турака. Срби пак иду за тим да под Турцима спасу своју народноверску организацију (Пећка патријаршија), а, долазећи под Аустрију (сеобе), надају се вратити њеном помоћи своја стара огњишта.

У ово време почиње да се ствара између Хрвата и Срба данашња разлика метода и форме националне борбе. Услед различног положаја у којему су се нашли Хрвати и Срби, борба Хрвата добива територијално-државноправан значај, а борба Срба национално-организаторан. На европском западу развио се био систем уговора наследних права, који је битно утицао на регулисање државних и династичних односа, а овај систем су највише развили и најјаче наглашавали Хабсбурги. На истоку је, насупрот, доласком Турака превладао систем сурове силе, неулепшаване никаквом другом формалности. Био је то принцип права завојевача. Држава Хрвата није никада била си-

ровом силом просто и дефинитивно освојена, па је увек постојао извесни државноправни континуитет. Али су зато тим већма та држава и њезина права били изиграванн, па су Хрвати, носиоци државне репрезентације, поред вишекратних побуна и завера, тражили редовно спас у позивању на своја права и на обавезе владара које су себи бирали, или којима су се предавали увек само условно, на основу извесних уговора И тако се развио правни, или боље рећи државноправни систем политичке борбе. Другачије је било код Срба Њима је под Турском преостајало само двоје: или се лукавом подложности додворавати силеџијама и спасавати своју народноверску организацију, или се отворено дизати на буну: силом противу силе.

Српске земље биле су подложене Турској царевини, и Срби нису могли да траже за себе никаквих територијалних права сем ослобођења. Срби су једино фактом ослобођења могли да себи обезбеде право слободе. Због тога, српске борбе носе у себи редовно стваран карактер. Хрвати су пак, нешто помоћу Угарске, нешто Аустрије или Венеције, а нешто властитом снагом, сачували себи делове своје територије и остатке своје државности. Они су били у положају да свој посед бране и да га чисте од Турака, и долазили у положај да на том територију који траже после ослобођења за себе сачувају своју власт и своју независну управу. И зато су се Хрвати, који су примали и тражили противу Турака туђу помоћ, позивали на своја права и на уговоре које су склапали са помагачима, када су ти исти помагачи хтели да себи притегну ослобођена територија и да стегну самоуправна хрватска права. Однос између Хрватске и помагача био је правне природе или барем правне форме. Био је то однос карактерисан условним везама, што су хрватски сабори небројено пута наглашавали доказујући како „никада Хрватска није била покорена силом“ од било које савезне државе или од буд којега владара, него је слободном во-

љом ступала у државноправне везе и везе са владарима и династијама Због свега тога хрватска борба имала често процесуалан карактер.

Велике неприлике и тешкоће оваквога положаја осетили су и они Срби који се преселише испред турскога зулума у земље које су стајале под једном те истом влашћу под којом су били и Хрвати. Али је постојала једна основна разлика између положаја тих Срба и положаја Хрвата, у томе што су Срби дошли у страну државу на основу привилегија, па нису добили властиту територије, а Хрвати су добро знали и дубоко осећали да су имали властиту територију и сопствена права, која су на основу извесних међусобних обавеза под силом прилика делили са страним владавинама и владарима Срби су дошли тражећи заштиту и добили привилегија, а Хрвати су тражећи помоћ уступали део неоспорних права. Ова разлика положаја и форме створила је најпосле два различна метода борбе и два политичка менталитета

Турско надирање и аустријски загрљај Српске земље и угарска равница биле су на главном правцу турскога надирања, па су због тога и пале и најдуже остале под турском влашћу. Карпатске земље (Ердељ), Влашко-молдавска равница па онда западни делови Хрватске, били су такође у зони турске акције, али су стајали ипак нешто по страни од главнога правца великог историјског гибања онога времена, и због тога су некоје од тих земаља остале релативно слободне. Тако је Ердељ за време турскога напредовања остао релативно аутономан под протекторатом Турске, а касније, за време узмицања Турака, под влашћу Аустрије. Исто тако је и Хрватска остала релативно аутономна пре мохачке битке, под суверенитетом угарских краљева, а касније под влашћу Хабсбурга. Једна и друга земља подржавале су своју самоуправу политиком наизменичнога буњења или лављења између Турака и Аустрије (Ердељ), односно Аустрије и Угарске (Хрватска). Покушај концентрације Угарске,

Хрватске и Ерлеља, учињен под Запољом, покушај који је имао да одржи све те земље и према Турцима и према Хабсбургима, није успео, као што није био раније успео Тврtков покушај концентрације на југу Турска најезда била је толика да је најпосле морало да успе Фердинанду Хабсбуршком (у Хрватској и Угарској од 1526 до 1564) да сузбије Запољу и сасвим завлада у Угарској, Хрватској и у Ердељу. Фердинанду није та концентрација ишла ни лако ни брзо од руке, јер нису ни Угри ни Хрвати добре воље и мирно хтели да сносе аустријску превласт. Али је турска инвазија напросто спречавала успешније окупљање снаге за отпор, и физички утискивала ослабљене Угре и до краја редуцирану Хрватску у руке Хабсбурга, да у тим рукама постану мач којим ће да се одбрани и поврати њихова домовина. Када је турска снага стала малаксавати, није том мачу самом било више могуће да се истргне из руку којима се предао у очајању, па да се окрене на две стране. Тај мач је стао Беч да употребљава не само противу Турака него и противу својих других непријатеља на северу и западу Европе, баш једнако онако како је на свим тим странама употребљавао и други један мач који му се сам турио у руке, а који су чинили Срби. Хрвати су изборoм Фердинанда (1526) учинили оно исто и из оних истих разлога што су учинили Срби досељењем под Леополдом (1690). Хрвати су се до погибије Зрињско франкопанске (1671) одупирали једнако Турцима као и централизму, баш онако како су се Срби до себе кушали да снађу под Турцима. Али најпосле је у годинама 1671 и 1690 сасвим преовладала аустријска моћ, и Хрвати и Срби нису више могли да воде засебну самосталну аџију. Помагач постаде господар, а онај који је тражио ослобођење од азијатскога силника, постао је једност вни поданик помагачев.

Турско освајање (после мохачке битке). После катастрофе на Мохачу, био је погибијом Лудовика II упражњен угарско-хрватски престо. Крсто Франко-

пан је са хрватском војском успешно заустављао турско продирање у Славонију, сазвао сабор у Копривницу и био именован „скрбником и браниоцем домовине". Угарска и Хрватска се поделише у два табора због одлуке о избору новога краља. Систем изборнога краљевства изазвао је и овога пута смутње. Године 1526 изабран је и окрунњен краљем угарским Иван Запоља Ердељски, али је у исто време други део великаша изабрао Фердинанда Хабсбурга. Фердинанд је упро све силе да придобије хрватске великаше за себе. На сабору у Цетину (на данашњој хрватско-босанској граници) изабран је Фердинанд на основу свога наследнога права краљем. Акта сабора кажу да је изабран „слободном вољом и без ичијега утицаја" (у јануару 1526), али имаде извесних историјских података према којима је код избора играло велику улогу обећивање и изигравање противника овог избора. Свакако је једно од важности: Фердинанд је изабран напосеб за краља хрватскога на хрватском сабору, о чему је сачињен засебни акт, у којем се налазе и обавезе владара да ће штитити државу од спољашњих непријатеља, да ће успоставити територијалну целокупност и да ће поштовати устав. У исто време састао се и други хрватски сабор у Дубрави (близу Чазме) и изабрао на предлог Франкопана Ивана Запољу. Развила се борба између оба краља. Али Турци су насрtали непрестано: године 1528 освојили су, сем Бихаћа, Клиса и Сења, целу Лику и Крбаву, године 1530 Запоља склапа савез са Турцима противу Фердинанда, што даје Фердинанду ново оружје у руке да нарочито у Хрватској одбије од Запоље све присталице, под утиском нове провале Турака, и тако је у Хрватској и у Угарској (сем Ердеља) године 1530 довршен грађански рат у корист Фердинанда, који на поновљено захтевање хрватскога сабора, који му пребацује да је Хрватска сада мање заштићена него што је била пре, понова свечано обећа да ће бранити хрватску територију.

Сулејманову војску задржао је код Кисека у Угарској хрватски племић Јуришић, и Сулејман се повратио преко Хрватске на Балкан. Ово је био први и једини пут да један султан лично прелази преко старе хрватске територије. Године 1536 пада под Турке Пожега у Славонији и Клис у Далмацији. Кад је Кацијанер био (1537) код Горјана поражен, утврђују Турци своју власт у Славонији. Ово најпосле доводи до варадинске погодбе између Запоље и Фердинанда, према којој остаје Фердинанду цела Угарска и Хрватска Славонија, а Запољи, до његове смрти, Ердељ. Запоље је умро 1540, а 1541 Сулејман проглашује Угарску од Блатнога језера до Тисе и целу Славонију турским пашалуком. Доказ је то да се са Турском нису могле чинити политичке комбинације и да су они ишли само за посвемашњим освајањем и неограниченом власти. Ни један покушај, па ни онај Јована Црнога (1528), да се између Хабсбурга и Турака нађе буд каква трећа могућност политичке концентрације, није ни сада ни касније све до 19 столећа успео. У Ердељу је после Запољине смрти водио регентство хрватски фратар Утјешенић у духу Запоље и Франкопана, али поред свега тога што је сабор у Торду (1544) утврдио Ердељ као краљевину, није се могао јаче да развије, и животарио је само због својег пространог положаја.

Сулејманове војне од 1543 до 1544, петогодишње примирје од 1547, нова војна од 1562, ново примирје од осам година, све је то чинило прилике горима. Године 1544 утврђени су у Хрватској Сисак и Чазма, године 1556 узеше Турци Костајницу и Нови на Уни. Хрватска властела, губећи на овим странама поседе, селила се заједно с народом на север. Зрињски се селе у Међумурје, а други се насељавају у Загорју. Будим, који се налази под турском власти, није могао више да буде привлачна тачка. Преостао је једино Беч као главна притежна тачка, и он је доиста почео да концентрише цео војни и политички апарат.

Фердинанд је умро 1564, Карло је добио на управу Штајерску, Крањску, Горицу, Трст, Истру и Ријеку. Максимилијан (1564—1576) окруњен је за угарско хрватскога краља Сулејман отпочиње шесту војну (1566), а Беч отпочиње централистичку борбу противу сталежа угарских и хрватских. Сулејман допре до Сигета, који брани хрватски бан Никола Шубић Зрињски. Сулејман му нуди читаву Хрватску у владавину уз услов да преда тврђаву и постане турски вазал. Бан одбија, Сигет са читавом посадом диже у ваздух, а Турци се враћају натраг пошто је пред Сигетом умро и сам Сулејман. Никола Зрињски је био хришћанин, јунак, и надао се да ће Турци бити ипак једном истерани. Он није хтео улазити у запољине комбинације Да је ушао, Хрватска би била постала пашалук и делила судбину Угарске или Србије Сигет значи ипак почетак заустављања турске силе.

Сељачка буна. Стање народа у остацима Хрватске било је страховито. Поред турских похода, притискало је сељаке и феудално племство. И раније и касније је било омањих сељачких буна, али она од године 1573, која је бунула у хрватском Загорју, имала је нарочито значење и нарочити карактер. Њезине последице нису биле повољне за сељаке, и она је остала само једна епизода у историји, али је оставила у народу необично јаку успомену и развила једну читаву традицију бунтовности (како загорски сељаци кажу: „пунтарије"). Сељачки је свет био још свестан да је некад био власник земље и живео у племенском уређењу слободно, и да је имао старих права. Знао је да га је феудализам постепено заробљавао, и тај се свет најпосле дигао, поводом неких бораба за наследство између загорских феудалаца у којима је Тахи починио страховитих насиља над сељацима. Сељаци су организовали читаву војску од 36 000 момака, саставили доста опсежан ратни план, и развили необично интересантан програм: хтели су да организују сељачку или боље речи демократску хрватску државу

у којој би сви грађани били једнакоправни и слободни, у којој би се сасвим укинуо феудални систем, завеле слободне царине. Та демократска Хрватска имала би самосталну владу, а стајала би са осталим аустријским земљама само у персоналној унији, признајући Хабсбурге за владаре. Сељачки устаници опремили су војску правцем Трста преко Крањске, дигнув на устанак и словеначке сељаке, и правцем Ријеке, хотећи осигурати слободну трговину до мора, а онда ће на Турке. Међутим су њихове војске биле од племићких и царских војска убрзо разбивене, вођа Матија Губец ухваћен, доведен пред племићки суд. и у Загребу на Маркову Тргу окрућен круном из ужареног гвожђа, прикован на гвозденом ужареном престолу.

Име Гупчево и данас значи за загорскога сељака читав један програм. Мисао заједнице Словенаца и Хрвата жива је код сељака и данас. Она сељачка буна, која се дигла са геслима: „за старе правице“ и „за слогу сељачку“, оставила је неизбрисивих трагова у сељаштву, и бунтовни дуг није никада изумро, и ако је угушен и пригушен.

Малаксавање турске силе. Максимилијан је умро 1576, а наследио га је Рудолф (1576—1608). Хрватска се у то доба простирала само између Крањске, Штајерске, Драве, до Ђурђевца на запад и севр, а на исток до Чазме и Саве нешто испод Сиска. На југу је била граница Купа и Капела, а од Приморја је остала Хрватској територија од Реке до нешто испод Сења. Године 1587 сабор је уредио ове „остатке остатака“ као једну управну целину, и Приморје од Зрмање до Бакра назвао Далмацијом да некако оправда дипломатски наслов „Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација“, и тиме право на Далмацију. Раније се спомињале Хрватска и Славонија као две краљевине. Грбови тију краљевина сједињени су у један. Године 1579 подигнут је на утоку Купе, Коране и Мрежнице град Карловац, да постане центар годину дана раније основане Војне Крајине, која је стављена под

управу надвојводе Карла. Тиме почиње војна организација у делу Хрватске, и то организација под директном управом Хабсбурга.

Од године 1591 почињу опет турске навале на Хрватску, које се године 1593 развише у велики тринаестогодишњи рат између Турака и Максимилијана. Турским поразом код Сиска (1593; од 18.000 Турака спасло их се само 2000) престаје у Хрватској дефанзивна борба а почиње офанзивна. Хрватско бојиште није главно, али, и ако споредно, опет је доста важно, и борбе се воде на свима странама.

У то време Аустрија организује и подупире устанке Срба (банатски, пећски, Грбанов у Херцеговини), а и Арнаута и Брђана. Године 1596 пао је Клис, и у тој великој борби остаје Хрватска без Клиса, Бихаћа и Славоније, али после мира у Житви престају турске навале на Хрватску и почиње време борбе за ослобођење од Турака.

У то време Ускоци, до 1530 у Клису, од 1537 у Сењу, долазе 1557 у прве сукобе с Венецијом, а од 1596 до 1602 воде с њом велику борбу. У српским странама нестаје нада у ослобођење, и патријарх Пајсије мора да обнавља нагађање са Турцима. Срби се све више селе на запад, и већ године 1598 јавља се прва српска епископија у нетурској Хрватској, и то у Марчи код Чазме.

Аустрија већ за време велике борбе стеже хрватска права, и бан Тома Ердеди одриче се (1595) банства, а сабор одлучно тражи за бана домаћега бана. Саборски протести остају без успеха.

Јачање аустријскога загрљаја. Од године 1608—1619 влада Матија II, од 1619—1637 Фердинанд II, а од 1637—1657 Фердинанд III. Хрватски сабори траже од свакога краља да се одмах макну из Хрватске сви страни војни заповедници. Тома Ердеди постаје поново баном (1608—1614), па онда Никола Франкопан (до 1622), али та мала концесија не помаже много. Већ године 1630 отргнута је Војна Крајина од и онако малене Хрватске и проглашена

је посебним политичким територијем. Двор и Венеција воде од 1615—1617 борбу са Ускоцима, и они су најпосле савладани и расељени. Фердинанд II повуче хрватске и српске војнике у тридесетогодишњи рат. Хрватска је у то време нешто одахнула од Турака, али није имала више снаге да се успешно одупре немачкој инвазији, која је све више расла, док није под Фердинандовим наследником Леополдом I (1657—1705) сасвим прекрила Хрватску.

Зрињско-Франкопанска завера. Године 1663 започео је нови турски рат, који је завршен сјајном хришћанском победом код Св. Готхарда. Леополд није искористио победу, него је склопио двадесетогодишњи мир у Вашвару. Овај мир огорчио је Угре и Хрвате, који су желели било бољи мир, било наставак рата за ослобођење делова Угарске и Хрватске. Огорчење на Беч, на немачке генерале и на обесне немачке војнике, било је веома велико. У Хрватској и Угарској настало је такво незадовољство да су се стале ковати завере. Отворено се није могло радити, јер је власт краљева и странка његових помагача ојачала. Незадовољници су потражили савезнике код непријатеља Хабсбурга: у Венецији, у Пољској на двору Луја XIV. Хрватски бан Никола Зрињски (унук сигетског) почео је окупљати угарске и хрватске незадовољнике. Они су му понудили угарско-хрватску круну. Он је то одбио, бојећи се да не изазове завист другова Али смрћу угарскога палатина Веселенија, а онда и смрћу Николе (1664), кога је на лову у Чаковцу раздро бесан вепар (свет је онда веровао да је потајно уморен), прекинут је за час рад завереника. Заверу ипак даље спреми Николин брат, хрватски бан Петар Зрињски. Завереници учине 1666 тајни савез, у који улази године 1667 и штајерски великаш Татенбах. Катарина, жена Петра из рода Франкопана, живо сарађује, полази у Беч да се састане са поузданицима пољскога краља, полази у Венецију на договоре са поузданицима

Луја XIV. Али Петар је најпосле напуштен са свију страна, а дуго се одупирао саветима угарских завереника да уђе у договоре са Турцима. Најпосле је попустио и послао капетана Буковачкога у Солун, где је овај добио нека обећања. Завереници су били уверени да би се Угарска и Хрватска лакше и боље бранile саме, јер немачки генерали праве веће сметње него користи. Хрватска и Угарска желеле су да прекину Вашварски мир и да одвоје своју акцију од акције Аустрије, која је заплетена у европске послове, а чији се интереси најмање не поклапају са онима Хрватске и Угарске. Није чудо да се Зрињски колебао, јер је доиста било тешко оно што су завереници хтели: одупрети се Бечу и Турцима у исти мах није било могуће, а приклонити се Турцима са надом да ће се моћи ослободити од њих све изгубљене земље било је мало сувише нејасно замишљено. Завереници су на тај начин пали у противуречје, и њихова двосмисленост трагички је фаталитет времена и прилика, које су унапред осудиле њихову заверу на неуспех.

Завера је откривена. Петар Зрињски и Кристо Франкопан, брат Катарине, кушали су се понизношћу оправдавати пред краљем. Остављени и од Турака, пошли су 1670 у Беч, пошто су добили од Леополда јемство да им се неће ништа догодити. Али они су одмах затворени, немачка војска је провалила на сва њихова имања, комесари су конфисковали све поседе и све богатство, Катарина са децом одведена у штајерски манастир, и завереници поубијани. Зрињски и Франкопан су после једногодишње истраге осуђени на смрт, и 1671 одсечене су им у Бечком Новом Месту јавно главе. Тиме су уништене две најмоћније и последње скоро савремене старохрватске породице и сломљен отпор хрватскога олигархијскога, али у ондашњим приликама доиста и патриотскога племства. Тиме је довршена столетна борба између краљева и великаша, али је тиме била скршена и отпорна снага

која је била носилац хрватске државне аутономије и представљала тежње самосталности Хрватске.

Победа централизма. Дух отпора Зрињских и Франкопана живео је неко време даље у Јелени (умрла 1703), кћери Петра и Катарине, удатој за Ракоција, па касније за Текелија (умро 1705) која је руководила буну и завере у Ердељу, па и у њезину сину Ракоцију II али у Хрватској је са смрћу Зрињскога и Франкопана нестало отпора и дошло на површину сервилно племство, које се старало само за своја сталешка привилегија, додворавајући се свемоћницима у Бечу. Са Зрињскима и Франкопанима нестаје старих државотворних хрватских родова који су кроз више од пет стотина година били у ствари само вазали са скоро владалачком а често и наследном влашћу у Хрватској, који су краљеве скидали и постављали, који су често били моћнији од угарских великаша и давали директиву политици Угарске, који су поред личнога јунаштва били често знатне културне силе. Породице Зрињских и Франкопана дале су неколико уметника и писаца, скупљале су прве библиотеке, живеле раскошним дворским животом, имале големе поседе и властите војске. Ове старе олигархијске породице су биле прелаз од старога народнога племства феудалном и новијем дворском племству. Оне су биле последњи изданци старе поносне ратничке расе.

Пропаст Зрињско-Франкопанске завере била је ипак условљена већ неуспехом Франкопанове кандидатуре Запоље, даље губитком већег дела поседа ових породица услед турске инвазије, и најпосле страховитим сударом турске и хришћанске силе, у којем судару су пукле и морале пући кичме последњега отпора и последњих савременских амбиција старих коленовића.

Сеобе и бежања народа. Сељење Срба на запад нови је елемепат који је унело ово време у историју хрватских земаља и још више у историју хрватско-српскога народа. Ранија средњевековна сељења ишла су ваљда упоредо са ширењем српске власти на

север и на запад. Касније се је превлашћу Рашке сељење кретало југу, у правцу природне експанзије државе. Ово је била природна експанзија, једнака оној коју је Хрватска показивала шириећи се на север преко Посавине, и на исток у Босну. Сеобе турскога времена су посве друге природе: те су сеобе последица бежања и повлачења испред јаче силе. Таквих је сеоба било код Хрвата после франачке превласти, кад су се многи елементи са севера селили на југ, у Далмацију. Касније је опет било потискивања на север. Код Срба је било извесних сеоба у Угарску у XI, и онда у XIII и XIV веку. Али све те сеобе не би биле имале већега значења да су се хрватске и српске државе могле слободно развијати и да је тај развој остао потпуно одвојен. Да је код тога остало, била би се неминовно развила два посве одељена словенска народа. Али услед спољашњих прилика, нису ни хрватска ни српска ни бугарска водећа племена доспела да сасвим притегну и политички асимилирају посредна племена у Маћедонији, Босни и славонској равници, која су остала национално неодређена до нових времена. Ни Хрватска ни Србија нису доспеле да своју источну, односно своју западну границу, утврде на тако дуго време да снагом државе своје створе посве јасну националну граничну линију на истоку, односно на западу.

У турскоме времену почело је велико бежање и пресељавање на запад све до мора, и на север све до под Беч и Пешту. Срби су се и из Босне и преко Босне селили у Далмацију (1523—1527), па у Лику и горњу Хрватску, а онда у већим масама и организацијама на север у славонско-угарску равницу (XV и XVI век). Хрвати су се повлачили најпре на запад, натискавајући се све тесније уз обалу морску, и прелазећи у Крањску (нарочито у Белокрајину), а највећим делом на север, и то најпре из Далмације и западне Босне у северне крајеве Хрватске, већим делом у хрватско Загорје, а онда, у мањем делу, у западну Угарску, уз границе турскога

надирања, све до Пожуна, Беча, и чак Моравске. У хрватско Загорје населили се већим делом имућнији племићи из средње Босне и крајева око Уне и Врбаса, а даље на север селио се сељачки свет.

Хрватима су ове сеобе и ова бежања донела много више етничких и територијалних губитака него Србима. Срби су насељавали у хрватским крајевима земље напуштане од староседелаца Хрвата, крајеве у којима су најмоћније властеоске хрватске породице имале најјаче своје поседе, и где је био центар политичкога живота хрватских моћних олигархија. Поред тога су Срби у Угарској заузели напуштене плодне земље и повећали територију својега етничкога поседа.

Ове сеобе имале су за нашу национално-етничку целину у два смера знатан губитак: исељавањем Срба из Старе Србије проширили се онде Турци и Арнаути, и српски елеменат показује на тој страни знатан губитак народнога поседа, који се истом после балканских ратова 1912 и 1913 може да поврати А о правимо одвојени биланс за Хрвате и за Србе, лако ћемо разабрати да су Хрвати изгубили највећи део исељенога етничкога елемента, а поред тога и веома велики део етничкога територијалнога поседа, на рачун досељених Срба. Завршни биланс хрватских сељења показује велики дефицит. Завршни биланс српских сељења показује знатан добитак, јер, поред проширења етничкога поседа на западу и северу, Срби долазе у могућност да поврате губитке у некадашњим турским крајевима, док Хрвати не могу ни у ком случају повратити етнички губитак. За народну целину показује коначни биланс сељења ефективан губитак само на хрватској страни.

Све ово треба имати на памети ако се желе исправно разумети неке раније (XVII и XVIII век) и неке касније (XIX век) тужбе, најпре хрватских сталежа, а онда хрватских ексклузивиста на српска насељења. Споменути биланс је, свакако основица најзнатнијих психолошких момената и најобичнијих

агитационих аргумената у српско-хрватским распра-ма у XIX веку.

Хрватски сталежи и српски народ. Хрватски и угарски сталежи (властела) правили су велике неприлике српским досељеницима. Али овај отпор сталежа није био у ствари ни расне ни националне природе. Властела једноставно нису хтела да један део сељачке масе не буде њихов кмет и да ужива извесна привилегија. Представници сталешке самоуправне Хрватске нису хтели допустити да краљ, поред осталих стезања њихових права, насељавајући дошљаке, даје њима неки изузетни политички или чак територијални положај Они најпосле нису хтели дозволити да краљ даје на територију Хрватске (и Угарске) странцима привилегија мимо вољу сабора Једном речи, великаше су водили сталешки, државноправни и конституционални разлози и интереси кад су се одупирали привилегијама досељених Срба.

Грађански елеменат у Приморју, романизиран у горњим крајевима још од Беле IV понајвећма од немачке провенијенције, нерадо је гледао долазак елемента који му је у трговини могао да успешно конкурише, а сељачки елеменат тешка је срца гледао како сам остаје властелински кмет а како дошљаци уживају какву такву заштиту противу грамзиве властеле. Најпосле, дошљаци су се и сами осећали веома дуго времена странцима, држали се, попут сваке мањине, у својим организацијама чврше на окупу, имали своје обичаје и традиције, сматрали су своја нова насеља више мање провизорном постојбином, па су се за послове и за права нове домовине свакако далеко мање бринули него за своја привилегија и за интересе своје засебне егзистенције, тим пре што им представници те нове домовине не дају ни права ни нарочите територије. Зато су се дошљаци често пута, да заштите своје засебне интересе, обраћали за заштиту противницима старих права и привилегија земље и представника те земље у коју су

се уселили. Двор је дошљаке искоришћавао, и они су морали чак да понова беже у Турску или да се исељују у Русију, јер је двор хтео да им наметне другу веру. Али најпосле је двор био ипак једини фактор који је барем могао да им обезбеди привилегија која им је дао, а други фактори су радили свим силама да им та привилегија безусловно одузму.

Овакво стање ствари било је узрок антагонизму који је често владао између аутохтонога елемента и досељенога српскога елемента, па је и у XIX веку долазило до сличних антагонизама интереса и до сукоба, редовно због разлике извесних интереса досељеника и аутохтоних, због тога што су досељеници и у XIX веку који пут осећали себе као колонисте и бринули се у првом реду за своје засебне интересе, макар и против интереса земље и њених историјских традиција и аспирација, као и због тога што су аутохтони елементи затварали очи пред чињеницом да српски досељеници не могу да се напросто макну са територија које су натопили толиком крви и да не могу да се просте претопе у нешто што има друге традиције од њихових. Једном речи, услед многих прилика српски досељени и аутохтони елеменат се није довољно асимилирао.

Мешање етничких маса. Са општег народног гледишта цело ово питање има и другу једну важну страну. Неуспели покушај стварања једне јединe српско-хрватске државе под крај средњега времена, кад би био успео, значио би завршетак једне природне еволуције. Сеобе за турскога доба, насупрот, значе почетак мешања етничких маса која чине подлогу наше данашње нације, почетак стварања једне мешовите етничке масе која ће у XIX веку да се бицентрично организује у српство и у хрватство, да у XX веку отпочне да се осећа као један једини и све више јединствени српскохрватски народ.

Могло би се можда и пожалити што није то мешање одмах довело и до потпуне асимилације,

и што није било хрватске инфилтрације међу српским елементом на истоку. Али жаљење не помаже и не може да мења историјске чињенице. Опште политичке прилике и дух оних времена није погодовао стварању националних организација и није дозвољавао западном елементу да се сели на исток. Све до новијих времена, етничке масе су до душе веома много утицале једна на другу, али су ипак живеле понајвећма једна поред друге. Уза све то, оно је доба баш тим мешањем створило једну унутрашњу ситуацију која је онемогућавала у XIX веку потпуно раздељење Хрвата и Срба, која је онемогућавала стварање двеју потпуно засебних нација, јер није било могуће више повући границу између Хрвата и Срба, и јер није било могуће Србима да апсорбирају традицијама јаке Хрвате а Хрватима да апсорбирају чврсто организоване Србе. Покушаји да се ова сепарација и апсорпција проведе, поновили су се у XIX веку неколико пута и на разне начине, али ниједанпут нису успели, и редовно су све борбе свршавале констатацијом да је једино решење хрватско-српскога проблема народно јединство, и једино исправно схватање да је оно које Хрвате и Србе замишља и осећа као један народ, историјским приликама и историјском нуждом именима и традицијама подељени народ.

Турско време и српски народ. Стара српска властела нису у односима социалним према властитим народним масама била ни боља ни гора од хрватске властеле. Али је турска сила била толико притиснула цео народ а властелу поништила или растерала да је народ доскора заборавио на тамне стране старога режима. Црква, да спасе народ старој вери, глорификовала је стару господу, коју је приказивала као Божје угоднике који су бранили цркву и веру. Социални ред у Турској је био толико тежак и стран, а природено хваљење старине толико ојачало, да је народ, уместо да се аклиматизира новоме реду, осећао још и више притисак, и то је је његове масе још и више него икада пре

консолидовало и нивелисало. Тиме је изведено унутрашње изједначавање и демократизација народа. Народ је почео да се осећа једном целином према туђим силеџијама, а како је скоро цео народ имао једнога тлачитеља, који га је притискивао једнаким средствима, како је цео народ живео у једнаким приликама, осетио се цео народ једном потлаченом целином. Она господа која су остала на старим огњиштима, па се потурчила, сматрана су од народа једнако као и Турци душманима и неверницима, а она која су прешла у Угарску, осећала су се онде туђинцима, и имала да се, једнако као и маса народна, боре са неприликама сваке руке, па се нису ни могла много да одвоје од народа. Ова господа нису имала могућности да се, попут какве олигархије, наметну свом народу, а када су то хтела, морала су вођење народног посла да уступе трговачком елементу, који је, попут свију диаспора Ориента, показивао јаку унутрашњу солидарност и створио најпосле познати и важан грађански трговачки српски народни слој који је под крај XVIII и на почетку XIX века постао главни ослонац просветном и народном препорођењу Срба. И тако би се могло казати да је турско време, поред свих страховитих физичких и социалних мука којима је доводило српски део народа до очајања, развило у српском делу народа оне особине у којима је у XIX веку и данас главна снага његова; да је политичко-државна катастрофа српска, баш зато што је била потпуна, створила предуслове за нову политичку слободу; да је робовање туђој, суровој, бројно и организацијом јачој али социално и културно слабијој етничкој сили, донело српскоме делу народа баш онолико чисте користи колико је животарење под најразличитијим туђинским и полутуђинским режимима донело хрватском делу народа чисте штете.

Српски део народа је делом сачувао, а делом развио за турско време четири основна елемента нове своје историје: народни трговачко-грађански сталеж, који је под утицајем западне цивилизације,

у чију је сферу делимице дошао сеобама, постао носилац народно-културнога препорода; сељачку демократију, која је, притиснута од Турака зулумћара, развила јаку ребелску отпорну снагу и постала стваралац народног политичког и државног препорођаја; народну цркву, која је својом организацијом подржавала спољашњу везу између свију делова народа, и најпосле народну легенду, која је створила национални култ и стварала унутрашње морално-национално јединство целога народа.

Аустријска помоћ и хрватска држава. Хрвати су били у посве другим приликама. Пре свега, Хрвати нису имали народне цркве. Настојање народних елемената да спасу барем народну литургију, наилазило је н апотешкоће, а стварање народне цркве, у католицизму у опште скоро немогуће, било је још више онемогућивано запрекама које је томе стављала туђа владалачка политика, опасност туђинскога завојевања кад би Рим прогласио Хрвате јеретицима, и најпосле туђи романски елементи у средини саме народне територије. Католицизам ишао је за изједначавањем свих народа и брисањем националних сепаратизама. Хрвати су могли да делимице сачувају једино глаголицу у знатном делу приморских бискупија, и да у крајевима који су били на удару Турцима развију народно свештенство, које се попут православнога борило против Турака мачем у руци. Хрвати, живећи у полуслободи, почели су, нарочито у средњој Далмацији, да већ у XVI веку развијају литературу на живом народном језику; они су, под утицајем протестантизма који се стао, заштићен од неких великаша, ширити по северним странама, развили и провинцијалну кајкавску литературу, касније настојањем Зрињских и Франкопана, кајкавско-чакавску; они су рађали много талентованих људи, који су радили код куће или још чешће ишли у свет и одликовали се у бољим приликама; они су показивали јак отпор старе властеле, која је бранила државне атрибуте Хрватске; али поред свих тих несумњивих знакова народне способности, вред-

ности и народне унутрашње снаге, у хрватском делу народа нису могли да се одрже народна властела у старој снази, није се развило народно грађанство; није, услед феудализма, могла да се развије ни народна демократија сељачка, а због дубоко зарезане социјалне диференцијације, није могла да се у народу подељеном у толике провинције под толиким и толико различитим режимима, утврди унутрашња солидарност. Хрватска није никада била сасвим покорена ни од Турака, ни од Угарске, ни од Аустрије. Она је остала полудржава, и то феудална полуслободна полудржава, па се због тога и није могао да развије, уместо ње а нити у њој, слободан и свестан народ, како се развио у другим државама Европе. И због тога су Хрвати, поред све велике али несконцентрисане традиције, ушли у XIX век као материјал за народ покопан у рушевинама једне старе државе. Турско време је сатерало Хрвате у аустријски и венецијански загрљај, а тај загрљај није, поцут турске шапе, физичким свирепствима мучио свет, него га је перверзном рафинеријом деморалисао. И због тога улази хрватски део народа у XIX век поништен, растрган, без националне етике, и са сломљеном кичмом. Преостају једино остаци државе, чији континуитет чува горња Хрватска, и пробуђени народ се хвата остатака тих старих права, да из њих подигне кров под који ће да се склоне од германског и мађарског денационализаторнога оркана.

Ослобађање земље од Турака. После катастрофе Зрињско Франкопанске, двор бечки обуставио је банску власт. Године 1672 јавља се први пут изразито аустријанска странка у нижем хрватском племству, којему двор повлађује, да га на тај начин одвоји од јачег, вишег и опаснијег племства. Поводом Текелијеве буне у Угарској (1677), када су Угри били уз Текелија а Хрвати уз Леополда, сматрао је двор за потребно да попусти мало узде, па је у Хрватској именован (1680) опет бан (Ердеди), а у Угарској палатин (1681). Ну то је било учињено само

зато да се духови умире, пошто се спремао нов турски рат. Године 1683 склопљен је између Леополда, Венеције и пољскога краља Собјескога савез, и Турци су под Бечом поражени; а године 1684 почео је 14-годишњи рат (до 1699) Пољаци ударише на Молдавску, Венеција преко Далмације на Босну и Херцеговину, па на Пелопонез, а Аустрија на турске делове Угарске, Хрватске, на Славонију, северну Босну, Србију и Бугарску. У овом великом рату учествовали су сада као и раније многобројни хрватски католички хајдуци, које је водио у Лици фратар Месић, а у Славонији поп Лука Ибришиновић. Рат је донео ослобођење великога дела Угарске и Славоније. Године 1686 ослобођен је Будим након 145-годишње турске владавине, а у Далмацији је ослобођен Сињ. Године 1688 поражени су Турци код Мохача, а у хрватским странама ослобођени су: Костајница, Нови, Зрин, Вођин, Осек, Валпово, Пожега, Ораховица, Баково, Вуковар, а у Далмацији Нови. Године 1688 ослобођен је Београд, а у Далмацији Книн. Године 1699 ослобођена је Лика и Крбава, а Пиколомини улази у Скопље и Призрен, Арсеније III организује борбу Срба. Смрт Пиколоминија зауставља аустријско напредовање а даје новога маха Турцима, и Срби се под Арсенијем повлаче са турском војском до Београда, па онда (1690) одатле у Угарску и Срем. Бојем код Сланкамена (1691) ослобођена је коначно Славонија. После победе Савојскога код Сенте (1697), долази коначно, године 1699, до мира у Карловцима. Турци задржаше Банат, југоисточни Срем и Босну. Венеција добива скоро целу Далмацију са Книном и Сињем, Угарској се присаједињава Ердељ. Хрватска добива земље до Уне и Велебита, уз то Славонију сем југоисточнога Срема. У хрватским саборима се од сада не говори више о „остацима остатака славнога некоћ краљевства хрватскога".

Пољско-турски ратови престају, и борбу са Турцима преузима од сада поред Аустрије Русија, а тиме почиње и аустро-руски ривалитет на Балкану.

Још године 1689 постаје Аустрија, пошто је ухватила нека руска писма молдавским кнезовима, љубоморна на Русију. Аустријским успесима и руским умешавањем отворено је „источно питање“, и против Аустрије. Русије, Пољске и Венеције стале су се дизати западне власти помажући Турску. Почиње да се врши еквилибрација сила на југоистоку Европе, услед које ће доскора бити немогуће и Турској и Аустрији да се много и трајно шире једна на запад а друга на исток.

Слабљење хрватске државне самоуправе. Леополд је умро 1705. наследио га је Јосип (1705 до 1711). Већ године 1703—1704 диже син Јелене Зрињске, Ракоци, у Угарској устанак, а 1707 сабор у Оноду скида са престола Хабсбурге. Јосипов наследник Карло III (1711—1740) склапа мир са Ракоцијем (Сатмарски мир) и признаје протестантима слободу, па тиме учвршћује дефинитивно после 200 година буна власт Хабсбурга у целој Угарској. Уједно почиње време унутрашњих реформа. Срби су за време Ракоцијеве буне помагали Беч, па су тиме исходили потврђење привилегија (1706). Једнаким опортунизмом и због једнаке немоћи су и Хрвати стајали уз Беч, и хрватски је сабор први и формално из властите иницијативе признао године 1712 основу прагматичке санкције, то јест наследно право аустријској женској лози, и тиме хтео да нагласи како је и код питања о праву наслеђа династије сасвим независан од сабора угарскога. Ово је нарочито наглашено и у саборској мотивацији. Карло је истом после тога (1713) објавио праву прагматичну санкцију, коју су примиле све аустријске земље истом до 1720, а Угарска 1722.

После тога почело је нестајати старих угарских и хрватских племићких чета, и на њихово место заводи се јединствена аустријска војска. Нови турски рат (1716—1718) води се и опет у савезу са Венецијом, а после турских пораза код Петроварадина и Београда, добива миром у Пожаревцу Аустрија западну Влашку, Банат, Београд и већи

део северне Србије до западне Мораве, и босанску Посавину до подножја планина. Венеција добива целу Далмацију са њеним данашњим границама.

Године 1734 уређена је читава Војна Крајина као засебна царска земља, а Срби новим рескриптом добивају уређење црквених питања. Али колико је то користило, види се по томе што се Срби морају да буне, што се делимице селе натраг у турске крајеве (1718), и што Пера Сегединац мора да 1735 диже устанак, да после њега привилегије буду опет потврђене Једнаки систем поступања влада и према Хрватској, и једнако притезање узда и одузимање онога што се у другим приликама уступало.

Уравнотежавање аустријске и турске силе. У новом турском рату (1736—1739) губи Аустрија миром у Београду опет све оно што је имала у Босни и Србији, и граница постаје Сава. Ова граница се за дуго времена стабилизира, и до новога рата са Турском долази истом после 50 година (1789) када се после краткога заузећа Београда и северног дела Србије миром у Свиштову (1791) не устаљују данашње границе Угарске и Хрватске према Србији и Босни, и од када не води Аустрија више ратове са Турском.

Велика борба између Аустрије и Турске наличи на клацкавицу, и непрестано се измењују удари и продирања са противударима и узмицањима. Час Турци долазе до под Беч, час Аустријанци до Скопља и Призрена, али се најпосле клацкавица смири код Дунава, Саве и Дрине. Турска и аустријска сила најпосле долазе у извесну равнотежу, и то због унутрашње ослабелости експанзије обеју држава, и због неприлика које једна и друга имаду једна на западу а друга на истоку. Чим су те силе дошле у равнотежу, настаје на додирној зони слабији притисак, и тиме се ствара могућност да се народи чији је политички развитак био прекинут насртајем турским, дижу и организују постепено у слободне мале државе. Ово се јавља у XIX веку. Али пре тога, у

XVIII, и једна и друга велика држава, онако уравнотежене, кушаіу да спољашњу експанзију надокнаде унутрашњом концентрацијом, и кушају своју снагу на својим властитим поданицима Јавља се све већи централизам и самовласт државног апарата. У Аустрији после Карла долази на власт Марија Терезија (1740—1780), па Јосип II (1776—1780 као савладалац а до 1790 као апсолутни владар). Централизам и германизам, тежња организовања јединствене државе, ступа у последњи најодрешитији стадиј и изазива реакцију којом је испуњен XIX век.

Распарчаност хрватскога народа. Крајем XVII и скоро кроз цео XVIII век, на истоку и на западу нашега народа влада умор и депресија, влада сраховито мртвило. На истоку, после неуспелог покушаја Арсенија IV да организује нови устанак, после чега се опет иселило много Срба у Аустрију, превлађује и у пећкој патријаршији грчко свештенство, док није најпосле (1766) и сама патријаршија укинута У Црној Гори, после многих бораба и истребљења потурица (1707), животари народ свакојако под заштитом Русије. У Херцеговини стишали се устанци. У Босни, одавна муслиманизираној, феудалној, конзервативној, воде се борбе између властеле и централне турске власти.

У западним деловима народа није много боље. Далмација је дошла под венецијанску власт Године 1420 имала је Венеција у власти све приморске градове и острва; карловачким и пожаревачким миром добила је целу земљу у опсегу данашњих граница Далмације. Далмацијом је управљао кнез, а бројне градске општине имале су своје аутономне статуте, а између њих се развијао све више локални сепаратизам. Између појединих крајева саме Далмације није било добрих веза, па су чак и мере биле различите у различитим крајевима и онако мале Далмације. У варошима је сасвим загосподовао талијански језик. Трговина је била сконцентрисана у Венецији, тако да је сва роба морала да најпре путује у Венецију. Школа је било веома

мало, а путеве није Венеција градила Једини Дубровник имао је своју слободу, и у пожаревачком миру успео је да испослује да турска територија са обе стране одели све до мора дубровачки од венецијанских поседа. Али и Дубровник се налазио у времену падања, и у XVIII веку није био више ни из далека оно што је био некада. Борба између старих и после потреса именованих нових племића развијала се свом жестином, и стари Дубровник је осећао исцрпеност.

Хрвати у Истри били су једноставни презрени кметови талијанске варошке господе и фурланских и немачких племића. Они су у својој запуштености сачували језик и обичаје, али нису никада могли да дођу до икакве власти и до политичкога значења. Један део Приморја са градом Ријеком је био одељен од остале Хрватске. Ријека је после изумирања Двинских кнезова (из Аквилеје) дошла директно под Хабсбурге и постала део аустријскога приморја. После Зрињско Франкопанске завере, сва њихова приморска имања присаједињена су том истом приморју. У самој Ријеци, и ако је становништво било највећим делом хрватско, како то доказују црквени именици и имена градских породица, ипак није долазило до веће моћи, и бавило се трговином.

Цела Војна Крајина од Зрмање, Уне и Саве, па до Земуна, а одатле Дунавом до Петроварадина, није била под хрватском управом. Хрватски сабори су узалуд непрестано тражили да се банска власт протегне и на Крајину. Марија Терезија, која је повукла Хрвате и Србе у аустријски наследни рат (1741—1748), обећала је а и провела (1745) присаједињење славонских жупанија: вировитичке, пожешке, сремске, Хрватској, а 1746 преуредила је Војну Крајину у праву војну касарну, из које је за мален трошак вадила силну војску. Мађари су стали у то време тражити за себе славонске жупаније, и преко својих агената радили на том да се сједине с Угарском. Поджупан Шпишић предложио је на

сабору 1751, а сабор је прихватио, да се те жупаније административно присаједине Угарској, а да у њима остане само судбеност хрватска.

Марија Терезија, изједначивши за седмогодишњега рата (1756—1763) чешке и аустријске земље, прогласивши се апостолским краљем (1758), и добивши тиме од папе власт да именује највише црквене достојанственике, узевши себи (1765) Јосипа за савладаоца, централизује државу, ствара за Угарску (1767) и за Хрватску по једно сасвим одељено и равноправно краљевско веће (за Хрватску најпре у Вараждину, а онда у Загребу), али за то почиње да од 1764 позива себи на двор племство и да га тако размекшава и германизује. Племство од сада не само да се отуђује од свог језика и народа, него и од јавних послова и своје отаџбине. Сабори постају „сувишни“ и не сазивају се више. Године 1779 подвргава Марија Терезија све послове хрватског краљевског већа угарском већу, и тиме је Хрватска први пут подложена угарској административној власти. Марија Терезија најпосле, на захтевање сабора који је сазван био 1770, враћа Хрватској град Ријеку са околином, али подлагањем хрватског краљевског већа угарскоме, долази и Ријека као сепаратно тело угарске круне под власт Угарске. И у таквом стању улази Хрватска и улазе Хрвати у еру Јозефинизма, која је задала последње ударце хрватској државности, а народа ни његове просвете није пробудила, него насупрот гурнула у још већу таму и народну масу и државну свест представника политичкога живота Хрватске.

Јозефинизам. Јосип II (1780—1790), заводећи модерније културне и социалне реформе, али уједно с њима и централизам и германизацију, патентом о толеранцији (1781), укидањем кметства (1789), несазивањем сабора, гушењем жупанијских повластица, увођењем порезе за племиће, изазвао је силан отпор племства, а својим црквеним реформама и свештенства.

Јозефинизам је од највећега значаја за даљи

развитак хрватске и српске историје. Он је међаш камен између старога и новога времена. Али он је имао веома различан ефекат код Хрвата и код Срба. У различности утицаја који је имао јозефинизам на Хрвате и на Србе, види се сва разлика коју су различне прилике у турскоме времену створиле код Хрвата и код Срба. Јозефинизам као политички систем био је за Србе индиферентан, а за Хрвате фаталан. Као културни систем он је био за Хрвате индиферентан, а за Србе је значио почетак национално-просветнога буђења и препорађања.

Средњевековно време престало је код Срба са падом српских држава под турско господство. Сем црквене организације, није ни једна стара институција преостала и није компликовала проблем стварања народа и нове српске државе. Код Хрвата није средњевековно време престало онда када је престало за осталу Европу и када је престало за Србе. Средњевековне традиције и институције и средњевековно уређење државе догурали су се све до у XIX век. Турска сила, која је српски део народа преплавила и просто избрисала једну стару епоху, закључила све старе рачуне и нивелисала све старе неједнакости, и на тај начин омогућила у новоме времену регенерацију народа и стварање државе на новим основима посве изнова, та турска најезда је на Хрватску само надирала, али није ни њу ни њене институције избрисала, него је само зауставила унутрашње развијање Хрватске. После првих великих олуја које поломише и искорениште све оно што је у Српству било високо израсло, засула је турска мећава српско поље, али испод овога снега остала је зелена трава, која је свежа избила из снега на пролеће када је снег окопнио. По Хрватској је олуја вијала и кршила старо рашће, али га није сасвим сломила, и снег није сасвим прекрио поље, а трава је закржљала и корење биља је промрзло, и није више имало животне снаге. Није могло да се развије ништа ново, а старо је све више кржљало. На западу дигле се препреке тур-

ској мећави, и непрестано су чишћени велики сметови, али су туђи баштовани чупали остатке старих насада и садили нове биљке. Они су земљу преудешавали за властиту башту. Србија је била покривена а Хрватска бијена. Србија је умрла, али се народ развијао. Хрватска је животарила, али је народ био замро. И због тога су модерне реформе надахнуте духом новога времена, реформе које су саме собом имале да значе напредак и да донесу Хрватској изједначавање са западним државама, биле фаталне и значиле пропаст државе и денационализацију народа. Зато су им се представници државе одупирали, а народ их није схватио и није могао употребити у своју корист. Хрватска није била, попут ни једне средњевековне државе, национална држава. Али она је остала средњевековна све до трећега деценија XIX века. У тој држави је однос између три елемента старога типа држава, између владара, сталежа и народа, био компликован на тај начин што владар није био централизаторна сила у самој држави, него се владалачки централизам огледао у апсорбовању и у уништавању саме државне засебности; сталежи нису били само привилегована социална класа у држ ви, него и једина одбрана аутономије саме државе. Победа централизма не би била довела само до апсорбирања државе, него и до одрођавања народа, јер је тај народ био толико распарчан, а опет толико притиснут од властите господе, да је гледао у сили која ломи самоуправу хрватске државе ону силу која олакшава његов социални положај. Свест народна код привилегованих сталежа није била скоро никаква, јер је старо народно племство изумрло а досељено туђинско, тако да су по Славонији највећа имања имали немачки Тренки, Елци, или Талијани Одескалки, Кордона, Карафа, и т д, а по приморју млетачки племићи. Племство је био политички народ Хрватске, али оно није било хрватско. Оно није према томе, како је то било у Угарској, против бечкога централизма привукло поред себе и народ,

уносећи у њега идеју националну, него се држало старе традиције и старог латинског језика, а у касније време попримало (нарочито жене) немачки језик. Поред тога је она пре споменута распарчаност територије и народа под четири посве разнородне културне и државне силе (Аустрија, Венеција, Угарска и Турска), убрзавала стварање провинцијализма и сепаратизма, заустављала уједначавање народнога језика, довела до заборављања народне прошлости, која је остајала само у повељама и књигама у којима се разумела учена класа, а онемогућавала стварање општих народних легенада и моралне заједнице духа. Код оваквих прилика, Јозефинизам је морао да буде за Хрватску и Хрвате фаталан.

Јуридичка држава Хрватска држава у то доба није била у правом значењу речи политичка стварност, него више мање политичко-правни појам. У средњем веку политику је руководила сила јаких, који су се једино због форме позивали на правне основе својих амбиција. После слома старога племства, политику снаге заменила је политика немоћи, и сматрало се само право политичком силом. Изгубивши политичку снагу, представници државе мољакали су привилегије на основу старих права, и тако посташе буд улизице буд јуристе. Држава је уместо силе постала идеја, политика је, уместо да буде паметно и практично руковођење снаге, постала процесуалан поступак, и долазило се до апсурдитета да је у том процесу имао да суди онај који је уједно био оптуживан (владар, Угарска или Аустрија), да права враћа онај који их је одузимао. Замењујући формалност са стварношћу, формално право са фактичном снагом, остала је непронађена и неразвијена и она снага која се још налазила латентно у народу. Најпосле је остала само фикција народа и државе, формална државност, са целом једном неупотребљивом оставином средњевековности. И тако је Хрватска улазила у ново време са државним правом без државотворних елемената, док је Српство улазило са државотворном масом, и ако

без икаквих државних права. Хрватска је улазила са правним континуитетом устава и државе, али са парализованим народом, а Српство са континуитетом народа, али без историјског пртљага. Историја, а потом и историзам као васпитни и политички метод, добивао је код Хрвата форму јуристераја.

Не смемо поред свега тога заборавити једно: Овај макар и само државоправни континуитет, који је нарочито у XIX веку починио много забуне, био је од великога позитивнога значења. Он је живео у свести интелигенције, и непрестано су га наглашавали сви сталежи, све политичке репрезентације, сви политичари. Овај историзам је као политички метод у XIX веку био нешто (али само нешто) депласиран и једностран, па је донео мање плода него што би други метод који би га допуњавао био требао да донесе, али овај државоправни историзам је у свим прошлим вековима био израз свести о државној идеји и израз тежње за политичком целокупности и самосталности, па је како тако спасавао народну целину од потпуне несвести и атомизације.

Старо право није било национално него територијално, оно је представљало тежњу за целокупност земље, а не народнога јединства; из таквога схватања није се развио национализам него патриотизам, али је тежња за јединством и самоуправом народне постојбине ипак у ствари била једна успешна организаторна идеја, која је показивала да народ живи. Ова идеја је била можда више интелектуална него инстинктивна, она је била више консервативна и реконструктивна него стваралачка. Али да није ње било, да није било те јаке и никада незамрле свести код водећих, макар и мало националних кругова у народу, сам народ, раздељен у толико туђих сфера, био би се у новом времену једва спасао од однарођења, и био би се претопио помало у Талијане, Немце, Мађаре. Тиме би можда српски део народа био нешто повећан, али

би народна целина била изгубила неизмерно много. А овако је ипак од сазнања историјско-државнога континуитета рођена државно-народна свест, која се стала најпосле претварати у свест и у силу народно-државотворну, најпре чисто хрватску, а најпосле хрватско-српску. На тај начин је спасено народној целини све оно што није за турскога времена нетрагом исељено у средњу Европу, а уједно је барем делимице асимилован и велики део страних елемената који су у великој мери разасути по земљишту хрватскога дела народа.

Сталешка држава. Пре но што је започео овај процес, морала је да наступи једна катастрофа старе хрватске државе. Та је држава била сталешка. Једино племићи, свештенство и неке слободне вароши имали су политичка права на саборима и у малне посве аутономним жупанијама. Сви ови елементи, сем слабачкога грађанства, били су угрожени јозефинским реформама. Срби у Угарској нису имали шта да изгубе под јозефинизмом, јер нису имали ни државе ни територије, а верски патенти су чак олакшавали положај њиховој народно-црквеној организацији и погодовали развитку просвете и либерализма, чији је носилац било привилегисано грађанство. Они су могли да дигну либералну реакцију противу конзервативнога клера, без веће опасности за свој национални опстанак. Хрвати у оно време, све што су имали, имали су у остацима своје државе. Они нису имали при руци никакав елеменат за демократско-национални препород. У часу када је кулминовао Јосипов централизам, није никако било могуће стварање какве слободније хрватске државе, све и у случају да се за такав покушај нашло довољно снага. Кад би народ био и свеснији него што је онда био, а сталежи отпорнији и народнији него што су били, не би било могло да дође до сарадње сталежа и народа све докле је држава била синоним за сталешке привилегије. За вољу оних привилегија, сталежи су били спремни жртвовати чак и државну

самоуправу. Они су најпосле то и учинили. Бојећи се да наследници Јосипа не понове његове покушаје, употребили су заједно са угарским племством тежак положај Јосипа пред турски рат, а онда нову владавину наследника његова Леополда II (1790 до 1792), и на сабору у Пожуну предали хрватску самоуправу у руке Угарске, да тиме заштите помоћу јаче Угарске сталешке привилегије оличене у тако званој конституцији.

Тиме је Хрватска изгубила последње атрибуте једне државе, и сталешка структура те државе довела ју је до кукавне и срамотне смрти. То је било самоубиство слично самоубиствима која се извршују од страха пред смрти!

Самоубиство сталешке државе. Племство, озлојеђено свим оним што је предузимао Јосип II, заплашено последицама француске револуције, бојећи се да се опет не јави какав Матија Губец, мрзећи Немце, бојећи се Француза и сељаштва, тражи да спасе стари устав и прислања се уз Мађаре. Мађари су, међутим, још раније почели да се национализују, а хрватски племићи, да искажу мржњу на Немце, почеше у новим приликама примати нове мађарске навике, избацивати француско одевање, заводити народно мађарско, престали су говорити немачки и француски и говорили само латински и хрватски, јер мађарски нису знали. После смрти Јосипа загребачка жупанија тражи сазивање хрватскога сабора. У исто време тражи и именовање бана. Леополд постави за бана Ивана Ердеда, а овај сазива сабор. Сабор је имао да по старом обичају шаље у заједнички угарско-хрватски сабор пожунски наручите изасланике (нунције) да заступају интересе Хрватске. У средњем веку и до XVI века, само је Славонија слала нунције, а ужа Хрватска никада. Али када се у XVI веку здружиле Хрватска и Славонија и хрватски и славонски сабор у један сабор, слао је и тај јединствени сабор нунције Редовно су ишла два изасланика, која су седела на почасном месту десно од председника сабора (тако је било

све до 1848). Изасланици су добивали инструкције од хрватскога сабора, којих су се имали држати, а заједнички сабор није могао створити ни једнога закона који би вредео и за Хрватску, ако нису на то пристали хрватски нунцији, и ако такав закон није, прогласио хрватски сабор.

Овакве нунције изаслао је и хрватски сабор од године 1790 и дао им је инструкције у којима их упућује да пораде да се приме ови принципи: Краљ није властан да ствара, тумачи и укида законе. Краљ не сме да без слободно сазваног и законитога сабора диже војнике и одређује даће. Краљ не може да врши потпуну краљевску власт пре но што је примио и заклетвом потврдио обавезу да ће владати уставно, и издао у ту сврху „крунидбену завернину“ (инаугуралну диплому). Ако краљ самовласно изда коју заповест, не сме да ју изврши у Угарској палатин а у Хрватској бан. Нека се за Угарску и Хрватску образује сенат, који ће надзор вршити над краљем да не повреди законе. Бан мора становати у Хрватској, именује га краљ на предлог сабора.

Ово су захтеви који су уперени противу централизма. Али они захтеви који су имали да у пракси даду тобож снагу тим захтевима, били су злосретни. Хрватски сталежи, пре свега, унизише банску власт тиме што бана стављају под врховну власт угарскога краљевскога већа, и тиме су целу хрватску администрацију подложили Угарској, санкционишући раније одредбе Марије Терезије. Упут издат од хрватскога сабора нунцијима, који је онда узакоњен на заједничком сабору, каже: „Докле се не добију натраг они делови Хрватске који су данас под влашћу Венеције (Далмација) и Турске (Босна до Врбаса и Херцеговина до доње Неретве), и докле се не нађе на окупу толики број жупанија који ће ставити Хрватску у могућност да сама уздржава једну политичку власт — примаће преосталих шест хрватско-славонских жупанија наређења од угарског намјесничког већа; зато нека се у ово веће узи-

мају и хрватски чиновници, у размеру према шест хрватских жупанија". Упут даље тражи да се укине атент о еманципацији сељака. Право вотирања порезе до тада је увек вршио и чувао хрватски сабор. Упут овога пута одређује да се пореза не вотира на хрватском него на заједничком сабору, али одељено за Угарску, а напосе за Хрватску, а за славонске жупаније да се вотира заједно са Угарском. Тиме је покопана дотадашња финанциална самосталност Хрватске. У питању језика, хрватски сталежи су тражили да се немачки језик свагде укине, па и у војсци. а док у управи и у суду има да остане латински. Мађари су већ онда почели да навађују да се у целој Угарској, па и у Хрватској, заведе мађарски језик. Хрватски нунцији успротивили се овом изјавом: „Откако је Хрватска ступила у савез са Угарском, расправљало се на саборима латинским језиком, па тако нека и остане". „Хрвати би завођењем мађарскога језика били избачени из јавних служба" „Хрвати нису поданици него савезници Угарске" „Закони угарски не могу да се наметну Хрватској, јер једна краљевина не може да даје законе другој" Овим изјавама и протестима спасли су хрватски нунцији Хрватску од мађарскога језика и сачували латински, уместо да уведу народни језик. Најпосле су нунцији признали да се на заједничком сабору и заједнички послови решавају по начелу мајоритета, код чега ће наравно угарска већина увек мајоризирати хрватске изасланике, и тиме се одрекли за Хрватску права вета које су њени нунцији до онда имали.

Једном речи: да се заштите од бечкога централизма, подложили се угарској администрацији, самовласти у заједничким пословима, предали финансије, а спасавајући стари устав сталешки и латински језик, изложили су Хрватску све јачем насртају националнога мађаризма.

Од германизма мађаризму Фаталним закључцима сталешкога сабора од 1790 почиње нова ера и нове борбе, борбе са мађаризмом, које испу-

њавају историју целога XIX века. Од Коломана па до данас било је покушаја угарскога централизма, али је тај био увек сузбијан све до превласти Хабсбурга. Њега је у турском времену заменио јачи бечки централизам. Од њега се хтела Хрватска ослободити 1790, али је тиме пала под удар новога национално-мађарскога централизма.

Од тога времена престаје у ствари историја старе хрватске сталешке државе, и после прелазнога времена, које траје четири деценија (1790—1830), почиње историја савременога народа хрватскога, тешко оптерећенога и скоро засипаног рушевинама старих времена, народа који своје буђење и јачање врши заплетен у непрекидно ликвидирање старих територијалних, државноправних и социјалних рачуна и процеса. XIX век је код Срба испуњен борбом за живот, и радом радника се поузда у своје голе али крепке руке, које почињу да зидају с нова; код Хрвата је тај век испуњен бригама и первозама ос ромашеног наследника који имаде веома много потраживања, али великим делом сумњивих или без вредности, који имаде још којешта да спасе, и који куша да покрпи стару зграду и да ју изнутра по могућности модернизује.

ДРУГИ ДЕО.

ЖИВОТ ХРВАТА У XIX ВЕКУ.

III ГЛАВА.

НАРОДНО-ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ

(ОПШТИ ПРЕГЛЕД XIX ВЕКА).

Са чим улазе Хрвати и Срби у XIX век. За Хрвате и за Србе је деветнаести век време националнога и социалнога препорода, али је велика разлика била између Хрвата и Срба, с обзиром на то са чим су једни и други ушли у тај век, с обзиром на могућности које су се отварале њиховој развијању и на проблеме које су имали да решавају. Хрвати су улазили у тај век са читавом једном слабо употребљивом господском гардеробом, са реквизитама заосталим из најразличитијих времена, са имањем које је било у парбењу веома комплицирано и до данас још недовршено, а улазили су као фамилија у којој су поједини чланови између себе отуђени и која нема унутрашњега јединства. Срби су улазили у онај век без икакве гардеробе и са веома мало реквизита без иметка, једино са црквеном аутономијом, улазили су као бескућници чији су домови одавно порушени и који више немају никаквих засебних права до ли природнога права на живот и на слободу, права властите снаге. Али они су опет имали јако развијену солидарност прогоњених, уједначене масе навикле ослањати се једино на властиту снагу, улазили су попут прогоњене зверке, али као селекционирана борбена раса која је кадра да почне све из нова.

Хрвате су теретила стара нерешена питања, и најгоре је било то да они та питања нису могли сами

да реше, а опет нису могли да их нерешена скину са дневнога реда. Они нису могли сами да сасвим избришу прошлост, јер тога не би били ни Срби учинили да су им Турци оставили онолико колико је Хрватима остало. Хрвати нису могли да сасвим прекину са остацима прошлости највише због тога што није међу њима било елемента који би био толико нов да би смео да брише остатке старога реда, а толико јак и здрав да би цели народни живот могао почети на својим леђима.

Хиљадугодишња историја је створила многа питања и отворила многе рачуне, али их је мало решила, закључила или збрисала. Антагонизам између романскога и словенскога елемента у приморју био би се решио асимилацијом, да тај процес није зауставило турско продирање и венецијанска владавина, па је то питање требало опет почети решавати у XIX веку. Борба између латинизма и словенштине у цркви католичкој једнако је нерешена све до данас. Питање сједињења горње Хрватске и Далмације после пада Венеције остало је једнако нерешено. Питање устава и самоуправе Хрватске најактуелније је питање и најновијих дана. А једнако је актуелно и фатално питање одлуке о политичкој организацији између Беча и Пеште. У XIX веку су све земље и сви делови хрватскога народа дошли у оквир једне једине велике државе, и састав те државе је такве природе да се представници хрватскога дела народа нису могли и нису смели да одрекну старијих права, а опет нису могли да из властите снаге та права о тваре. И због тога је положај Хрвата у XIX веку био у ствари једнак као и у ранијим вековима: ни живети ни умрети; за живети одвише мало, за умрети одвише много ваздуха.

Српски део народа могао је да издвоји, створи и развије чак две самосталне државе из Турске која се распадала, чије је распадање Европа делимице убрзавала, јер се у источним странама народно ослобађање ипак како тако могло да доведе у везу са међународним питањима и међуна-

родним положајем. Хрватска је, напротив, била и остала унутрашње питање једне велике европске државе коју су кад и када друге силе радо и слабиле, али нису никада ишле за њеном деобом и сматрале ју међународном потребом. У тој држави пак су многи мањи народи, бојећи се силе већих националних суседних држава (Немачке, Русије, Италије), проглашавали принцип да је она потребна као заштитник малих народа и да је обезбеђење малих довољно зајемчено унутрашњом реорганизацијом а спољашњим ојачањем те државе

Ову голему разлику у положају могу да оцене добро и они Срби који су и данас у граници Хабсбуршке монархије, па да у том положају, а не у унутрашњој способности самога народа, потраже главне узроке због којих није у XIX веку могло да дође до стварања слободне хрватске државе, нити до стварања јединствене хрватско-српске државе, јер из истих разлога није могло доћи ни до једне српске државе за све делове српскога дела народа.

Неизбежност бицентричног развијања. У Хрватској није никад сасвим утрнула тежња за уједињењем и слободом. У трошној кућици редуциране државне аутономије господарили су често пута туђинци, али кућица је ипак постојала и била је неоспорна својина старога власника. У XIX веку имали су Хрвати да сачувају оно што су реално још имали, да опет добију оно што су противуправно, силом или преваром, изгубили, или што су лудо проиграли Требало је да спасавају и реставрирају кућу и регенерирају породицу и среде њене односе са суседима. Ново време је тражило да национализују и изједначе друштво, да демократизују појам народа, да створе предуслове развијању народне културе и опште цивилизације, да врате у јавни живот и да развију један јединствени језик, да спасу па онда изграде самоуправу у циљу све већега приближавања идеалу самосталне државности, и најпосле, да у целом том послу непрестано балансирају, или да се дефинитивно одреде између

двеју најнепосреднијих политичких сила које су за њих долазиле у обзир: између Беча и Пеште. У исто време, требало је да се одређују према једнородном и једнојезичном, али политички сасвим на другој бази и у другим приликама оријентованом и васпитаном Српству. Доиста, не мали задаци за један мали народ, који и није још био никакав народ, него је тек требао да се развије као народ!

Теже је и мучније рестаурисати него градити изнова, невезаних руку и са новим материјалом. Срби су имали сиров али здрав и добар материјал, док су Хрвати имали да граде употребљавајући старо камење, да се држе основних планова које је конципирало друго, старије време, и сплетени правни и политички односи у којима су се налазили од неколико векова.

Постојала је једна теоријска могућност решења целога сплетеног питања на најједноставнији начин: а то је изједначење са српским делом народа на основу народне идеје и националног идентитета израженог у једнојезичности. На тај би начин и хрватски део народа био добио снагу једног већег уједначенијег народа, и био би могао да без веће опасности брише сва стара актива и пасива која су сметала његову стварном националном развијању. Ово би решење било доиста и успешно када би било историјски могуће. Али могуће није било, а да се је хтело у приликама какве су биле у првој половини XIX века тако што форсирати, народна би целина била изгубила за даљу будућност можда једну читаву трећину, а можда још и више, елемената који су данас макар и под два имена и у форми двају система васпитања тој целини спасени.

Код Хрвата и код Срба је био основни задатак XIX века у том да се створи модеран народ, или, другим речима, у том да се освесте појединци и масе, и да се све чести једне етничко-историјске и језично-културне још аморфне целине повежу и стопе у једну национално-политичку и национално-

културну организацију. Ово дело није се могло извести једино на основу етничком, јер тај није одређен ни чист, нити на основу језичном, јер су сметале диалектичке диференције и код једних и код других. Ово дело је могло да се изводи једино на основу народно-културне и народно-политичке традиције. Ова је традиција код Срба живела у народном предању и народној цркви, а код Хрвата у писаним документима културе и државних права. Код Срба је традиција дакле била у активној организацији и у живом предању, а код Хрвата је била књижна, архивална и политичка. Због тога је код Срба у народном препорађању имао великог удела елеменат свести, а код Хрвата елеменат права, због чега Срби створише народно-демократску државу, а Хрвати спасаваху и ускрсаваху историјско-правну државу. Јер је историја била двострука, била је и традиција двоврсна, па је услед тога морао да буде двострук и организаторски центар и двоврсно васпитање националнога пробуђивања и освештавања. И ето због тога, јер другачије није могло да буде, биле би од народне целине нетрагом отпале или на западу или на истоку велике масе народа да се је у почетку XIX века узела једино хрватска или једино српска идеја, традиција и хрватско или српско име као база за народно освештење, васпитање и организовање. Да је у XIX веку остала као једина национална организаторна идеја идеја српска, био би скоро цели католички део народа неминовно пао жртвом германизације, мађаризације и талијанизације, а вероватно се не би били могли одржати, а можда ни јавити као народност југословенска Словенци. Ово ће бити јасно свакоме ко са пажњом проучи прилике и развијање прилика у западним деловима народа у првим деценијама XIX века.

Бицентричност националне организације била је условљена раздељеношћу наше народне целине у две историјске сфере, које су биле уравнотежене баш на освитку XIX века. Између Беча и Цариграда

растегнуто народно тело било је верски подељено католицизмом и православљем, а социјално диференцирано под утицајем двају различитих система: турскога на истоку, а феудалнога на западу. На тај се начин још и више диференцирао метод и тип народнога буђења на западу и на истоку. Али поред свега тога јављале се сваки час атракционе силе у разним формама и под различитим именима: један пут у форми свесрпства или свехрватства, други пут у форми илирства или југословенства или балканства. Срби су можда слабије осећали потребу југословенских унитаризама, јер су били делимице у бољем положају, али је извесно да су Хрвати осећали бицентризам као болну и непријатну нужду, јер се баш на хрватској страни непрестано тражиле формуле које су требале да уклоне ту дуалност националнога живота На хрватској страни покретало се илирство и југословенство, са циљем да ове идеје и ова имена буду рецепти за више унитаристичке синтезе.

Наполеоново време (1790—1814). Као што је у Србији после Леополдова мира са Турцима и поновнога улаза Турака у Београд почео нови турски зулум, тако је и у Хрватској после 1790 почело све јаче насртање национално пробуђенога мађаризма, Али у исто доба велики таласи Наполеонова времена насрћу и на Хрватску и производе велике трзавице Кампоформијским миром добива Наполеон (1797) Ломбардију и руши Венецију, а Аустрији предаје Истру и Далмацију. После неколико векова први пут долазе те земље под владара који влада и у Хрватској, и питање њихова присаједињења постаје унутрашње питање хабсбуршке монархије. Хрватски сабор одмах затражи сједињење Далмације и делова Истре, а из Далмације полази у Беч депутација угледника и народа да затражи то исто. Ова депутација је одмах после пада Венеције тражила да Далмација дође под власт Хабсбурга, али нарочито је наглашавала да неће да зна за аустријског, односно немачког цара, него само за угарско-хрватскога краља, који има да ту земљу присаједини

Хрватској, односно Степановој круни. Али двор не уважава ове жеље, него заводи (1798) засебну управу у Далмацији и у Истри. На сабору у Пожуну године 1801 Хрвати понова, па и опет безуспешно, траже сједињење Године 1804 постаје Наполеон царем, а Фрањо II узима себи наслов „аустријскога цара", уверавајући Мађаре и Хрвате да за њих остаје и даље само уставним краљем Године 1805 извојује Наполеон мир у Пожуну, а године 1806 када се Фрањо одриче наслова „цара немачкога", долаз Истре, Далмација и Дубровник под власт Наполеона У тим крајевима напредни управник Дандоло заводи модерну управу Године 1809, битком код Ваграма и миром у Бечу, губи Леополд 110 000 квадратних километара земље, па поред Далмације долази под француску власт и читава Хрватска јужно од Саве и западно од Уне. Наполеон образује из Крањске, Истре, Хрватске, Далмације и Дубровника засебну „краљевину Илирију". под управом Мармонта. Године 1814. после Наполеонових неуспеха код Лајпцига и Ватерлоа, долазе опет те земље под Аустрију, која прекида један лепи процес брзе регенерације коју је започела да проводи француска управа, а уместо тога Беч заводи други свој апсолутизам, који траје све до 1825. Илирске покрајине нису опет сједињене са деловима Хрватске који су били остали Аустрији, него је тек 1822 припојена Хрватској само она грађанска територија која јој је пре Бечкога мира припадала, али без Далмације.

У ово време, када на западу Наполеон без учешћа народа и против воље његових конзервативних представника ствара Илирију, а на истоку ствара снагом народа Карађорђе Србију. не умеју измучени, излапели, обезглављени и социално као и политички сасвим декадентни представници сталешке Хрватске да се нађу. Они се залажу за Аустрију. боре се против Наполеона и после свих разочарења траже повраћање делова Илирије под стари ред ствари Сабор од 1797 – 1798 уређује устанак против Француза, године 1807 сабор тражи

„ослобођење“ Далмације, године 1808 уређује сабор „домобранце“, а 1809, док се главна Наполеонова сила бије на северу, хрватска војска продире у Далмацију до Трогира, Скрадина, Шибеника, Книна и Задра и окупира Далмацију, али без коначнога успеха после Ваграмске битке на северу, где губи Аустрија све те покрајине. Године 1813 хрватска војска под Фр. бар. Томашићем и Теодором Милутиновићем опет окупира Далмацију, Дубровник и Истру, и дочекивана је од маса народа које предводи свештенство, проглашујући је ослободитељицом од француских „безбожника“. Али хрватски сабори од 1825 па све до склапања нагодбе (1868), а далматински све до данас, узалуд траже сједињење Далмације са Хрватском.

Није тешко досетити се зашто Хрвати нису кушали да се користе Наполеоновом Илиријом као полазном тачком за своју еманципацију и зашто нису могли да под Аустријом проведу сједињење Далмације. Поред нагле промењивости прилика, сам народ није био зрео. Масе су једнако тупо слушале Французе, као што су раније слушале Венецију, а касније Аустрију. Оне су држане у тами и сужањству властеле. Крајишници, васпитани једино као добри војници, били су под Наполеоном његови најбољи војници, бијући се под његовом личном командом код Березине и Ватерлоа, једнако као што су се борили раније и касније добро под аустријском командом за старога цара аустријскога. Клер, који је имао моралну власт над сељаштвом, мрзео је Французе, јер је мрзео француски либерализам, а племство их је мрзело видећи у њима саме Јакобинце који укидају његова привилегија и буне масе народа. У горњој Хрватској је било нешто политички васпитане интелигенције, али та нити је била национална, нити је схватала ново време, држећи се старих муниципалних права и немајући никакве шире концепције. У Далмацији је и она интелигенција која је још 1797 тражила сједињење, престала да то тражи 1813, уплашена

од мађаризма који је све жешће насртао на изнемоглу и беспомоћну сталешку Хрватску.

Победа мађаризма (1814—1830). Хрватски сталежи после 1790 нису се могли никако да снађу. Они су се налазили између две ватре: бечкога апсолутизма и мађаризације, а поред тога их је сасвим збунило Наполеоново време. Страх од јакобинизма бацио их је у бурним годинама зачас у наручај Беча, а после тога их је страх од апсолутизма који је владао до 1825, и за које време је Беч опет почео (1815) уводити немачки језик, и опасност од пробуђенога мађаризма толико обезглавила да су постали простом играчком ветрова, и читави родови племства су попут пожутелога лишћа у јесени отпадали са старога стабла које је како тако листало још поврх Хрватске.

Године 1807 Мађари траже да се и у Хрватској заведе мађарски језик. Хрвати (бискуп Врховац) одупиру се томе. Године 1807 Мађари траже да се одреди рок у којему морају чиновници у Хрватској да науче мађарски језик. Хрвати се одлучно одупиру, и чак траже сједињење Ријеке, до којега дође 1809.

Године 1811 траже поново Мађари од преосталих хрватских жупанија северно од Саве да за десет година заведу мађарски језик у јавну управу и школе. Хрвати поново одбију тај захтев. Али хрватски отпор је све немоћнији, и када Мађари после апсолутизма на заједничком сабору у Пожуну (1825—1827), оіачани у националној свести и учвршћени у националној пропаганди, оснивају академију, многи хрватски племићи дају своје доприносе за ову мађарску институцију. Кушевић на сабору одбија мађаризацију много слабије, и чувајући још само право Хрватске на самоуправу, неће да угарски сабор наметне мађарски језик, него обећава да ће Хрвати од своје воље увести тај језик као облигатан предмет у школе. Године 1827, хрватски сабор доиста уводи тај језик као предмет у школе, а од 1828—1829 племство, сасвим клонуло,

предаје се мађаризму, даје 28.000 форинти за мађарски музеј, а 1830 тражи по жупанијским скупштинама од учитеља да знају мађарски језик (у загребачкој жупанији), или да се уведе облигатна мађарска обука (у вараждинској жупанији) или да нунције на заједничком сабору науче мађарски (крижевачка жупанија). Исте године сабор хрватски, 40 година после уже везе са Угарском, узакоњује мађарски језик. И на овај начин је племство, које је 1790 из сталешких интереса жртвовало самоуправу државе, због своје анационалности пристало и на жртвовање народа. Ово је племство, хватајући се латинизма у јавном животу, бранило ствар која се није могла у XIX веку више да одржи Хрвати су се доста жестоко одупирали мађаризму, и у првом деценију XIX века још је бискуп Врховац претио (1805) да ће Хрвати завести народни језик (илирски, под којим се разумевала штокавштина) ако Мађари буду радили на завођењу мађарскога језика; а године 1815 доказивао је у засебној брошури Михановић преваге народног језика над латинским Ово су биле одјеци Наполеонове Илирије, у којој је био заведен народни језик у надлештва и школе. У Задру су за време француске управе излазиле прве хрватске новине „Краљски Далматин". Оне „претње" са народним језиком биле су последица извеснога слободомисленог покрета оних година који је налазио изражаја и у оснивању знатнога броја слободно-зидарских ложа (са средиштем у Вараждину), али баш та слободоумна струја уплашила је конзервативно племство. Ово је племство мотивисало истрајање код латинштине тиме да „народ" (наравно да је под том речи разумевало само себе) не би разумео својих права, која се налазе у латински писаним документима, када би напустио латински језик. Ово је племство схватало угарско-хрватску државну заједницу као државу различитих народности, од којих у управи ни једна не сме да свој језик наметне другој, па баш због тога треба да се задржи латински језик у управи. Али Ма-

цари нису тако мислили, и још 1807 изјавио је у угарском сабору Павао Нађ да је матерњи језик вреднији од устава и сталешких права. Ово начело, да је народ вреднији од устава и сталежа у Хрватској, није у оно време нико могао да схвати. Ово је схваћено тек онда када је национални мађаризам запретио самој егзистенцији народа хрватскога.

Препород народа. Хрватски народни препород почиње у оном часу када мађаризација добива санкцију од сабора хрватских сталежа. Хрватски народни препород почиње 40 година касније од мађарскога и од српскога препорода Ово задоцњење у времену је веома важна чињеница, али и оно има своје историјске разлоге.

Хрватство је крајем XVIII века било сасвим замрло и живело је у духу малога броја најбољих патриота још само као носталгија и као успомена. Није било хрватске народности, него је постојао још једино хрватски муниципализам, то јест известан скуп засебних хрватских самоуправних права и привилегија. Наполеонова Илирија је била почела лагано да дозива свести хрватску народност Бискуп Врховац је почео (год. 1813) да наговара свештенство да сакупља народне речи и песме, а 1817 млади бечки медицинар Шпорер (син карловачкога мера за време француске ере) хтео је да издаје хрватске новине „Огласник Илирски", али није нашао никаквога одзива (вероватно и због тога јер се на позиву за претплату није никако потписао, и свет није ни знао ко гарантује за послати новац). Међутим је бечки апсолутизам прекинуо и ове мале почетке одјека Наполеонскога илиризма.

Српски препорођај почиње да се развија под утицајем просвећенога јозефинизма, који Србима није могао ништа одузети, а могао је да им доста донесе Карађорђева Србија јавља се у исто време када и Наполеонова Илирија, али је разлика у томе што Карађорђе ствара Србију властитом снагом народа, а Илирија је остала ефемерна творевина по-

литичких комбинација једнога странца, код чега народ није ни учествовао, него чак био противан тој творевини. Карађорђева Србија даје Вука Караџића, и тако се јављају на српској страни, у оно време када се Хрвати на југу једва аклиматизују краткој Илирији а на северу једва одупиру латинштини ојачаном мађаризму, три основна елемента модернога живота: просвета, народна држава и живи народни дух, сачуван у народним песмама.

Јозефински германизам изазвао је код Мађара мађаризам, а код Хрвата прислањање уз Угарску. А тек онда када је мађаризам постао други крак клешта којима је имало да се ишчупа срце народно, могло је да се код Хрвата какви су онда били, услед историјских прилика и историјске структуре, јави оно нешто треће, оно спасавајуће што је једино могло да народ пробуди: јавља се покрет народности. У последњем часу баца прву искру пробуђења Људовит Гај својом књижицом „Основа о правопису“ године 1830 и својом агитацијом међу омладином.

Поред свих различних прилика и различнога правца развијања, има један занимљив паралелизам између хрватскога и српскога препорода: После Илирије и Карађорђеве Србије пада Хрватска под аустријски апсолутизам и мађарске претензије, баш онако како Србија пада под турски терор, слабо помагана од Русије. Милош ју спорим али успешним опортунизмом најпосле (1829) обезбеђује првим хатишерифом, и на тај је начин у једно време око године 1830 на истоку спасена за будућа времена српском народу народна држава, а остацима хрватске државе хрватски народ Гајев национализам, који има да преузме у место сталежа одбрану Хрватске, даје садржину Хрватској, а Милошев опортунизам, успесима код Порте, даје правну форму народној снази. Опортунизму Милошеву, који му 1833 прибавља шест нових нахија, потпуно одговара опортунизам Гаја, који те исте године (1833) придобива и конзервативне духове шапутањем да је двор на

страни његовој („Aula est pro nobis“), а аудиенцијом код краља добива дозволу за издавање хрватских новина. Ова дозвола дата је принципиелно 1833. а формално 1834. У доба сретењскога устава у Србији (1835), јавља се Гајева „Даница“ и „Новине Хрватске“, а бечки цар одлучи се да сузбије мађаризам у Хрватској.

Од године 1830 до 1848. Године 1830 издао је у Пешти Људевит Гај (рођен у Крапини у хрватском Загорју 1809, умро у Загребу 1872) „Основу о правопису“. У почетку 1831 објавио је загребачки клерик Павао Стос (1806—1862) значајну кајкавску песму: „Кип (лик) домовине ву почетку лета 1831“, којом позива Хрвате да се прену из мртвила. Исте године Гај сакупља у Загребу омладину и одушевљава је за народни језик. Баном постаје Влашић (1831—1840), човек који није био противан народном покрету. Професор Смодек (1807—1883) затражи већ 1832 право предавања о народном језику на старој загребачкој академији. Он и професор Мојзес започињу предавања, а клерик Деркос издаје латинску брошуру „Genius patriae“, којом агитује међу старијом интелигенцијом за народни језик. Те године (1832) осећа се већ јак народни ветар и свежи дух. Гроф Јанко Драшковић (1770—1856) издаје у Карловцу штокавштином писану брошуру којом опомиње хрватски сабор на народне дужности. Ова брошура је писана поводом састанка сабора који је имао да шаље нунције у заједнички сабор, и она је основица читавога народнога програма не само за оно време него и за већи део XIX века. Драшковићев програм је укратко овај: Гајење и употребљавање народнога језика у литератури, науци, школама и управи; сједињење Далмације; сједињење Крајине: за случај да Аустрија ослободи од Турака Босну, њено сједињење са Хрватском; настојање да се прикључе Хрватској и словеначке земље и да се на тај начин створи велико „илирско краљевство“ од четири и по милиона душа: засебно самостално хрватско намеснишство (самостална вла-

да); враћање старих прерогатива сабору. Хрватски сабор је оне године донста прихватио овај Драшковићев програм, и ако не у целини Сабор је затражио: обнављање банске власти, увођење засебног намесничког већа, сједињење Далмације и Крајине. Исти је сабор наложио нунцијима да се одупру мађарском језику, а ако Мађари не буду хтели да одустану, нека нунцији изађу из заједничког сабора са изјавом да „ће се Хрватска попут Ердеља сама бринути за своја права". Када је Гај затражио дозволу за издавање новина, све жупаније и сви градови (па и оне које су пре две године затражиле увођење мађарскога језика) топло препоруче ову молбу.

За саме две године толики преокрет! Гај је био нашао за оно време камен мудраца, и његов магични штап одушевљења дозвао је дух народности! Гај проглашава девизу: народ без народности је тело без кости! Ова девиза долази на чело „Данице", која почиње да излази почетком 1835.

Заједнички сабор трајао је до 1836 и био се припремио да сасвим уништи Хрватску. Хтео је да проведе потпуну мађаризацију и да отргне од Хрватске Славонију, те ју сасвим присаједини Угарској. Хрватски нунцији су бранили хрватска права и протестовали. Доња кућа је ипак трипут редом изгласала завођење мађарскога језика у све школе у Хрватској, а горња кућа овај предлог трипут одбацила. Али кад је доња кућа и четврти пут изгласала предлог, горња је кућа примила закључак. Хрватима није преостало друго до заштите двора. После најочајнијих напора, најпосле краљ одбије санкцију мађарским закључцима и једино је тим начином спречена мађаризација Хрватске Хрватски сабор топло захвали нунцијима и краљу на успеху, и од тога времена се хрватске патриоте почеле уздати у помоћ двора и краља од све жешћих насртања Мађара, за које нунцији у свом извештају сабору кажу да „мрзе наш народ".

Цар и краљ Фрањо умро је 1835 а наследио га је Фердинанд V. Фердинанд је анулирао закључ-

чак Мађара и стекао поверење Хрвата. Од тога времена се народни покрет у Хрватској све до 1841 развија несметано, а од 1836 до 1843 кулминира под именом „Илиризам". У ово време је покрет у првом реду народно-културан. Године 1841 осетили су Мађари опасност покрета и подупрли у Загребу оснивање мађарофилске странке. Народна странка, која се назива „Илирском странком", захвата све већи обим и почиње да прелази на политичко поље, па се сукобљава са „мађаронском" и побеђује ју у више сукоба. Године 1843, за време бана Халера (1840—1845), забрањено је име илирско. Народни покрет развија се даље под именом народног хрватског покрета и „хрватске народне странке". Народни отпор расте у једнакој мери у коју расте и мађарски насртај. Борба доводи до узакоњења хрватскога језика као наставног и званичног језика у школе и управу (1847), и најпосле до прелома и рата Хрвата и Мађара године 1848 - 1849.

Хрвати и Срби у ово време. У ово се време консолидује у Србији млада држава. Разлика у положају ствара и разлику у средствима. У Хрватској се организују борбене јединице у облику народних читаоница (од 1837—1839 у Вараждину, Карловцу, Крижевцима и Загребу), а дотле се у Србији организује војна академија (1837). Међутим Срби у Угарској оснивају Текелијанум, што најбоље сведочи да је различност у средствима и методама код Хрвата и Срба условљена положајем и задацима, који су различни у Монархији, а различни изван ње. Они у Монархији организују народну свест, а они изван ње државну и војену силу. Године 1839 абдицира Милош, а 1840 долази Михаило. Те године оснива се у Загребу „Матица Илирска", а сабор одбија мађаризацију, уводи хрватски језик у школе. Године 1842, у време Вучићеве буне у Србији и првога избора Карађорђевића, добива у Хрватској народна странка код жупанијских избора у Загребу већину. Следеће године, за време дру-

гога избора Карађорђевића у Србији, забрањено је у Хрватској име илирско и заведена строга цензура. Али те је године изречен у сабору први хрватски посланички говор (Иван Кукуљевић) којим се тражи завођење народнога говора као званичнога (тако се онда говорило, као „дипломатичнога језика"). У оно време када се у Србији заводи модерни је и практично васпитање (године 1844 трговачка школа, 1846 девојачка), и уређује црквено питање (1847) и подиже арсенал, у Хрватској се утврђује народна свест и, као њен изразај, народни језик. Године 1846 пева се прва хрватска опера („Љубав и Злоба" од Ватрослава Лисинског), а на академији (високој школи) уређују хрватске катедре. Оне године када код Срба у опште побеђују народни језик и Вуков правопис (1847), у Хрватској се заводи хрватски језик као званични у цели јавни живот.

Тешкоће Илиризма Хрватски препород у тридесетим и четрдесетим годинама XIX века изведен је а и познат је под именом „Илиризам" Илиризам је често пута и код самих Хрвата, а по готово на страни, наопако схватан и тумачен Дуго времена схватао се Илиризам и у Хрватској као наивни и добродушни културно-литерарни покрет, а тако су га схватили и многи илирски литерати (у првом реду Станко Враз) који су зазирали од политичких акција. Илиризам се од стране Срба, Мађара и Талијана проглашавао који пут бечком творевином, па је тако настало и тврђење да је „Аустрија створила Хрвате". У ствари није било тако.

Илиризам је народни покрет Хрвата, који је за кратко време прешао на поље политичке борбе и довео до рата са Мађарима. Илиризам је по замисли оснивача ишао за тим да постане опште народни, свесно југословенски унитаристички покрет. Као народни покрет, он је био самоникао, изазван историјском потребом и приликама, и он је увек остао националан и добронамеран, искрен и слободоуман. Као политички покрет, он је тражио, а

до неке мере и налазио потпоре код двора, који га није створио, али се њим користио, јер му је хрватски отпор добро долазио као насип против мађарске бујице. Односи између Беча и Илира развијали се на основици међусобнога искоришћавања. Беч је после 1848 одбацио хрватске тежње, али илиризам је ипак до тога времена спасао народу Хрватску и Хрватској народ, он је макар и делимичном наклоношћу Беча сузбио непосредну, па за то и највећу опасност: насртај мађаризације на народну егзистенцију у најкритичније време, тим што је пробудио или боље рећи створио нови народ хрватски у духу словенских и југословенских идеја, омогућио одбрану хрватске државне самоуправе, самосталност развитка народа, и створио услове за народно јединство Хрвата, а онда Хрвата, Срба и Словенаца. Илиризам је био литераран покрет само на око, јер је Гају литерарни покрет био само добро средство и леп вео за дело народнога препорода и народне борбе. Исто тако је и име илирско било само средство за провођење народнога јединства у народу поцепаном толиким провинцијализмима и историјским именима. Илиризам је био либералан покрет, али он је сузбијао мађарски либерализам, због тога што је тај либерализам био од стране Мађара нераздвојно везан са мађарским централизмом и мађаризацијом Немађара. Илиризам се ослањао о бечку реакцију противу мађарске револуције само због тога што је та револуција, с обзиром на народни живот Хрвата, била у ствари реакција, а бечка реакција је релативно омогућавала народну одбрану, која је с обзиром на Мађаре била права револуција. У приликама толико изванредним и ненормалним какве су тада, а и после биле у хабсбуршкој монархији, појмови „либерализам“, „реакција“, „револуција“ су сасвим релативни и сваки пут за сваки народ имају сасвим друго, често пута супротно значење. Мађари су називали реакционарнима Хрвате јер нису хтели да се одрекну својега језика и народности и своје

самоуправе. За Беч су Хрвати, макар да су му добро долазили као оруђе, били непоуздани и опасни, јер су били национални, и тиме угрожавали његове политичке принципе; они су за Беч били и сумњиви, јер су били одвише велики словенофили, а занимљиво је да су револуционарни Мађари денуцирали Хрвате због револуционарности и оптуживали их да су југословенски издајници који стоје у служби руске реакције, а бечки кругови су у русофилизму видели страховиту опасност, све и ако је руски цар Никола I (1833) обећао помоћ Аустрији против сваке револуције. Док су за Мађаре и бечке Немце били Илири руски плаћеници (а који пут и српски плаћеници), дотле су за православне Русе били оруђе католичке пропаганде. Ова је сумња одбијала и неке Србе од илирскога покрета. За старе „Хорвате“ (конзервативне провинцијалце који су сматрали „правим Хрватима“ једино кајкавце) Илири су били револуционарни разрушиоци традиција, конституције, издајице који хоће да Хрвате србизирају; за Србе су Илири били недемократски елеменат одвише шовинистички хрватски, који хоће да одузме Србима народно име и традицију. Илири су прихватали име илирско због тога да лакше придобију остале јужне Словене на заједнички препородни рад, а кад тамо, баш то име је највише одбијало Србе.

Илиризам и његова мучна борба типичан је доказ како је било компликовано буђење Хрвата и спасавање Хрватске од пропасти. Препород Хрвата је био можда далеко тежи као проблем него као борба. Српска борба је била физички тежа, али је решавање српскога проблема било простије. Хрватска борба је била нешто лакша, али је решење хрватскога проблема теже.

Значење Илиризма. Илиризам је морао стварати народ да одбрани државну самоуправу, а ову је морао сачувати да узмогне јачати народ. „Народ без народности тело је без кости“ — проповедаше Гај, а национализам није могао да се развије на

основици локализама. Гај је осетио да народно јединство југословенско може да парализује пробуђени мађаризам. Он је одабрао неутрално, тобож историјско илирско име, да под њим развије југословенски национализам. Он је морао да тражи помоћ Беча против денационализације Хрвата, али је опет морао да рачуна и са Угарском, да заштити конституцију од бечкога апсолутизма и германизма. Три елемента илирске политике формулисао је Гај девизом: „Хрватска самоуправа, угарска конституција, илирска народност". Требало је да се балансира непрекидно између словенства, Беча и Пеште, и у томе положају се налазио хрватски народ кроз цело време XIX века. Хрватско име као национално име било је изгубило живу силу и оно је имало још само провинцијално значење. „Хорватство" је обележавало муниципализам (самоуправне привилегије). Ово име нису могли да приме Срби. Али опет нису могли ни Хрвати да приме име српско због тога што је у оно време оно означавало велику верску и историјску традицију. Гај је одабрао име илирско, којим су већ одавна, нарочито страни писци означавали Хрвате и Србе, име које је одабрао и Наполеон. Значајно је и то да је Сава Текелија био ставио Наполеону предлог да одабере име илирско као неутрално. Под оним именом је Гај хтео да уједначи све јужне Словене, а од највеће је вредности за просуђивање Илиризма чињеница да је Гај ишао за тим да наслон и снагу новоме национализму потражи више на истоку него на западу, или, другим речима, да спасавајућу снагу западном делу народа потражи у снази историчних делова. Његова је концепција била сасвим добро смишљена: на истоку је извор снаге која ће народ западних страна моћи да у случају потребе заштити и од Беча и од Пеште. Али је Гај морао да веома опрезно и компромисно поступа, да не изгуби у опште могућност свакога рада. Он је најпре завео јединствен фонетски правопис за латиницу. Прве године је писао тим правописом, али кајкавским наречјем, јер је знао да му треба

у првом реду придобити Хрвате из старога хрватскога провинцијала Већ друге године заводи Гај у новине и литературу штокавштину. Кроз две године хтео је да отпочне са штампањем новина латиницом и ћирилицом, па да онда преузме и за западни део народа само ћирилицу. Овај план није успео напросто зато јер је бечка цензура забранила штампање ћирилицом, а Гај није могао да због тога упропасти цело започето дело народнога буђења да се замери Бечу, па да изврши цели западни део народа мађаризацији, а онај део који би се евентуално посве прикључио Србима да доведе до положаја у којему се нашли и угарски Срби.

Илиризам је учинио оно што је највише могао у оним приликама да учини: он је спасао народној целини читави западни део народа, том делу народа спасао је државну какву такву самоуправу, а све критике post festum падају пред чињеницом да у оно време и у оним приликама није то дело спасавања било могуће извести ни на какав други начин него што је био начин на који је изведено. Касније су времена кориговала у много чем илиризам, али он остаје темељ на којему је сазидано савремено хрватство, он остаје полазна тачка савременога југословенства.

Хрватско-мађарски прелом 1848. Лајош Кошут је године 1845 позивао Хрвате да се споразумеју са Мађарима и сондирао је у Хрватској у том циљу поједине патриоте. Али пре свега је ова његова акција била и остала епизодична, а онда, његов главни услов је била заједничка борба против Беча. Хрвати, немајући никакве гаранције од стране Мађара, видећи јасно да је Мађарима једино до стварања чисто мађарске националне државе, а сами још одвише слаби да у властитој снази нађу гаранције безбедности у друштву с Мађарима, нису могли да се дигну против Беча баш из једнаких разлога из којих нису смели да то учине ни угарски Срби. Ствари су пошле својим фаталним путем.

После сабора од 1847 дошли су догађаји од

1848 и 1849. Хрвати и Срби борили су се заједнички. Оне године је de facto било остварено народно јединство. Још више: године 1848 остварена је, и ако на кратко време, једна јединствена хрватска држава на основици народнога јединства Хрвата и Срба, држава која је у ствари била баш толико самостална и национална као што је у оно време била кнежевина Србија.

Заједнички сабор у Пожуну отворио је 1847 краљ на мађарском језику. Онај сабор хтео је према Кошутову предлогу да стави хрватска муниципална права у зависност од угарскога сабора, да присаједини Славонију Угарској, и да проведе мађаризацију. Хрвати су ускратили своје учешће у оном сабору, и на тај начин спречили остварење Кошутове осно. е. Пожунски сабор ипак прима основу закона о мађаризацији, одељује Хрватску од Славоније, првој дозвољава у унутрашњем уредовању латински језик, али у саобраћају са угарским властима намеће мађарски, а другој оставља рок од шест година да заведе искључиво мађарско уредовање. Пожунски сабор наређује да хрватско Приморје, које проглашује угарским, у саобраћају с Угарском уредује на мађарском језику, а у унутрашњој управи на талијанском. Краљ ипак није одобрио основе у колико се односи на Хрватску. Мађари затраже још да се за индигенат (удомљење племића) захтева знање мађарскога језика. Хрвати се томе захтеву одупру из истих разлога из којих су се раније одупирали мађарском захтеву о признавању протестантизма у Хрватској: пре свега, питање индигената је исто што и питање признања вероисповести, питање унутрашње самоуправе Хрватске, а онда би у Хрватској према мађарској основи стицали удомљење и сва права већином само мађарски племићи, јер страни пити хрватски не знају мађарски. Горња кућа вратила је доњој ову основу, која је тако одложена.

Године 1848 распламтела се фебруарска револуција у Паризу. У Италији дигао се великом

снагом покрет за уједињењем, под уставном владавином Карла Алберта. Кошут у Угарској затражи демократизацију сабора, народну војску, одговорно и независно мађарско министарство и уставне слободе. Цар Фердинанд укида цензуру и обећава устав. Кошут тражи политичку амнестију, грађанску једнакост и укидање кметства. Либерали бечки подупиру Мађаре, надајући се да ће срушити омраженога канцелара Метерниха. Двор се неко време одупире мађарским захтевима Угарски палатин чини притисак на двор у прилог Мађара. У марту именује цар прво (Љ. Бањанија) одговорно угарско министарство. Хрвати траже сразмеран број хрватских намештеника у заједничкоме министарству и право да чиновнике именује хрватски сабор. Мађари то одбију. Заједнички или боље рећи мађарски сабор ради у највећој хитњи: кметство је укинуто, и овога пута гласају за укидање и Хрвати. Али Мађари у пркос свим протестима Хрвата укину стари начин заступања Хрватске на заједничком сабору (нунцији), и одреде да у будуће Хрватска шаље 40 заступника у заједнички сабор, који ће бити изједначени са осталим угарским заступницима.

У то време плане устанак у Ломбардији. Сардинија, папа и Неапуљ навесте Аустрији рат. Аустрија диже из саме Крајине до 35 000 војске и шаље у Италију. Мађари изјављују своје симпатије Талијанима и траже да се поврате мађарске чете из Италије. Хрвати осећају да треба брзо радити. Гај долази са неколико другова у Беч, а вођење народних послова у Хрватској преузима Кукуљевић. Ђаштво позове народ да призна Гаја, Кукуљевића и Враницана „равнајућим одбором". За 25 април сазивају родољубиву велику народну скупштину у Загреб Млађи су желели да постане баном Гај. Међутим превлада мишљење Ожеговића, који је с обзиром на то што му је Кошут у Пешти изјавио да ће мађарско-хрватски спор моћи да реши једино мач, предложио војничку личност за

бана, и то граничарскога пуковника Јелачића. Фрањо Кулмер полази у Беч и испослује именовање Јелачића баном Хрватске (дана 23 априла). Народна скупштина акламацијом извиче Јелачића баном, не знајући још за успелу акцију Кулмерову Ова скупштина затражи још целокупност хрватских земаља, одговорну народну владу, стално годишње сазивање сабора, укидање Војне Крајине, хрватски језик у целом јавном животу па и у цркви, укидање кметства, и најпосле народну војску. Ово је хрватски народни програм од године 1848. Велика депутација од 400 одличних грађана носи ове захтеве пред владара, а Бечлије свечано дочекају хрватску депутацију. Ова депутација заједно са осталим Словенима у Бечу одржи „словенску скупштину".

Мађари се били уплашили и издају прокламације на „придружене стране" нудећи слогу, али као залог слоге траже примање мађарског језика. Хрватске жупаније редом одбијају мађарске дописе, а Јелачић постаје подмаршалом и хрватским заповедајућим генералом, па 29 априла издаје на народ прокламацију којом прихвата читав народни програм, проглашава једнакост, слободу, самосталност хрватске управе од мађарске и прекида сваку везу са мађарским министарством, забрањујући свим хрватским властима да примају било каква наређења од мађарске владе. Јелачић узима сву власт у Хрватској, Славонији, на Приморју и Ријеци, у Крајини, и обраћа се и Далмацији.

У исто време (24 априла) проглашују Срби у Угарској и Славонији Војводину, затраже савез са Хрватском, уступају избор војводе хрватском сабору Хрвати иду 13 маја у Карловце на избор Рајачића српским патријархом. Словенци затраже ужи савез са Хрватском, а Јелачић ступа у везе са Петровићем Његошем и са државницима кнежевине Србије. Док се у Франкфурту састаје немачки парламенат, састаје се и у Бечу (2—3 јуна) свесловенски конгрес.

Хрватско-мађарски рат. У Бечу је планула

15 маја буна, и двор бежи у Инсбрук. Једна хрватска депутација позива краља да дође становати у Загреб. Мађари шаљу своје емисаре у Хрватску, а у Славонију шаљу Храбовскога. Међутим Јелачић тера емисаре, а хрватски градови и жупаније прогласе потеру за Храбовским, и он се не усмељује у Славонију.

На основу наредбе од 18 маја о демократском уређењу сабора, извршени су избори за хрватски сабор, који се састаје 4 јануара. Јелачић улази тријумфално у Загреб, а 5 јуна га инсталира на стари начин патријараха Рајачић за бана. Манифестација хрватско-српске слободе одушевљава свакога. Дне 6 јуна сабор не проглашује ни једнога угарскога закона сем онога о укидању кметства. Сабор уређује савез са Српском Војводином и тражи присаједињење Далмације. Дне 29 јуна сабор даје Јелачићу диктаторску власт. Краљ је био под пресијом Мађара још 10 јуна свргнуо Јелачића са банске части, али Јелачић се није дао смести, и свргнуће није никада проведено. Дне 4 јула даје сабор средства за одашиљање 40 000 војске у Славонију, да ју брани од Мађара. У то време су Талијани били освојили Ломбардију и Млетке, а Мађари саединили Ердељ. Јелачић полази 13 јула у Славонију, и овај је пут имао добрих последица. Јелачић се из Славоније враћа 25 јула и иде у Беч, где је заседавао централни парламенат, на који је хрватски сабор послао 4 делегата. У Бечу се Јелачић састаје са мађарским министрима и затражи од њих да пристану на ове тачке: за читаву Монархију заједничко министарство војно, финанцијално и спољашњих послова; хрватски језик у унутрашњој самоуправи и у заједничким пословима са Угарском; признање српских захтева. Мађари су примили хрватске захтеве, али се преговори разбили на српским захтевима. Јелачић се враћа у Загреб уверен у неизбежност рата. Одмах полази у Крајину, а на северној граници учини војне припреме, пошто су Мађари послали своју војску према

Драви. Јелачић није позвао кући граничаре из Италије, а зато му је Радецки послао 200.000 форинти и 7000 пушака. Дана 7 септембра навестио је Јелачић мађарском министарству рат, и то у име „једнакости и равноправности свих народа и народности", а у јутро 11 септембра пређе са 40 000 војника Драву код Вараждина.

Мађари су испред Јелачићеве војске узмицали, и он дође 21 септембра без отпора до Блатнога језера. Дана 29 септембра сузбије Мађаре код Пакосда и Валенца и крене право на Будимпешту.

Дотле је то био доиста хрватско-мађарски рат вођен самостално од стране Хрватске, а паралелно српско-мађарском рату вођеном на источној страни. Досада је Јелачић радио на своју руку и по диктатима народне самообране Хрвата и Срба. Али од тога часа улази у ствар и Беч. Рубикон је био прегажен, камен историјских догађаја стао се котрљати, и није било могуће зауставити га и кренути натраг Било је много родољуба у Хрватској који су били за то да хрватска војска чува једино границу и да не иде у офанзивни рат на угарску територију. Али Јелачић је слушао нешто своју генералску амбицију, нешто свој програм о преустројству Монархије, и мислио је да треба Мађаре сатрти у њиховој кући, сматрајући њих запреком преустројству Монархије.

После убиства комесара Ламберта у Пешти, 28 септембра, краљ је позвао Јелачића да се примакне аустријској граници, где га чека појачање (20.000 редовне војске) И Јелачић је кренуо дне 1 октобра, уместо на Пешту, у правцу Беча.

Краљ распушта угарски сабор, а Јелачића именује комесаром за целу Угарску, и њему подчињава читаву војску у Угарској, Хрватској, Славонији и Ердељу Дана 6 октобра свечина убија у Бечу министра Латура, и плану револуција Јелачић, скренут са главнога правца, полази на Беч. Али краљ у то именује другога заповедника: кнеза Виндиш-

греца. Дне 28 октобра изведен је јуриш на Беч. Мађари пођу у помоћ Бечу, Јелачић им пође у сусрет и потуче их код Швехата 30 октобра у осмочасовној битци. Беч је пао 3 октобра. Јелачић је једном речи изгубио читав месец дана због Беча. За то време Мађари се спремили и ратовали са Румунима, Словацима и Србима, и још 22 октобра ушли у Осек. Јелачић је изгубио вођење рата из руку Беч је спасен, али зато кренуше ствари посве другим правцем него што су родољуби у Хрватској сновали у часу када су се дигли на рат.

Под царском заставом Дана 16 октобра именован је Виндишгрец маршалом свих царских чета сем оних у Италији. Јелачић је са својом војском био само први кор царске војске. Дана 2 децембра абдицирао је Фердинанд на престолу, а владаром постане млади Фрањо Јосип. Млади краљ именује Франа Кулмера хрватским министром, Јелачића губернатором Ријеке и Далмације. Јелачић туче 18 децембра Гергеја код Мошоња, па код Баболне, а онда, да запречи спајање Перцелове војске, која је била сузбијена с хрватско штајерске границе, са будимском војском креће на југ и потуче Мађаре код Мора (30 децембра). Онда крене опет на Пешту, те разбије 3 јануара Гергеја код Тетења. Мађари напуштају Пешту, а Јелачић улази у њу заједно са Виндишгрецом 5 јануара.

Из Пеште је Јелачић хтео да крене према Тиси, али га из зависти задржи Виндишгрец. Крајем марта Гергеј започиње офанзиву, а 14 априла 1849 прогласи сабор у Дебрецину Угарску слободном и свргне са престола Хабсбурге. Аустријска војска, коју су сада водили мало способни генерали, била је на више места сузбијена, и Мађари добивају поново власт у највећем делу Угарске. Јелачић се још 17 априла повратио у Хрватску. Дана 26 априла био је већ у Осеку скупио нове чете, прешао код Сланкамена (3 јуна) Дунав потукао (7 јуна) Орецела код Каћа, узео (13 јуна) Нови Сад, победом код Сентомаша (18 јуна) ослободио читаву Бачку

до Фрањиног прокопа, а остатке мађарске војске разбио је (25 јуна) код Старога Бечеја. Међутим навали Ветер са 30 000 Мађара на Јелачића, и потуче га, а он повуче после тога своју измучену и од колере десетковану војску у Срем.

Још 18 јуна прешли су Руси (са 134.000 војске) у Угарску, а 3 јула ушли су у Дебрецин. Најпосле дошло је до капитулације у Вилагошу 13 августа.

У овом мађарском рату учествовала је сем осталих хрватских војника и маса добровољаца, самих граничара, поред тога што су главне граничарске масе биле у Италији. Самих граничара је у мађарском ратý било мртвих 8 552, а остало је према једној статистици 5.690 удовица и 9.225 сирочади.

Мађарска револуција је била савладана баш као и талијанска акција Наступило је доба реакције. Још 4 марта проглашен је октроирани устав, који статуира нераздељивост Монархије, равноправност племена у држави и централни парламенат Овај устав даје Хрватској Приморје, Ријеку, засебну самоуправу посве независну од Угарске, и нуди јој посредовање централне владе за преговоре са Далмацијом о условима сједињења. То је све. Исти устав откида од Угарске Ердељ и Српску Војводину. Хрватско банско веће није хтело да прогласи овај и овакав устав, који је довео сваког до разочарења. Кукуљевић пише Јелачићу: „Ако примимо начела овога устава, одричемо се политичке силе нашега сабора; одричемо се подкрањевске власти банске; одричемо се крепкога савеза са Крајином и тежње за сједињењем са Далмацијом, Истром, Крањском, и т. д. Ове су земље за нашим савезништвом тежиле само због тога што су гледале у нама неку јакост и силу“. Хрвати су се доиста борили за ту атракциону силу коју је имала да представља самоуправна Хрватска.

Али одупирање банскога већа било је безуспешно када су били Мађари завладали. Устав је проглашен 6 септембра у Хрватској, дне 1 новембра је протегнут на Угарску, 18 новембра је

уређена Српска Војводина, која је добила део Срема, а Хрватској је као накнада остављено „до даљне одредбе“ Међумиріе.

Бечко је министарство завладало у читавој Монархији. У Хрватској су се неки народњаци (Гај, Мажуранић) надали да је тај устав прелаз федерализму, али су други (Боговић Кукуљевић, Шулек) много исправније схватили тај устав као прелаз апсолутизму.

Разочарење. Већ године 1850 добива Хрватска једну новину: жандарме Наређењем од 12 фебруара забрањено је издавање листа „Словенски Југ“ (под редакцијом Шулека), а запречено издавање листа „Südslawische Z itung“. Укинута је порота за суђење штампи. Дне 1 марта 1850 из Беча уређују хрватско судство, до тада увек самостално. Дне 12 јуна добива Хрватска нову политичку управу. У јуну престала је да живи и „народна читаоница“, тај центар свега илирскога народнога живота, а цела брига за литературу остала је на „Матици Илирској“. Дана 31 децембра 1851 укинут је и устав од 1849, и завлада апсолутизам. После многих молби испреморенога и до краја разочараног Јелачића, изјаснио се био владар и о закључцима хрватскога сабора од 1849. Заблагодарио је Хрватима за жртве, а о саборским решењима изјашњава се овако: Хрватска и Славонија са Приморјем и Ријеком врста се међу царске круновине „посве независно од Угарске“. Засебна хрватска права биће сачувана колико је то у сагласју са општим државним уставом. Нове органичке реформе које заводи централна бечка влада „не прејудицирају коначном њиховом уређењу путем земаљскога законодавства“(!). Банска част вреди и даље у свим пословима земље, али само у сагласју са општим државним уставом. Хрватски језик остаје званичним језиком у унутрашњој управи, али у саобраћању са осталим круновинама и властима Монархије „нека се равна према потреби службе“ (то јест нека се служи немачким језиком). Питање

Српске Војводине и њена односа према Хрватској „уредиће се доцније уставним путем“. Крајина „чини са матером земљом Хрватском-Славонијом једну целину“, али треба да има засебну провинциелну и војну управу и засебно заступање. Најпосле владар одређује да се „сабор распушта, и себи приуздржава право сазвати нови сабор на основу привременог изборног реда, који има да се доскора објави“. Како се из овога види, све што је народ тражио и на сабору закључивао, све за што се борио, све је изопачено, и разочарење је било опште и потпуно.

Бечка влада тешила је Хрвате тиме што је наглашавала да су постигли што су желели, то јест да су се сасвим одвојили од Мађара и од Угарске. Као да је то било све оно што су Хрвати тражили и за што су се борили! Као да није та велика борба у ствари била борба за самоуправу, равноправност, за целокупност, устав и народност! Оно што је у војном погледу учињено после 1 октобра 1848 (Јелачићев поход на Беч уместо на Пешту), то се поновило у политичком погледу проглашењем устава од 1849, и краљевским отписом од 1850.

Још увек није тачније објашњено због чега је Јелачић слушао све наредбе Беча, и као војсковођа и као бан, и због чега је чак и за време апсолитизма фигурирао као бан све до смрти 1859. Али је једно неоспорно: Јелачић је све то чинио тешка, сломљена срца, и потиштеност је најпосле помрачила и његов дух. Он је проживљавао страховиту унутрашњу кризу разочарења и исцрпљења снаге, јер је био доиста народни човек, али је био у исто време и одвише морално слаб да дигне главу и да се стави у опреку са оним ауторитетом који је за њега као граничара и царског генерала био највиши ауторитет. Извињавао се на тај начин да је ипак боље да он остане на своме месту него да дође странац који ће починити више зла. Ова формула, којом су се извињавали и касније многи у Хрватској када су и преко воље постајали оруђе

туђега притискивања, редовно је слабила отпор народа, јер је притиску туђинства давала вид домаћега притиска, и јер је притисак био на тај начин посредан, и због тога прави извор притиска мање видан, а зато и реакција на њ мање непосредна. На овај су начин туђи политички системи компромитовали најзаслужније народне људе, а ово је имало страшно морално дејство на народ, који је губио поверење у своје прваке.

Апсолутизам (1850—1860). Јелачић је покушавао да спасава народу барем оно шта се дало још спасти. Кад је 1850 било уређено хрватско школство, дао је израдити нове школске књиге, израдио је именовање Штросмајера за ђаковачкога бискупа (1849), и потврду правила „Матице Илирске“, која године 1851 ступа у везе са осталим словенским литерарним друштвима и објављује позив на састанак словенских књижевника у Варшави или Београду, у сврху приближења словенских књижевника и словенских језика. Овај позив изазвао је незадовољство бечке владе и Јелачић је једва једвице успео да спасе „Матицу“. Године 1851 позвао је Јелачић народ на сакупљање прилога за обезбеђење „народнога казалишта“ и купио је позоришну зграду. Године 1852 трудио се без успеха да се одупре забрањивању хрватске заставе. Године 1853 успео је да у Бечу испослује да се хрватска црквена организација одвоји од Угарске и да се загребачка бискупија подигне на степен надбискупије за читаву Хрватску. Али сем ових ствари није Јелачић могао да што друго изради. Бечка је влада купила под притиском разних претња од Гаја, финанцијално сасвим исцрпеног, „Народне Новине“, а „Agramer Zeitung“-у плаћала 2000 форинти субвенције, да пише по њеним упутствима. „Даница“ је престала излазити још 1850. Нови литерарни лист „Невен“ (1852) био је већ из почетка прогоњен забранама, а због једне доста невине песмице били су Боговић и Филиповић осуђени на 2 године окова. Обустављен је и оптужен чак и црквени

орган „Католички Лист“. Денунцијације су преотеле мах, а од 1854 почео се заводити немачки језик у управу, у службе је централна влада стала у масама намештати Немце, понемчене Словенце и Чехе, а Хрвате премештати у аустријске земље. У школама су почела немачка предавања, а немачки језик је продро чак и у основне школе. Хрватски професори су отпуштани из службе или премештани. Туђински професори смели су ђаке да грде називајући их „Sau-Kroboten“ (Хрватске свиње). Цензура је била страшна, а интерес за јавне ствари тако слаб да су службене новине имале — 300 абонената.

Ипак су за време апсолутизма заведене и неке важне реформе. Нарочито је модернизовано судство и управа, у школству је од вредности завођење осморазредних гимназија. Заведене су нове уредбе у војсци, промету и финанцијама. Уређен је катастар грунтовница, грађански и кривични поступак, уведена трошарина и монопол дувана. Банска влада је године 1854 претворена у „цесаро-краљевско намесништво“, а под њом је стајала цела политичко-полицијска управа, богослужба, просвета, пољопривреда, обрт и трговина, и неки послови јавних градња. Земља је била подељена у 5 жупанија (ријечку, загребачку, вараждинску, пожешку, осечку). Овим реформама је у Хрватској заведен модеран административни систем уместо старога, али уједно и модерни, а поред тога туђински бирократизам. Политички је живот био сасвим угушен, национални замро, а културни једва вегетирао. Уређен је ипак оним реформама грађански ред и безбедност (наравно не политичка). Хрватска се почела да претвара од старе вармеђинске (жупанијске) сталешке државе у новију и модернију државу.

Хрватски патриоти потиснути са јавнога живота посвећују се науци. Издају речнике (Шулек), истражују природу (Вукотиновић), фабрикују нову научну терминологију и курјални, званични језик. Још године 1850 оснива Кукуљевић „Друштво за

југословенску повјесницу“ и онда у „Архиву“ публикује историјске расправе и материјал. Он ствара читаву једну историјску школу, која касније постаје државоправном школом (Рачки, Љубић, Месић, Ткалчић, Црнчић, Лопашић). Млађи свет се у затишју васпитава читањем савремених писаца модерне Европе.

У литератури се мало ради, али зато филозофи преотимају мах и испуњавају тишину гроба неоломним свађама и полемикама за правопис: да ли се има писати у генитиву плурала „х“ или не, да ли се испред слова „р“ има писати „е“ или „а“, н. пр. „први“ или „парви“ или „први“, да ли се има писати „лепо“ или „лијепо“ или „лѣпо“, са роговима на „е“. Ове филолошке борбе доводе и до првих неугоднијих борби између Хрвата и Срба, и филолошка страст изазива полемике пуне мржње и подвљивања као код зверки у кавезу.

Ни један велики догађај у Европи не оставља трагова у унутрашњем духовном животу Хрватске. Кримски рат као да је и неопажен, и тако то иде све до рата у Ломбардији, до бојева код Магенте и код Солферина (1859), када поражена Аустрија губи Ломбардију, и када се Италија уједињује, док Аустрија, не могући средити своје финансије (280 милиона годишњега дефицита и још 1857 две и по милијарде државнога дуга), и не могући године 1860 да за зајам од 200 милиона сакупи више од 76 милиона, капитулира пред новим временима, и царским манифестом од 15 јула 1859 обећа реформе, обећа уклонити омраженога апсолутистичкога министра Баха и сазвати царевинско веће. Појачано царевинско веће сазвано је 5 марта 1860, а најпосле је октобарском дипломом 1860 проглашен понова и устав.

Уставно време. Са сломом Бахова апсолутизма, трећега од времена Марије Терезије, и са повраћањем устава, завршава се друго раздобље хрватске повести у XIX веку, раздобље које почиње са народним буђењем, кулминира у народном рату, у коме се јавља и она трагична кривица која постаје

узрочником перипетије апсолутизма. Међутим у апсолутизму можемо наћи уједно и катарзу народне драме прве половине XIX века: прочишћење афеката, отрежњење духова, сређење појмова, сазревање јаких индивидуалитета који се у чудно великом броју појавили заједно са освитком новога уставнога времена. Народна снага пробуђена је са појавом националнога пубертета интелигенције 1830, а модерни хрватски народ је зачет у пароксизму године 1848. После девет година апсолутизма рађа се на свет савремени хрватски народ као политички народ од године 1860. Хрватска је од сада способна да живи, јер је носилац њене унутрашње снаге народ. Све недаће и све патње којима је изврнут народ и Хрватска у другој половини XIX века, не могу да угуше народне свести, која се све више шири и учвршћује, и да заустави формацију Хрватске као самоуправне и ако зависне државе. Од године 1860 до 1903 води хрватску народну политику хрватско-народно друштво, у главном грађанско друштво, које чини прелаз од старога сталешкога друштва новом народно-демократском друштву. За време од тих 40 година изграђено је и васпитано савремено Хрватство, омогућено младићким прегнућем године 1848. А у то време је изграђено и савремено Српство.

Илирској борби за народност и језик одговара борба Вукова за народни језик и правопис. После апсолутизма јавља се опет југословенска идеја, оличена у Штросмајеру и кнез Михаиловим основама. Најпосле се ова идеја југословенска у облику идеје народнога јединства хрватско-српскога и српско-хрватскога демократизма, јавља опет после године 1903. Између ових југословенских покрета јављале су се фазе сепаратистичке и шовенске реакције, фазе тесногрудности и хрватско-српска борба. За време апсолутизма замеће се кавга, која почиње са објашњавањем, а доводи до раздора. У седамдесетим и у осамдесетим годинама, па и у деведесетим, она клица посејана за време апсолутизма разрасла се у читав један живи плот трња. Ова наизменична ак-

ција и реакција имаде своју значајну занимљивост: увек у време када општа ситуација отвара могућност за стварање или извођење већих и ширих концепција, када омогућава слободнији живот Хрватима и Србима у Монархији или поред ње, када Срби и Хрвати нису руковођени туђинским политикама, у таквим временима националне борбе и концепције једних и других редовно попримају карактер југословенскога унитаризма. У временима када притеже страна сила узде, и када политички системи онемогућавају слободан развитак непатвореног народнога живота, Хрвати и Срби су се редовно почели да свађају, чупају и једни другима праве сметње. У стегнутом простору сметали су једни другима, не могући протегнути своје удове. У овоме механичко-политичком закону треба да тражимо узроке сепаратизмима и свађама. У таквим временима су и једни и други навађали и извесне политичко-националне разлоге. И једни и други су у временима заграђености политичко-националнога маха хтели да спасавају свест народа јачим потенцирањем и јачом афирмацијом народносних сепаратизама и шовинизама, а како су спољашње прилике спречавале да се та афирмација врши у противности с тим приликама, она се вршила на рачун и на штету другога дела двоименога народа. А онај систем који је притискивао народе, подупирао је непосредно раздор, да на тај начин успава свест целокупности и ослаби снагу целине. Једни и други су у стегнутости и очајању, осећајући само потребу момента, мислили да ће им бити удобније ако угурају другога у ћошак, или чак ако га сасвим утисну у шаку туђинскога система. Ово су прави узроци српско-хрватских периодичких раздора, а аргументи етничке, политичке, филолошке и Бог зна још које природе, били су много пута од споредне важности.

Али поред свега тога није, у приликама у каквима се развијао наш целокупни народ у XIX веку, у приликама спољашњим које су опредељивале оквир његову развијању и ширењу, у приликама

које он сам својом снагом није могао и не би био могао да мења, у таквим приликама ни српско-хрватске свађе и борбе, српски и хрватски шовинизми, нису у ствари донели само зло, чак ни толико зла колико користи, ако претпоставимо да се уједначење није ни могло тако лако и тако брзо повести, и да сама слога без унутрашњега потпунога уједначења не би била могла да спољашњи положај и све неповољне спољашње прилике битно промени и исправи. У таквим претпоставкама, ове свађе су ипак допринеле унутрашњем консолидовању Српства и Хрватства, и што је најважније, оне су допринеле томе да данас ни један скоро део народа није изгубљен и није остао изван једне од двају националних организација, изван двају васпитних националних система: хрватскога или српскога. А ово је свакако за целину добитак, којега вероватно не би било да је преовладала само једна или друга национална васпитна или именска организација.

Повраћање устава. Повраћањем устава године 1860 враћа се у Хрватску нов живот. У проширеном царевинском већу у Бечу говорили су и бискуп Штросмајер, Врањицани и Далматинац Борели. Штросмајер је заговарао федерализам, присаједињење Војне Крајине и Далмације, и заузимао се за Словенце (говор од 31 маја). Борели је признавао да је већина становништва Далмације словенска, али је изјавио да још није време сједињењу Далмације са Хрватском, па је тражио аутономију Далмације. Штросмајер га је успелим аргументима побијао. Штросмајер је успео да испослује да постане после Коронина, који је бановао после смрти Јелачићеве, баном барон Шокчевић, који је свечаним начином уведен у Загреб 12 јула. Шокчевић заведе одмах у све школе и надлештва хрватски језик, а немачка бирократија бежи ноћу и кришом из целе Хрватске. Народна интелигенција у Хрватској одева се у народна одела (народне „сурке“), а омладина великом демонстрацијом у позоришту за увек одагна немачку реч и немачке позоришне

трупе из Загреба. Врбанчић покреће са Перковцем дневник „Позор“ (касније „Обзор“ и „Заточник“), који постаје органом народне странке и центар целе борбе у Хрватској.

После октобарске дипломе затражи на предлог Мажураниħа банска конференција у Загребу: апсолутну власт народнога језика у целокупном јавном животу, присаједињење Далмације и неких делова Истре са острвима (острва Крк, Крес, Лошињ, и срезови Волоско, Лабин, Новиград). Конференција још затражи да се у Бечу оснује засебна хрватско-славонска канцеларија и именује хрватски канцелар. Нарочита једна депутација носи ове захтеве у Беч, а Штросмајер узима учешћа у већању министарскога већа које се бавило овим захтевима. Краљ даје (5 децембра) уредити за Хрватску нарочити „дворски дикастерij“ (за унутрашње послове, за правосуђе и за наставу), санкционише увођење хрватског језика као јединог званичног језика, и наређује да се позову на банску конференцију представници Далмације, па да се споразуме о условима сједињења Далмације.

На банској конференцији предлаже Штросмајер оснивање „Југословенске Академије“ и дарива 50.000 форинти за ту сврху. У децембру постаје аустријским министром председником Шмерлинг, а председником хрватског дворског дикастерија Мажураниħ (27 децембра). Жупаније су успостављене 16 јануара 1861, онако какве су биле 1848.

У Далмацији, која је имала да пошаље своје изасланике на банску конференцију, почела је бечка влада радити на томе да се представници земље не одазову позиву. Цела земља се поделила овим агитацијама у два табора: један за сједињење а други за аутономију Далмације. Намесник Мамула подупирао је аутономисте. Тада је избачена ова монструозна формула: „Далмација се до душе мора приклонити уз Хрватску, али мора сачувати засебни губернij, који неће примати налоге из Загреба него из Беча“. Пишу се брошуре и распламтавају по-

лемике. За сједињење пишу и раде: Вицко Милић (касније начелник Сиња), Коста Војновић (касније професор загребачке универзе), Иван Данило, Матас, Игњат Бакотић, Шиме Љубић (повесничар и археолог), Медо и Нико Пуцић, Михо Павлиновић, Владислав Вежић, и т. д. На челу свију стоји Дубровчанин Михо Клајић. Оснива се „народна странка", у којој су и Хрвати и Срби. Јужна Далмација води народну борбу. Али Далмација ипак није послала изасланика на банску конференцију, јер народна странка није била још толико јака да спречи отпор аутономиста.

Између Хрвата и Мађара су у први мах после повраћања устава завладали најбољи односи, јер су и једни и други, разочарани бечким апсолутизмом и германизмом, заборавили на међусобне свађе. Мржња на Беч бацила је копрену заборава преко недавне прошлости, али само дотле док није дошао час када се појавило питање деобе власти. Мађари су у ово прво време сакупљали новац за хрватске сељаке који су пострадали од глади, мађарско је позориште успешно гостовало у Загребу два месеца, Хрвати су честитали грофу Сечењу именовање за министра, а он у одговору каже да се поноси што има две домовине: Угарску и Хрватску. Кошут из иностранства, заговарајући подунавску федерацију, препоручује најбоље пријатељство између Хрвата и Мађара. Ед. Кароли издаје у децембру 1860 брошуру којом тражи да се између Хрватске и Угарске уреди федерација на бази равноправности Хрватске, и у оним пословима који буду признати као заједнички, затим слободан избор хрватскога бана независнога од палатина, и целокупност Хрватске сем Међумурја.

Ово пријатељство међутим није потрајало дуго. Мађари су стали тражити Међумурје. Банска конференција изјавила се неовлашћеном да расправља и решава о том питању без сабора, који није још био окупљен. Мађари ипак припоје одобрењем бечке владе себи Међумурје. Све хрват-

ске жупаније протестују. Штросмајер иде лично краљу у тој ствари, али не испослује ништа. На Ријеци су пак Мађари стали да потпомажу и организују светину против хрватских власти, и створиле аутономашку и талијанашку странку, која је стала нападати све виђеније Хрвате, и тражити да се Ријека са целим Приморјем присаједини просто Угарској.

Велики сабор од 1861. У фебруару 1861 објављен је „фебруарски патент", којим је Шмелинг хтео да целу уставу повраћену Монархији централизује у бечком царевинском већу. Он позове Угарску и Хрватску да одреде начин заступања у централном парламенту. Дне 2 априла састао се угарски сабор у Пешти и затражио повраћање старих уставних права Угарске и самостално угарско министарство. Ово је био после три века први угарски сабор који је био чисто угарски, без учешћа Хрватске. Краљ распушта овај угарски сабор позивајући се на то да је догађајима од 1848 Угарска изгубила стара права, па ју позива да се одреди према уставу октобарске дипломе и фебруарскога патента.

За хрватски сабор су извршени избори у марту 1861 на демократској основици од године 1848. У сабор, који се састао 15 априла, дошло је 135 заступника, од ових 57 ирилиста. Пошто је била укинута Војводина, послао је Срем 2 колективна, уместо 15 заступника. Међумурје није послало ни једнога. На Ријеци су Талијани запречили избор. У Далмацији је влада завела нарочито удешени изборни ред, по којему су у провинцијални савез изабрани 31 аутономаш и само 12 Хрвата и Срба од народне странке. Овај сабор не пошаље изасланике у Загреб него пошаље 5 заступника у бечки парламенат. Медо Пуцић покрене у Дубровнику и јужној Далмацију акцију, а Нико Пуцић поведе депутацију у Беч тражећи сједињење Далмације са Хрватском. Краљ му је изјавио: „Ја држим да ће сједињење бити од користи и Далмацији и свим

покрајинама царевине. Знам да је народ у Далмацији словенски и да је будућност Далмације у Словенству. Зато желим и зато се бринем да то сједињење постане дело".

Ни Крајини није било дано да проведе изборе у хрватски сабор. Сабор је имао да инсталира бана, да уреди односе Хрватске према Угарској и да учествује код крунисања у Пешти. Сабор се састао 15 априла, инсталирао бана Шокчевића, који је нагласио у својему говору да Хрватска има сада да реши „своје односе по својем јавном праву, а сасвим по својој независној вољи и одлуци". Али сабор пошаље краљу одмах представку да не може решавати тако важних ствари без слободно изабраних заступника Крајине, Далмације (са Дубровником, Котором и кварнерским острвима), и старих хрватских делова Крањске (Белокрајина), Штајерске (преко Сутле) и Истре (три пре споменута среза). Сабор говори и о деловима Босне који имају да дођу под Хрватску ако се када сруши турска власт, и ако би те земље биле припојене хабсбуршкој Монархији. Краљ је међутим (9 маја) одредио једино то да дођу на хрватски сабор заступници Крајине, али да учествују једино у расправи о државноправним питањима, а после тога да се врате кући. Ово је разочарало сабор и родољубе. Ипак су на сабор дошли као гости, којима је дано почасно место, неки прваци из Далмације (Милић, Павлиновић, Трипковић, Клајић), док су два Далматинца (Нико Пуцић и Лука Ботић) били изабрани заступницима у хрватским срезовима. Сабор понова затражи сједињење Далмације и за њу једнаки изборни ред и једнаку слободу избора као што је то било и у Хрватској.

На позив угарске канцеларије да Хрвати дођу на угарски сабор, одговорио је хрватски сабор закључком да нико не сме да иде на угарски, а пође ли који од хрватских виријлиста великаша, да се прогласи издајицом домовине и казни са једном до пет година тамнице. Сабор је затражио од краља да

му саопшти „абдикационе списе“ краља Фердинанда, и када је то учињено, признао је и хрватски сабор промену на престолу од 1848 као закониту. Сабор је узео под своју заштиту „Југословенску Академију“, и на предлог Штросмајера предложио краљу закључак о оснивању хрватскога свеучилишта.

Сабор је изабрао Шокчевића „врховним капетаном“ војске у Хрватској, а Ђуру Јелачића, брата бана Јелачића, поткапетаном. Ђуро Јелачић, улазећи у сабор, изјавио је да „би волео видети свој народ под турским јармом, него под искључивим утицајем наших других изображених суседа. Турци се нашме задовољавају имењем, а каткада и телом угњетених народа, изображени пак народи траже од оних којима владају поред тога још и душу, то јест народност“. Ове је речи, које су изражавале једну мисао и раније од других патриота изречену у разним облицима, рекао у сабору брат Јелачића бана, активни царски подмаршал и новоизабрани поткапетан краљевине Хрватске, па су узрујале бечке кругове. Ђуро Јелачић је био пензионисан и послат у тврђаву Целовац, где се налазио и мађарски револуционарни генерал Гергеј.

Хрватски сабор од године 1861 био је „организаторни сабор“, па је заиста био, и по квалитету личности које су биле у њему скупљене и по многини и важности послова које је решио, најбрижљантнији хрватски сабор. Овај сабор је уредио жупаније, срезове, градове и општине, дао је учевне основе за школе, уредио је питање деобе сељачких задруга, уредио је народни музеј и народно позориште. Сабор је изгласао око стотине основа закона, и он је сам давао иницијативу за цели организаторни законодавни рад.

Пошто је Срем био придодат Славонији, ушли су у сабор српски заступници, а 10 августа сабор узакоњује, у знак слоге, за народни језик назив „југословенски језик“ и равноправност латинице и ћирилице. Михаило Полит захваљује у име Срба изјавом да су у Тројединици сви становници равно-

правни, а један је „политички народ — хрватски“. И тако улази и у хрватску политичку идеологију појам „политичкога народа“, према узору мађарске политичке идеологије.

У мају су проведени избори у Крајини, и 55 крајишких заступника улазе тријумфалним начином у сабор. Они шаљу изравно молбу да се Крајина укине и присаједини Хрватској. Краљ је међутим 8 новембра одговорио да не може укидати Крајине.

Државноправни односи. Читава народна борба Хрвата у XIX веку сконцентрисана је у борби за народни језик и земљишну целокупност, а читава политика у решавању питања о уређењу државноправних односа Хрватске и појединих покрајина. Једнако је и сабор од 1861 имао за главни задатак да уреди државноправне односе Хрватске према целокупној Монархији, према централном парламенту и према Угарској. Државноправна дебата је трајала 36 дана, а говорило је 106 говорника. У дебати се оцртала контура трију политичких праваца, из чега се касније развиле три доминантне политичке странке. Народњаци, наследници и настављачи Илиризма, желели су да се односи према Угарској уреде на основици персоналне уније, мађарони, унионисте, тражили су што тешњу реалну унију, а неки говорници (Кватерник и Анте Старчевић) тражили су потпуну државну самосталност и независност Хрватске, признајући легитимна права династије Хабсбурга. У сабору су била стављена три предлога: предлог средишнога одбора, који каже да ће Хрватска ући у ближи државноправни савез са Угарском ако ова призна потпуну независност, самосталност и реалну, те виртуелну целокупност Хрватске; предлог загребачких заступника (Мирко Боговић и другови), који не тражи као услов такво признање Угарске, него каже да је Хрватска расположена да уђе у савез са Угарском придржавајући себи целокупност и засебност: предлог Евгена Кватерника, да Хрватска не призна никакве правне заједнице са ау-

стријским земљама ни са Угарском, него да се просто и једино са краљем договара о властитом уређењу, а онда уговором међународнога значаја уреди односе са аустријским земљама и склопи савез заједничке одбране са Угарском. Овај Кватерников предлог, којему су сви заступници симпатисали, ипак је био одбијен, јер је био неостварљив, и примљен је модификовани предлог средишнога одбора, који је у хрватском политичком животу познат под именом „законски члан 42 сабора од 1861“. Овим се чланом пре свега наглашава територијална целокупност Хрватске, под којом се разумева Хрватска, Славонија, Далмација, Река, Међумурје, Крајина, па се онда истичу и „остала виртуелна територијална права“, утврђује се да је године 1848 правно и фактично престала свака веза са Угарском, осим заједништва владара и крунисања; Хрватска је ипак од властите слободне воље у сврху заједничке користи приправна да ступи са Угарском у ужу државноправну везу, ако Угарска призна територијални опсег, независност и самосталност Хрватске; ова ужа веза има да се односи једино на неке заједничке послове који ће се касније уговорити, али се већ у напред каже да не могу никако бити заједнички послови: законодавство, па управа у политичким, наставним, верским и правосудним пословима. Најпосле се у том члану каже да се има решење сабора, као и свако решење које би се учинило у питањима детаља о односима према Угарској, сматрати поништеним ако би овај сабор био распуштен или одложен, и тиме спречен да ово питање до краја расправи и сам уреди до у ситнице односе према Угарској.

У питању крунисања решио је сабор да не може узети учешћа све докле краљ не изда крунидбену заверницу, а то претпоставља повраћање устава и земљишне целокупности Хрватске. Ако Хрватска не би могла да узме учешћа код заједничкога крунисања краљева, задржава себи право да засебним актом круниште владара као краља Хрватске.

Краљ је био позвао сабор да пошаље у бечки централни парламенат „шест способних и мирољубивих заступника“. Сабор је решио да ће о том питању расправљати истом онда када буде средио односе према Угарској. Загребачки адвокат М. Прица дао је изјаву (познату под именом „Прицина изјава“) у којој се каже да се скупност односа између Хрватске и аустријских земаља развила једино услед заједништва владара којега је Хрватска слободном вољом изабрала, и услед тога се питања реалних односа између аустријских земаља и Хрватске могу да уреде једино слободним међународним договором и конвенцијама, а никако у једном наметнутом октроираном централном парламенту. Кватерник се бојао распуштања сабора, па се противио оваквој простој негацији, и заговарао да Хрватска пристане на изравно преговарање са краљем о тим односима према аустријским земљама. Неки други заступници хтели су да се позив у бечки парламенат напросто одбије. Мржња на Аустрију и на Немце, непосредно после апсолутизма, најпосле је преовладала у сабору, и сабор је 3 августа једнодушно изгласао да „Хрватска и Славонија не узме учешћа у царевинском већу“, а онда (5 августа) створио је са 69 противу 46 гласова закључак да „Хрватска не признаје никаквих заједничких односа са Аустријом“. За овај предлог су гласали мађарофилске унионисте, Кватерник, Старчевић, већина Срба, и већина крајишких заступника.

Овим решењем отворен је био пут поновном прислањању Хрватске на Угарску, а, противно од саборских закључака године 1848, прекинута свака изравна веза са Аустријом. Многе јаке и бистре политичке главе су жалиле тај корак учињен у таквој форми, јер су сматрале да је било неопрезно и нетактично, у времену опште кризе и неодређености, одбијати сваку изравну везу са Аустријом, и да је било довољно одбити учешће у бечки и пештански парламенат, а да је о реалним односима према Аустрији требало ставити се на слично становиште на којему се сабор поставио према Угар-

ској чланом 42. На овај би начин Хрватска била могла да држи два гвожђа у ватри. Уместо тога је Хрватска од сада само преко Угарске долазила у везу са Аустријом, што је слабило њену позицију према Угарској. То се и показало године 1867 и 1868, када је Беч напросто предао Хрватску Угарској, а Хрватска није више могла да се одупире диктату Угарске. Страх од Беча натерао је велики део Хрвата да санкционишу дуализам.

Без сабора (1862—1865). Хрватски сабор био је услед негације заједнице са Аустријом распуштен 8 новембра 1861. Законски члан 42 је санкциониран. Краљ је одбио предлог засебнога крунисања, као и закључке да сабор предлаже бана и да бан може сам сазивати сабор. Крајина је призната „као саставни део Хрватске", али је сједињење „за сада" одбијено. Питање сједињења Далмације остављено је „слободном споразумљењу Далмације и Хрватске". Хрватска је остала четири године без сабора. Министар Шмерлинг кушао је ипак да како тако придобије Хрвате за своју политику, па је хрватски дикастериј у Бечу претворен у „Хрватско-славонску Дворску Канцеларију", а канцеларом именован Мажуранић; заведено је засебно хрватско „намесничко веће", дато је Хрватској самостално судство, а после изградње железнице од Зиданога Моста (Штајерска) до Сиска, омогућено је Шмерлинг према жељи Хрватске траспрање железнице Земун—Ријека.

Канцелар Мажуранић се побојао да ће Хрватска, остајући неодлучна и неактивна између Аустрије и Угарске, подлећи и једној и другој, па је кушао да придобије политичаре за преговоре са краљем на бази решавања питања о сједињењу Далмације. Тим поводом се сложила нека централистичка група са кардиналом Хауликом (загребачким бискупом) на челу, којој су припадали Кукуљевић, Вукотиновић, Враницани, Вончина, Прица, Јован Суботић, и т. д. Противу ове групе устала је народна странка са Штросмајером, Рач-

ким, Мразовићем, Перковцем, Шулеком, ит. д., па онда Старчевић и Кватерник, и стари унионисти. Развила се новинарска борба и борба по жупанијама против „аустријанштине“, а кампању је водио „Позор“. Влада је почела прогонити опозицију а највише „Позор“, па и оне његове сараднике који су зависили по својем положају од владе. У јануару 1862 обустављен је „Позор“, а уредник Перковац суђен. Отпуштени су из службе неки виши чиновници. Кватерник је ухапшен, а онда прогнат из Хрватске.

Бечко царевинско веће је било године 1861 и 1863 најпре без заступника из Хрватске, Угарске и Ердеља. Истом године 1863 дошли су у њега Ердељци. Шмерлинг се надао милом или силом склонити Хрвате и Мађаре да уђу у царевинско веће, па је почео да повлађује Словацима, Србима, Румунима и Немцима у Угарској, да учине притисак на Мађаре. У Хрватској је на штету својега популаритета Кукуљевић основао „народну самосталну странку“, која је заговарала „условни полазак на царевинско веће“. Кукуљевић је постао 1865 банским намесником. Шмерлинг је дао да банска конференција измени изборни ред за хрватски сабор, према којему се умањио број унионистичких вирилиста, повећао број црквених прелата склоних Бечу, умањио број грађанских заступника (од 120 на 74), а оставио једнаки број (55) крајишких заступника, надајући се лако на њих утицати. Краљ је потврдио овај изборни ред, и отпочела је љута изборна борба. Крајина је бирала бечке људе (скоро саме официре). У цивилној Хрватској се народна странка коалирала са унионистима. Опозиција против бечких тежња изнела је победу, те је у сабору имала две трећине гласова. Како није у бечки парламенат поред Угарске хтела ни Хрватска ни Чешка, одступио је Шмерлинг, а с њиме и Мажуранић, са места хрватскога канцелара. Шмерлинга је наследио Белкреди, који је кушао да придобије Штросмајера, али је овај одбио и тражио федерализам у целој Монархији као услов за заједнички централни пар-

ламенат. Хрватски сабор је био двапута одлаган још пре отварања. Најпосле је краљ морао да изда нови — септембарски — манифест на народе. Овим манифестом напушта се централизам и отвара пут споразума источних и западних делова Монархије; политички кривци у Хрватској су амнестирани, „Позору“ дозвољено да опет излази у Загребу; у Далмацији замењен је намесник Мамула са Филиповићем и амнестирани политички кривци, а враћени на места отпуштани професори прогоњени за недавне народне борбе; хрватски канцелар је постао М. Кушевић, а подбан уместо Кукуљевића Хаулик. Хрватски сабор се најпосле састао 12 новембра 1865.

На прекретници (1865—1865). Новом хрватском сабору је краљ одредио ову задаћу: да призна неке послове као заједничке за целу Монархију; да уреди односе према Угарској; да узме учешћа на крунисању, које још увек није било извршено. Краљ најпосле каже да ће се питање Далмације моћи решити истом онда када буду решени државноправни односи Хрватске према Угарској и осталој Монархији.

Сабор је дуго времена расправљао о адреси. Сви су се слагали у питањима о територијалној целокупности Хрватске, али се нису слагали у питањима о државноправним односима. Адреса признаје неке послове као заједничке целој Монархији, али у питању о форми у којој ће то заједништво доћи до изражаја, адреса жели да буде заштићено угарско-хрватско државно право, па каже да ће Хрватска питање односа према Аустрији решавати заједно са Угарском (дакле не самостално), с којом ће своје специјалне односе уредити према законском члану 42 од године 1861. Пошто је адреса гласана, оставили су крајишки заступници саборницу. Краљ је похвалио одустајање сабора од негативнога стајалишта и позвао Хрватску да не часећи часа уђе у преговоре са Угарском, с којом, према изјави сабора, Хрватска жели да заједно решава питање о заједничким пословима за целу Монархију.

Када се постигне споразум између Угарске и Хрватске, моћи ће се обавити крунисање и решити питање Далмације. Међутим је ово последње питање том процедуром било стварно већ унапред решено на штету Хрватске, што сабор чини се да није увиђао.

Сабор тражи поновна територијалну целокупност, али ипак бира 12 заступника у регниколарну депутацију, која ће са једнаким бројем заступника Угарске равноправно преговарати о угарско-хрватским односима. Сабор даје депутацији упутство да се држи законскога члана 42 (унионисти се томе противили желећи што ужу унију), да обезбеди Хрватској самоуправу, самостални буџет, засебно и непосредно заступање Хрватске у ономе органу који ће бити заједнички читавој Монархији (данашње делегације). Угарски сабор се одазове преговорима и изабере своју депутацију, а обе се састале 16 априла 1866 и већале су два месеца.

У већањима депутација јавиле су се одмах тешкоће. Хрвати су тврдили да је године 1848 престао сваки савез између Угарске и Хрватске и правно, а Мађари су допуштали да је престао само фактично. Хрвати су, према томе, стајали на стајалишту да се односи имаду сасвим слободно и равноправно решавати изнова, а Мађари су се позивали на старије свезе, и признавали Хрватској једино некоје „статутарне“ повластице. Хрвати су тражили засебну краљеву заверницу (заклетву) за Хрватску, а Мађари су пристајали само на заједничку. Хрвати су тражили територијалну целокупност, а Мађари су ускратили повраћање Међумурја и тражили за себе Ријеку. Хрвати су тражили да се споразумеју са Мађарима о заједничком решавању односа Угарске и Хрватске према Аустрији, али Мађари су изјавили да они немају за то мандата и да то питање има да се решава једино на пештанском сабору, те су на тај начин хтели да довуку Хрвате на угарски сабор, на што Хрвати нису хтели пристати, јер су стајали на стајалишту равноправности. Мађари су једино пристали на то да Хрватска до-

бије унутрашњу аутономију. Штросмајер је из ових преговора стекао убеђење да „Мађари неће равноправну него подложену Хрватску, и да се ослањају на унионисте у Хрватској и на спољашње догађаје", па развлаче преговоре, надајући се да ће доскора доћи у повољнију ситуацију.

Тако је и било: припремао се аустро-пруски рат, од којега су се Мађари надали користи. Рат је довео до одлагања угарско-хрватских преговора (16 јуна 1866). Победа Пруса а пораз аустријске војске 1866 ојачаше позицију Мађара, а Хрвати нису више могли да се извуку из паучине у коју су се стали замотавати саборским закључцима 1861, а нарочито 1865 и 1866. После Садове Хрвати су увидели погрешку и почели се попова отимати мрежи дуализма, коју су и сами помогли плести. Они су се почели надати у побољшање ситуације услед преокрета на Балкану, који су били у вези са плановима кнеза Михаила. Југословенска идеја је увек била оно треће што је имало да Хрвате спасе из неприличне и фаталне дилеме: Беч—Пешта. Али та идеја је била још увек, а и касније је за дуго остала, само морална моћ. У години смрти кнеза Михаила најпосле је Хрватска пала у крило Угарској склапањем нагодбе од 1868.

Стварање дуализма (1866—1868). Аустро-пруски рат је вођен због првенства у Немачкој. Италија, савезница Пруске, била је на југу сузбијена. Њезин морнарички нападај на Далмацију је свршио поразом код Виса (20 јула 1866), где је мала аустријска морнарица са самим Приморцима, већином од нашега рода, разбила јаку талијанску флоту, што је изазвало силно одушевљење у словенском становништву Далмације. Мађари су симпатисали Пруској и послали једну легију у пруску војску, а добровољачких чета за аустријску војску нису хтели да дају. У Угарској се припремала буна. Аустрија је била сасвим истиснута из Немачке, а у Италији је изгубила Млетачку. Аустрија је поразом код Солферина (1860) престала да буде апсолутистичка

држава, а поразом код Садове (или Кенигреца) престала је да се носи мишљу централизма. Од сада се она морала да ослања једино на властите народе. Три главне групе народа у монархији: Словени, Немци и Мађари, у главном су представљали три политичка система: федеративни, централистички и дуалистички. После Садове су Немци изгубили претежну моћ, и од тада се могло мислити још једино или на федерализам или на дуализам. Али како су Немци још увек били доста јаки, Словени сматрани непоузданим елементима, а Мађари јачи него пре, сложили се од страха пред Словенима Немци и Мађари у идеју дуалистичке монархије, по начелу деобе сфера и доминације Немаца у западној, а Мађара у источној половини државе.

После пруског рата сазван је опет и хрватски сабор. Поступање Мађара у регниколарним депутацијама разочарало је Хрвате. Страх од Аустрије, у којој је ослабљењем немства ојачана позиција словенства, постаје све мањи. II хрватски сабор сада (1867), свакако доцкан, ставља се на становиште Кватерниково, па са 86 против 44 гласа прима адресу у којој наглашава да је последњи рат „развезао оне везе ради којих су интереси веће стране народа Монархије били више од два века потчињени туђим циљевима“ (немачким), и да хрватски сабор, видећи како угарски неће да равноправно преговара са Хрватском, „самостално ступи у договарање са краљем гледе односа према укупној Монархији и унутрашњих односа у Хрватској, и то по примеру хрватских сабора од 1527 (избор Хабсбурга) и 1712 (примање прагматичне санкције)“. Адреса даље каже да Хрватска нема ни начина ни дужности да учествује у угарском сабору, и зато она жели да односе са осталим земљама монархије уреди на основици: да буду заједнички послови целој Монархији дворјанство, војска, спољашња политика, царине, монополи, ковање новца. Хрватској пак остају самосталне властите финанције, одговорна влада, самоуправа у

свим осталим гранама јавнога живота. Као предуслов уређења државноправних односа, ставља адреса територијалну целокупност (Крајина, Далмација и кварнерска острва) и одговорност владе.

Код гласања о тој адреси уздржала се четири заступника (Старчевић, Акурти, Полит и Вукашиновић), који нису признавали заједничких послова. Адресу је понела краљу у Беч нарочита депутација. У име сабора поздравио је хрватским говором краља Штросмајер. Он је нагласио да Хрватска неће да се о њој решава без ње. Али је то све било доцкан. Бајст, Деак и Андраши су већ били утаначили аустро-угарску нагодбу на бази дуализма. Угарски је сабор брзо прихватио Деакове предлоге. Министар Белкреди је био у Бечу за федерализам, али је претегнуо утицај Бајста. Белкреди је одступио, а Беуст постаје министром председником. Деак је донео у Беч готов нацрт аустро-угарске нагодбе како га је примио одбор угарскога сабора. Краљ прими тај нацрт и даде Мађарима скоро све што су тражили. Андраши састави одговорно мађарско министарство (20 фебруара 1867). Хрватска је била заједно са аустријским Словенима изиграна.

Угарски је сабор тек сада, када је била готова аустро-угарска нагодба, узео на расправу питање нагодбе са Хрватском, сматрајући то питање сада као интерно питање источне половине Монархије. Угарска није више требала помоћи Хрватске, а Аустрија, предана Немцима, није ни хтела Хрватске. На угарском се сабору за Хрватску заузео живо једини Светозар Милетић и бранио равноправност Хрватске. Угарски сабор решава (8 априла 1867) да крунисање остаје заједничко, да краљеву заклетву саставља заједнички сабор, а за Хрватску да се издаде засебни примерак као оригинал, да Хрватска узме учешћа у угарској делегацији која ће решавати заједничке послове са Аустријом, да пошаље на заједнички сабор у Пешти сразмеран број заступника, да се Хрватској даде она аутономија коју она тражи, „али Угарској остаје Међумурје и Ријека".

Краљ је био одложио хрватски сабор још у јануару 1867 мотивацијом да ће „хрватске захтеве решити када се реши питање односа између Угарске и Аустрије". Хрватска, која је године 1861 требала да најпре решава своје односе сама, дошла је постепено у положај да остане последња када сви остали односи буду решени. Њено питање постало је просто интерно питање угарске половине Монархије. Краљ сазове сабор поново за 1 мај 1867. Краљ позива сабор да узме учешћа у крунисању, да реши односе Хрватске према Угарској, а о односима према Аустрији нема шта да решава, јер су они већ решени аустро-угарском нагодбом, која је међутим склопљена.

У сабору 1867 сложили су се сви народни елементи; Мажуранић састави адресу у којој се каже: Обзиром на нереде које на Ријеци изазивају талијанаши, протежирани од комесара Едуарда Чеха (комесар од 1 априла 1867), хрватски сабор не може да ступи у икакве преговоре са угарским сабором све дотле док се на Ријеци не укине комесаријат и док се Ријека не стави опет исправно под хрватске власти. Хрватски ће сабор радо изаслати нову хрватску регниколарну депутацију да расправља са угарским сабором, али на пештански сабор, који не признаје као заједнички, неће слати заступника. Угарски сабор нема ни права ни способности да решава о потребама Хрватске, која је у пресудним временима године 1192, 1527 и 1712 увек сама одлучивала о својој судбини. Крунидбена заверница има се засебно издати само за Хрватску, а садржину јој има одредити само хрватски сабор. Хрватска нека добије онакву аутономију какву је сада добила Угарска. У заверници нека се прогласи да угарски закони од 1848 не вреде за Хрватску, нека се даде гаранција за сједињење Далмације и Крајине и за одговорност владе. Краљ нека све ово обећа у форми конкретнога предлога хрватском сабору, који ће сабор прихватити.

Опасност стисла је још и више народне ре-

ловe, и Хрвати и Срби су се у саборима овога времена увек заједно борили и заједно су радили. Дана 11 маја 1867 изгласао је сабор једногласно овај закључак: „Сабор троједне краљевине свечано изјављује да троједна краљевина признаје српски народ који у њој станује као народ истоветан и равноправан с хрватским народом".

Саборску адресу понело је у Беч засебно изасланство. Краљ је одговорио да су захтеви неостварљиви, и распустио сабор. Од сада се и са стране Беча и Пеште стало подузимати све да се Хрватска силом утрпа у дуалистички систем.

Хрватско-угарска нагодба године 1868. Крунисање краља у Будиму било је 8 јуна 1867. Хрватски сабор није узео званично никаквога учешћа. У Хрватској су почели понова прогони и репресалије. Хрватске жупаније одупрле су се наредби о општој војној обавезности, због тога што ју није вотирао хрватски сабор. Због тога су суспендирани сем једнога сви велики жупани у Хрватској. На њихово место именовани су сами унионисти. На Ријеци је талијанашка светина изазивала нереде. Речки велики жупан Вончина је хтео да врати мир, али је био суспендован, и управу целе жупаније преузео је комесар Цех. Југословенској Академији стало се од стране власти правити свакојаке неприлике. Бан Шокчевић демисионирао је 27 јуна. Намесник банске части постао је окорели стари униониста барон Левин Раух. Он је најпре отпустио из службе 16 професора и учитеља, јер панславизмом кваре младеж; онда је обуставио „Позор". Дана 20 октобра публициран је октроирани изборни ред и расписани избори за сабор. Избори су проведени под страховитим притиском. „Позор" се преселио у Беч и оданде наставља борбу. У децембру Раух савлада народну странку, и у сабор улази од 66 бираних заступника 34 чиновника. Опозиција добива само 14 мандата. Она у сабору (8 јануара 1868) протестује против подређивања Хрватске Угарској и напушта сабор-

ницу, у којој и онако не може да ништа учини. Сабор бира у регниколарне депутације саме унионисте. Депутације већ концем јула уговоре са Угарском нагодбу. Према тој нагодби склапају Угарска и Хрватска „нераздруживу заједницу"; Хрватска признаје и усваја у целости аустро-угарску нагодбу; Хрватска добива аутономију у унутрашњим пословима, у богослужењу и настави, и у правосуђу; Хрватска признаје као заједничка са Угарском министарства финанција, пољопривреде, трговине, одбране, и добива у министарствима засебна хрватска одељења; за заједничке послове признаје Хрватска компетентним заједнички сабор, у који шаље своје делегате, а у угарске делегације за послове заједничке са Аустријом шаље пет заступника; нагодба признаје Хрватској да је „засебан политички народ који има посебан политички териториј"; хрватски језик, који постаје искључивим званичним језиком у Хрватској, добива право и у заједничким уредима на заједничком сабору и у делегацијама; на заједничком сабору извешава се док већа о заједничким пословима и хрватска застава; грб за заједничке послове је заједнички комбинирани грб, а за Хрватску вреди комбинирани хрватско-славонско-далматински грб. Према овој нагодби добива Хрватска за аутономне послове годишњи паушал од 2,200.000 форинти. Угарска се обавезује тражити да буде Далмација присаједињена Хрватској.

Хрватски унионистички сабор је примио овако утаначену нагодбу en bloc још пре него што је довршена генерална дебата, а интелектуални квалитет говорника био је тако низак да је један од посланика униониста оправдавао изручивање финанција Угарској тиме да народ мрзи скупљаче порезе, па „зашто да се наши људи омразују народу?" Нагодба је изгласана са свим сем четири гласа. Угарски сабор је примио једнако тако брзо нагодбу, али је одредбу о Ријеци, у којој се у хрватском тексту говорило да није постигнут спо-

разум, изменио тако да ће Ријеком управљати до коначнога споразума Угарска. Краљ је санкционисао нагодбу, а у Бечу је на хрватски већ раније од краља потписани текст налепљен други текст који више одговара мађарскому.

Нагодба од 1868 је данас темељ позитивног државноправног и уставног живота Хрватске. Она је први темељни закон у Хрватској. Она је добитак према ономе на чему је остајала Хрватска после сузивања њених права од године 1790 овамо. Она имплицитно признаје у извесном смислу засебну хрватску државу и равноправност са Угарском, у толико што је та нагодба један уговор склопљен између двају уговорача који су били у часу склапања формално једнаки. Нагодба се не може према њеним одредбама једнострано мењати, него једино на начин како је и постала, дакле сагласношћу сва три фактора који су је привели у живот: Хрватске, Угарске и краља. Али та нагодба значи уједно губитак многих ранијих права Хрватске; и нарочито тиме што ставља хрватску егзекутиву у зависност од Угарске и што не дозвољава Хрватској слободан финанцијални развитак, она је запрека нормалном проширивању снаге, и према снази и права Хрватске. Нагодба не говори о „савезним краљевинама“ него о „државној заједници“; хрватски сабор нема више права да дозвољава регруте и да се брине за народну одбрану; не постоји више „капетан краљевине“; финанције су предате Угарској; Хрватска нема самоуправе у трговачком, царинском, поморском, рудном праву; железнице, поште, телеграф, луке, митнице и малте предате су у заједничку управу; нема више самоуправе у питањима обрта, држављанства и индигената; хрватска делегација на заједничком сабору има само лично право, дакле нема право вета, него је увек у мањини, а не може да спречи неповољне закључке заједничкога сабора. Најпосле бан је стављен у зависност од угарскога министра председника, јер мора да ужива његово поверење.

Бановање Левина Рауха (1868—1871). Левин Раух именован је 8 децембра 1868 баном. Краљ је дао за Хрватску у хрватском оригиналу крунидбену заверницу, први пут после 1622, а прву у опште на народном језику. Ова хрватска заверница се понешто разликује у тексту од мађарске, због тога што је мађарска састављена пре утаначења угарско-хрватске нагодбе, а хрватска се обазире и на стање створено нагодбом и не назива Хрватску и Славонију „придружене стране“ као мађарска заверница, него „посестриме краљевине“. У пролеће 1869 дошао је краљ са краљицом у Загреб и пропутовао до Приморја. Дворска канцеларија хрватска престала је да функционише (31 јануара 1869), а хрватски сабор је уредио „Краљевску хрватско-славонско-далматинску земаљску владу“ са три самосталне ресора и три „одјелна предстојника“: за унутарње послове, за правосуђе и за „богоштовље и наставу“. Раух је био последњи хрватски бан који се „инсталирао“ по старом начину и на парадан начин (9 септембра 1869).

Народна странка покренула је велику акцију противу нагодбе, тврдећи да је склопљена насилно и против воље народа. Раухов сабор међутим године 1870 примио је нарочити закон којим проглашује „злочином сметања јавног мира“ свако непријатељско изражавање или подузимање противу нагодбе. Раух је отпустио многе професоре, што је изазвало велике ђачке немире. Међу отпуштеним професорима био је и Ватрослав Јагић. Омладина је приредила манифестације пред спомеником бана Јелачића. Некоје Старчевићеве присташе осудили су те манифестације, јер Јелачића не требају Хрвати славити пошто је био бечки генерал који је спасао Аустрију, уместо да брани једино Хрватску. Пошто је „Позору“ забрањено ширење по Хрватској, преселио се овај лист из Беча у онај део Сиска који се налази преко Купе и који је припадао Крајини. Ту почне да излази под именом „Заточник“ и да наставља кампању против Рауха.

Најпосле се борба заоштрила тако да је „Заточник“ стао да оптужује Рауха да је за новац починио пљавштине и оштетио земљу у питањима „лимито соли“ и „исушења Лоњског поља“. Раух је био присиљен да тужи лист, али је крајишки суд 7 јануара 1871 ослободио оптужене кривице, те је Раух предао оставку, коју је краљ примио 26 јануара, а именован је новим баном Коломан Бедековић.

Народно пробуђење Далмације (1861—1870). У Далмацији су се у времену после враћања устава прилике у националном погледу све боље развијале, али народна мисао није још била толико јака да у одлучним моментима и у политичком погледу уклони сметње сједињењу Далмације са Хрватском. У Далмацији је био намесником Мамула, који је удешавао ствари тако да се Далмација не изјави за сједињење. Аутономисте су водили Лапена и Бајамонти. Народни елементи су повели страшну борбу противу аутономиста. Године 1862 основали су лист „Il Nazionale“, писан талијанским језиком али у народном правцу. Значајно је да су народни елементи морали да талијанским језиком не само бране од противника своје стајалиште, него да талијанским језиком пропагирају код неутралних елемената народну идеју. Тако је и Гај морао да отпочне свој рад на кајкавском диалекту, а Драшковић да немачком брошуром позове „хрватске кћери“ да одбаце немштину и приону уз народну реч. У Далмацији се интелигенција махом служила у јавном и приватном животу талијанским језиком, па су и у касније време многи од вођа народнога покрета слабо говорили хрватски, а одлично талијански.

Шибенчанин Никола Томазео, који је у оно време био славан талијански писац, подупро је аутономисте. Млади Натко Нодило, Сплићанин, у „Националу“ упустио се с њиме у полемику и оборио Томазеове аргументе. Власт је стала прогонити народне људе, и професори Клајић и Данило били су отпуштени. У јужној Далмацији, нарочито у

Дубровнику, био је центар народнога покрета и акције за сједињење Далмације са Хрватском. Хрвати и Срби радили су од првога почетка заједнички и стали су да сузбијају аутономизам све то јачим југословенским национализмом. У далматинском покрајинском сабору су народни елементи били у малом броју. Ипак већ године 1863 тражи Михо Павлиновић равноправност народнога језика у сабору. Већ у оно време влада тражи начин како да завади Хрвате и Србе. Значајно је да су и једни и други сматрали да је баш влада нашла начина да у новосадски „Напредак“ утури неке чланке у којима су далматински Срби били упозоравани да се чувају Хрвата, јер ће их ови преварити.

Исте је године подузета акција за изградњу железнице Сплит — Книн — Огулин. Изграђена је доцније само пруга Сплит — Книн, а веза са осталим светом преко Огулина гради се истом сада. Бечки Шмерлингов централизам на час је довео до извеснога споразума између народњака и либералнога дела аутономиста предвођених Бајамонтијем. Сабор је био распуштен, а опозиција је ушла у изборе под именом „либерална унија“ и добила је 13 мандата (9 присташа анексије Хрватској а 4 аутономиста.) Влада је добила 24 мандата. Изван странака су била 4 заступника. Споразум са Бајамонтијем се доскора разбио, а борба народњака је настављена. Године 1865 постигли су прогони народњака вршак. Заредила хапшења, глобе, суспензије. Мамула је одступио, а генерал Филиповић је постао намесником. Народњаци су се у први мах понадали да ће доћи до преокрета, али када је влада стала да проводи насилне изборе, када се Бајамонти понова сложио са владиновцем Лапеном, када се поновили прогони штампе, народњаци су развили силну борбу. На изборима је народна странка добила 15 мандата који су одмах затражили сједињење Далмације Хрватској. У разним местима потплаћена или фана, тизована фукара стала је да по улицама напада народне прваке. У накнадним изборима године 1868

добили су народњаци опет два мандата. Фукара понова почиње да напада на народњаке. Средиште народне борбе је задарски „Народни Лист“, који је замењено за кратко време „Jl Nazionale“ и народне читаонице.

Филиповић најпосле одступа и замењује га генерал Вагнер. Дуализам је у то време свршен чин, а склопљена је и угарско-хрватска нагодба. Аутономистичка већина далматинскога сабора нарочитом адресом захваљује краљу „што је дефинитивно решио питање државноправнога положаја Далмације остављајући је у аустријској половини Монархије“. Народњачка мањина се сада позива на исту нагодбу и на том темељу тражи сједињење. Узалуд! Дуализам је чврст, и влада је получила што је хтела. Она је у најпресуднije време имала свој сабор, а сада јој више није било много стало до тога да ли ће у покрајинском сабору, који у државноправном погледу не игра више скоро никакве улоге, превлађивати народни или ненародни елементи. Чак је влади сада морало бити до тога да некако задовољи већину национално пробуђеног славенског становништва.

Године 1869 планула је побуна народа у Кривошијама (код Котора). Намесник Вагнер, који није знао да спречи буну, пада и замењује га Родић, који се на миран начин нагодио са побуњеницима, и 15 јануара 1870 уговорио с њима у Кривошијама мир. Далматински сабор је распуштен, јер влада може сада да проба себи привући народне елементе дајући им националне концесије, које више не могу да буду опасне по нови државноправни ред у Монархији. У јулу су били избори, и народна странка овога пута добива већину (25 мандата противу 16 аутономистичких). Родић, који је дотле само замењивао намесника, постаје намесник. Народна саборска већина тражи адресом на краља сједињење Далмације, али поред свега тога она ипак шаље делегате у бечки парламенат, изјавом да сматра то одашиљање провизорним, као што је и читави државноправни положај Далмације провизоран.

Између Далмације и Хрватске подржавају се најживље везе. Кампања народне странке у Хрватској против Рауха прати се у Далмацији веома напето, а пад Рауха изазове највеће одушевљење. Народни покрет у Далмацији уско је везан са покретом народне странке у Хрватској. У Далмацији су народњаци имали да изврше велики посао: морали су да одстране старе локалне сепаратизме и општи далматински провинцијализам, који је налазио свој израз у политици аутономизма. Они су морали да у интелигенцији сасвим задојеној талијанским духом, језиком и културом, пробуде народну свест и народни дух. У томе су се послужили либерализмом, који је свуда владао, и долазио из тек уједињене Италије. Они су политичке идеје талијанскога уједињења примењивали на своју борбу, и тој борби у политичком смислу дали значај борбе за сједињењем са Хрватском, а у националном значај опште југословенски. Од првога почетка нису се јављале никакве диференције између Хрвата и Срба. Далмација није, у опште речено, пробуђена у прво време ни са специфично хрватском ни српском идејом, него са југословенском идејом. Код људи старије генерације је све до у новије доба била јача словенска свест од специфично хрватске или српске. Зато се и народни покрет није другачије називао него „народни покрет", без специфичне именске ознаке.

Пробуђење Далмације је са политичкога гледишта ипак дошло за један децениј доцкан. Да је оно у толиком опсегу почето за време Илиризма, биле би се прилике развиле сасвим другојачије.

Последње наде. Дуализам је био у ствари учвршћен чим су Мађари добили у руке сва средства државне власти и одлучан утицај на општу политику Монархије, па стали у тако уређеној Монархији налазити обезбеђење својих интереса. Али ипак је у читавој Монархији било још много јаких струја које су се одупирале дуализму. У оно време су нарочито Словени мислили да дуализам није

толико чврст и дефинитиван да се не би могао срушити и заменити другим системом.

У Бечу је дошла до утицаја јача федералистичка струја, и министарство је преузео Хохенварт. Чинило се као да ће дуализам бити напуштен и учињен покушај новога уређења Монархије. Словени су пристали уз Хохенварта. Сви далматински заступници стали су на његову страну. Далматински сабор, који сада има народну већину, захтева да влада омогући преговоре између Далмације и Хрватске за сједињење. Између Аустрије и Чешке имало је доћи до нарочите нагодбе, и аустријски цар се имао да нарочитим актом крунидбеним круниште за чешкога краља. Хрватски је сабор био сазват за 1 јун 1871, али је био трипут редом одложен. Народна странка одржала је састанак у Максимиру код Загреба и издала гласовити „септембарски манифест“ на народ. У том манифесту пориче угарско-хрватској нагодби правоваљаност, јер је створена без учешћа већега дела народа (без Крајине и Далмације), и то на октроираном сабору. Народна странка се надала многом чем од федеративнога курса у Аустрији. Старчевић, Кватерник и њихове присталице су још од 1869 полагали велике наде у европске заплете и пропагирали прави култ Наполеона III, надајући се чак распадању Аустрије.

Међутим су се до скора све ове наде изјаловиле. С јесени 1871 подигао је на веома неспретан и неспреман начин, посве на своју руку, па чак и без учешћа Старчевића, Евген Кватерник у Крајини (код Раковице) буну са неколико другова, надајући се искористити незадовољство Крајишника, оцепити Хрватску од Аустрије и прогласити је слободном. Међутим је буна била у првим почетцима угушена, Кватерник и његов друг Бах убијени. Андрашију је ова буна дошла као поручена, те је у Бечу највише факторе уверио да су Словени непоуздан елеменат који снује револуцију. Тиме је препречена нагодба аустро-чешка, а напуштен словенофилски и федералистички курс. Ан-

драши и Бајст срушили су Хохенварта (30 октобра 1871) и дуализам је учвршћен. Слом Француске, ојачање уједињене Немачке, непријатан утисак раковичке буне, пад Хохенварта, све је то покопало наде у велике спољашње и унутрашње преокрете.

Сви аустријски Словени, а нарочито Хрвати иду опште Југословени, су за цело време од 1860 па све до под крај 1871 живели у неким више мање одређеним очекивањима. Једни се надали свему од Русије, други (старчевићанци) од Наполеона, а код свих јужних Словена постојао је јак и жив покрет који је гајио прикривене наде у велике преокрете. Народна странка је непрестано рачунала и са словенском федеративном, политиком преустројства Монархије, и са идејом југословенскога јединства. Између Срба и Хрвата су везе биле најживље и јединство скоро потпуно. Између Штросмајера и књаза Михаила, који је сновао о великој југословенској акцији, додир је био веома срдачан. Ове наде тумаче нам и извесно колебање народних елемената у питањима о одређењу народне политике према унутрашњим проблемима Монархије. Хрвати су чекали оно што нису дочекали а догађаји, које су сасвим другојачије замишљали него што су се развијали, стављали су их непрестано у положај доцкан дошлих и преварених.

Ипак је словенска идеја, а нарочито југословенска свест солидарности, ојачавала народ и народни дух. Још 1870 се у Љубљани састала југословенска омладина и прогласила народно јединство, чему су скоро сви народни елементи одобравали. Овоме југославизму су се противили унионисти, елеменат сасвим анационалистичан, и старчевићанци, државоправни и шовенски доктринарци. Али док је раковичка авантура и слом Наполеона старчевићанце сасвим зауставио у напредовању и скоро за један децениј уљуткао, пад Хохенварта и његове политике унионисте је ојуначио. Народна струја је била већ и у Хрватској и у Далмацији толико јака да ју није било могуће потиснути, али је дуализам био

толико учвршћен, а наде у спољашње преокрете толико преварене, да од тога времена, па скоро све до данас, можемо карактеризовати хрватску политику као прилагођавање (милом или силом), или боље рећи као сналажење у оквиру политике Монархије.

Прилагођавање. Хрвати су се веома тешка срца прилагођавали новим приликама. Сваки час мислили су да се јавља који зрачак нове наде, и сваки час се разочаравали. Одупирали су се на све могуће начине помисли да је ново стање дефинитивно, али стављани непрестано пред готове чине и пред немогућност да их мењају, кушали су да компромисима спасавају што се спасти даде и да ојачавају барем унутрашњу снагу народа. Велике концепције су се стале губити, а извесно главињање доводило је до опортунизама, мењања тактике и праваца, тако да је то дало нешто касније највише повода докринарним правашима да се оборе на елементе народне странке и да нађу толики одзив у масама и у млађем свету.

Ипак је од свега најгоре било то што је стабилизирање политичкога система Монархије и њене тежње за експанзијом на југоисток (последица истискивања из Немачке) довело већ у седамдесетим годинама до несугласица, до раздора, па и до расцепа између Хрвата и Срба. Поводом су били неки прогони Срба у Хрватској и неке несугласице у Далмацији, али су основни узроци лежали у новој акцији Монархије на југоистоку, камо ју је турала Немачка. Срби су делимице стали осећати да је за њих најважније питање национално ојачање властитога елемента, и почели су да губе интерес на политичким и државноправним комбинацијама ранијега времена, у којима су били сложни са Хрватима за цело време док је постојала нада да ће се Монархија реформисати у правцу пријатељском, или барем у правцу који није непријатељски и опасан Словенима. Српство, које је стало да у кнежевини Србији гледа експоненат своје опште политике на Балкану,

тиме је добило извесну надокнаду за губитак нада које је раније заједно са осталим Словенима полагало у преображај Монархије. Државна мисао српска се на тај начин стала одвајати од државно-политичке мисли хрватске, а национални, друштвени, интелектуални и страначки развитак српскога дела народа пошао је сасвим другим правцем од развитка хрватскога дела народа.

Док је српска омладина развила на једној страни јак специфично српски национализам, дотле је на другој страни упила пуним плућима савремене интернационалне, социалне и социалистичке идеје Русије и западне Европе. Српски елеменат унутра у Монархији (у Војводини), где су велике државноправне комбинације биле новим редом ствари скоро онемогућене, бацио се на националну пропаганду и јачање националитета. Српски елеменат у слободној кнежевини, школован на западу, немајући никакве потребе да у својој средини брани народност која је била афирмирана у довољној мери у држави, занео се социалним проблемима и социалистичким идејама, које су доцније попримале облик радикализма. Тиме је интерес и менталитет српски добио сасвим други основ и други правац од хрватскога.

На хрватској страни је напротив остало све у старом оквиру. Идеали југословенскога јединства су одмицали све даље. Требало је прилагодити се. Могућност државноправне самосталности је била све мања. Требало је спасавати оно што је остало и требало је јачати хрватски националитет. У Далмацији, па онда у Истри, угрожавали су националитет Талијани, и ту је требало похрваћивати јавни и приватни живот. Код тога су народни прваци сматрали да није потреба одбијати у томе помоћ коју може да даде извесна кооперација са владом. У Хрватској је требало бранити делимичну аутономију, а тиме и народност, од Мађара, који су већ од првога почетка стали нагодбу тумачити на свој начин и њене одредбе изигравати. На помоћ

Аустрије, у којој су доминирали Немци, није се могло мислити. Требало је дакле како тако изилазити на крај с Мађарима, а настојати да се не замери одвише барем највишим факторима Монархије. Ревизија државноправних односа створених нагодбама, евентуално сједињење Далмације, постало је сада политичким идеалом умеренијих народних елемената. Радикални елементи су напросто негирали ново стање и сањали са историјом у руци о будућој хрватској држави, тешећи себе и масе леном сликом такве државе. Код Хрвата је дакле превладао на једној страни државноправни доктринаризам заједно са шовинизмом, а на другој страни политички опортунизам заједно са извесном резигнацијом. Интересовање Хрвата се ограничило у првом реду на дневна питања у Монархији, а менталитет је остао државноправан и јуридичан.

На првом конкретном питању морало је доћи до спора и сукоба између хрватског и српског менталитета, између хрватског и српског политичког оријентирања. Тај сукоб је примио облик сукоба између политичког интереса источног и западног дела народа, између српске и хрватске државнополитичке идеје. Према идеологији онога времена, идентификирала се народна мисао са политичком оријентацијом, и сукобу се дао карактер сукоба између двеју народних мисли. Оно прво конкретно питање било је питање Босне и Херцеговине.

У Хрватској од 1871—1873. Хрватски сабор је био распуштен дне 20 септембра 1871 с обзиром на септембарски манифест народне странке. Бан Бедековић је одступио, а намесник банске части постао је Вакановић, који је провео нове изборе под утицајем Левина Рауха. Велики жупани су поново бацани са власти. Поступање Вакановића било је такве природе да су се чак многи бољи елементи унионистичке странке оделили од Вакановића. На изборима су „рауховци" добили 20 мандата, самосамостални унионисти 8, народна странка 47. Али Вакановић је позвао у сабор 47 вирилиста (прелата,

великих жупана и великаша), и тако је народна страна ипак у сабору имала мањину.

Вакановић и Раух покренули су нову денунцијантску кампању због велеиздаје. Прву такву кампању био је подузео Томашић, комеш Туропоља, за време борбе илирске народне странке у четрдесетим годинама. Вакановић је покренуо другу такву кампању. Народњаци су се обећивали да су у вези са Русијом и Србијом (са Ристићем), које дају новац за изборе и које спремају југословенску револуцију. Ова је кампања била удешена због тога да се омету преговори које је са народном странком хтео да поведе угарски министар председник Лоњај. Раух и Вакановић су хтели да само завладају, па се нашао брзо фабрикатор лажних докумената и тобожњих записника тајних седница првака народне странке. Ове су се денунцијације у форми „промеморија" слале онда у Пешту и Беч. Удешен је био читав један апарат поузданика и денунцијаната унионистичких. Фабрикант докумената се доскора и сам јавио јавности и изнео у брошури све своје документе прогласив их лажнима, али документи су ипак у прво време постигли свој ефекат. Народна странка је ушла у преговоре са Лоњајем свакако мање непопустљива него што је била раније. Она је тражила именовање новога бана и ревизију угарско хрватске нагодбе.

Најпосле је народна странка пристала да унионисте уђу у њу и да добију половину места у хрватској регниколарној депутацији која ће преговарати за ревизију нагодбе. Тиме је народна странка донекле изгубила свој хомогенитет.

Сабор је почео да ради. Изабрао је депутацију (9 јула), која је ставила Угарској ове захтеве: хрватске чланове заједничке угарско-хрватске делегације не бира угарски сабор него сами хрватски заступници; бана именује краљ без предлагања од стране угарскога министра председника и без његова сапотписа; бан добива наслов „земаљски министар краљевине Хрватске, Славоније и Дал-

мације“ и одговоран је хрватском сабору; Хрватска добива самосталност финансија, те она од својих прихода плаћа Угарској допринос за заједничке послове; хрватски министар у Пешти не сме да се меша у аутономне хрватске послове, него мора да буде експонент Хрватске у заједничком министарству.

Угарски одбор није никако хтео да пристане на те захтеве. Штросмајер и неколи остали чланови депутације врате се кући видећи непопустљивост Мађара и попустљивост већине чланова хрватске депутације. Преостали чланови доиста су попустили, и читава та ревизија свршила се тиме да је јасније одређен положај хрватскога министра у Пешти, да је уместо паушала одређено да Хрватска за своје аутономне послове добива тангенту од 45% и да хрватски сабор мора да се сазове најдаље за три месеца пошто је распуштен. У сабору је оваква ревизија примљена са 79 гласова против 10. Штросмајер није од онда никада више дошао у сабор.

Примање унциониста растровало је народну странку. Она се морала све то више прилагођивати, док нису у осамдесетим годинама унионистички елементи у њој преовладали, истиснув све народније и самосталније елементе.

Мажуранићева ера (1873—1880). Настојањем народне странке био је именован за бана Иван Мажуранић 3 септембра 1873. Овај сурогат успеха обрадовао је народну јавност, која је у именовању „бана пучанина“ (народскога бана) видела залог бољег и мирнијег унутрашњег живота. Свет се надао да ће Мажуранић успети да изведе присаједињење Крајине, која је још године 1871 добила управу једнаку управи у Хрватском Провинцијалу, и која је била реформирана и у војном погледу, те од онда уместо 11 пукова морала давати само 2. И судови у Крајини су били 1872 преуређени попут хрватских судова Дне 8 септембра 1873 развојачена је Крајина.

Мажуранић ипак није успео провести сједињење Крајине. И он и народна странка ту се морали задовољити изграђивањем унутрашње нагодбене аутономије Хрватске и подизањем народне просвете. Мажуранићева је ера доиста обележена стварањем унутрашње модерне државне управе. Мажуранић је имао довољно познавања прилика и довољно управне рутине. Године 1875 отворена је хрватска универза и заведена општа школска обавезност. Мажуранић је уклонио утицај свештенства из школе и провео велике школске реформе. Ово је дало маха јаком просветном и педагошком покрету, али је у исти мах побунило и православно свештенство и дало повода оснивању засебне „српске странке". Године 1875 уређен је статистички уред, 1876 културно и здравствено веће, лудница и модерне казнионе. Године 1874 уређена је законом слобода штампе и поротно суђење, године 1875 слобода састајања, а одељена политичка управа од судства. Године 1874 сабор је узаконио одговорност бана сабору и завео нарочити „краљевински суд" да суди бану у случају да га сабор стави под оптужбу.

Противу Мажуранића се дизала поред свега тога све то јача опозиција, коју је водио најпре Маканац, па Фолнеговић. Ова опозиција је приговарала влади и владиној странци млитавост и попустљивост у државноправним питањима. Српско-турски ратови, устанци у Босни, Руско-турски рат, све је то налазило најживљега одјека код Хрвата. Хрватски сабор је у адреси још године 1875 једном алузијом затражио од Аустрије да се прикључи Србији и навести Турској рат. Кад је Босна окупирана, хрватски сабор (20 септембра) затражи сједињење Крајине, Ријеке, Далмације а за Босну каже да јој треба дати такву управу каква би била кадра учинити прелаз за сједињење Босне Хрватској.

Мађари су стали све жешће нападати Мажуранића. Срби, који су у пар махова били под Ма-

журанићевом сером прогоњени, питање Босне је стало одвајати од Хрвата. Краљ је покарао сабор, јер је прекорачио своју компетенцију. Године 1880 затражио је Мажуранић да се финанцијални преговори између Хрватске и Угарске, који су се водили без успеха од 1878, повољно сврше и да се Крајина већ једном сједини с Хрватском. Он је ове захтеве поставио у форми ултиматума и онда предао оставку, која је била уважена 21 фебруара 1880, а новим баном именован Ладислав гроф Пејачевић.

Далмација од 1870—1880. У Далмацији су аутономисте одмах после пада Хохенварта стали у Бечу денунцирати народну странку да је велеиздајничка и да жели отргнути Далмацију од Монархије. Народни прваци су се морали трудити да скину са себе тај приговор. Бечки парламенат је примио нарочити закон према којему ће се заступници аустријских покрајина које шаљу покрајински сабори на централни парламенат, бирати изравним гласањем бирача, ако би се такви заступници захвалили на мандату. Тај закон је био уперен противу федералистичког поступања покрајинских сабора, који би могли или не изашиљати заступнике у централни парламенат, или дати заступницима упуте да положе мандате и тиме спрече рад централнога парламента. Већина словенских чланова бечкога парламента противила се таквом закону, али су далматински заступници гласали на своју руку за тај закон. Они су то учинили у пркос изречном протесту странке и целе земље и правдали свој корак тиме што су добили од владе обећање да ће добити за Далмацију концесије у питању народнога језика, намештања народних чиновника, и у питању железница. Овај први компромис и ово прво одступање од опште словенске солидарности на основу обећања владе а у корист локалних интереса, уједно је и почетак раздора у редовима народне странке у Далмацији, и у опште у народним редовима.

У Хрватској и Далмацији се паралелно развија опортунизам. Овај корак далматинских заступника учињен је некако у исто време када народна странка прима унионисте у своје редове. Године 1872 изилазе аутономисте, немоћни, из далматинскога сабора, уступајући народној већини аутономну управу земље. Ово је био успех. Али године 1873, када у Хрватској долази до примања ревидоване нагодбе и повлачења Штросмајера са политичкога живота, у Далмацији долази до првога прелома у народној странци. Странка је наиме била у договору са Чесима одлучила да далматински делегати гласају у Бечу противу законске основе о општем изравном бирању заступника за централни парламенат и о укидању бирања по покрајинским саборима. Међутим су далматински делегати (Ђуро Војновић, Будмани, Антонијети, Љубиша и Данило) гласали за тај закон, јер им је влада загрозила да ће уништити све народне тековине у Далмацији ако не гласају, а да ће дати концесије ако гласају за закон. Ово гласање далматинских делегата изазвало је силно узбуђење у Далмацији. Делегати, међутим, да се одбране, оснују лист „Земљак“. Народна странка их оптужује да „за вољу пробитака земље издају народне идеале“. „Земљаке“ подупире намесник Родић. Тада почиње у Далмацији хрватско-српски раздор. Да парализује опасност заваде између Хрвата и Срба, народна странка проглашава народно јединство Хрвата и Срба, а народност већине становника Далмације назива „славенском“. Влада је већ 1874 изиграла обећања која је дала „земљацима“, али неће ни да задовољи аутономаше. Ови се због тога држања владе организују као изразито „национална талијанска странка“ под вођством Бајамонта Лапена, који је до тада био такође један од вођа аутономаша, те се после тога повлачи са политичкога поља.

„Земљак“ је престао да излази, и чинило се да ће се спор изравнати и успоставити слога Када

је краљ путовао по Далмацији, народ је, предвођен интелигенцијом, пред њим афирмирао словенски карактер земље, а талијанаши су по варошицама стали да нападају народњаке.

Године 1876 дошло је до нападаја народњака на Љубишу. Године 1878 окупација Босне створила је једнако као и у Хрватској диференције између Хрвата и Срба. Сабор је био распуштен 1876, и на изборима су народњаци добили 30 мандата, а аутономаши 11.

Сабор је опет тражио сједињење са Хрватском. У време избора за бечки парламенат 1879 пао је у Задру вођа народне странке Клајић, јер су се у Задру многи Срби сложили са талијанашима противу њега. Овај корак задарских Срба није одобравао један део јужнодалматинских Срба, па се крпарило којекако и у странци и у јавности да се спречи хрватско-српски сукоб. Али правога афинитета није више било. Босанско питање је све више постајало камен смутње и клин раздора.

Народно пробуђење Истре. У Истри, где је живело преко 150.000 Хрвата и око 50.000 Словенаца, народни живот није скоро никако био развијен до седамдесетих година. Око године 1848 било се јавило и из Истре нешто „Илира“, али касније није Истра, сем најисточнијег кварнерског дела, давала од себе знака народнога живота. У педесетим и шездесетим годинама је талијанска идеја по градовима свом снагом задоминирала, а талијанска или поталијанашена интелигенција просто је за време неколико година неродице и материалне оскудице сељака економски заробила. Први је посветио сву бригу истарском сељаку бискуп Добрила. Овај народни свештеник сељачкога рода обилазио је најзапуштеније крајеве, држао проповеди, давао школовати децу, слао посланице свештенству писане у народном духу, саставио нарочити молитвеник за истарски народ, који се растурио последњих деценија у 70.000 примерака, и најпосле је основао у Трсту недељни лист „Наша Слога“ године 1870 (још и

данас излази у Пули), који је за дуго времена био једини словенски лист у Трсту и Истри. Добрила је добио народно васпитање још као ђак у Карловцу за време Илиризма. Он је са још четири Хрвата ушао и у први истарски покрајински сабор 1860. Овај сабор није хтео слати никаквих делегата у централни парламенат све до 1867. Онда је и Добрила био изабран, и у Бечу је чешће говорио о потребама истарских Хрвата.

Народни живот се у Истри будио у шездесетим годинама истовремено на неколико страна. У крајевима близу Трста је утицао пробуђени живот Словенаца, на острвима (Крк, Лошињ, Црес) је био жив утицај покрета у Далмацији и у Хрватској, у кварнерском крају, у близини Ријеке, био је јак и непрекидан утицај хрватскога покрета у Приморју и на Ријеци. Свештенство је свагда предњачило. Центар народнога покрета биле су и у Истри читаонице. Прва је основана у Каству (недалеко од Ријеке) још 1866. Прва словеначка читаоница основана је 1869 (у Деканима). Каставска читаоница је постала центар целога народнога живота, а каставски крај расадник народне интелигенције, која је стала уз бок Витезићу, прваку са Крка, који је после Добриле заступао Истру у Бечу и водио народни покрет. Њега су заменили Лагиња, Спинчић, Мандић, и т. д., који су и данас ветерани народнога препорода Истре.

Јачи народни покрет отпочео је 1871 са великом народном скупштином (народни сабор) код Каства, после које су следиле и у другим крајевима друге сличне скупштине. Цели народни покрет у Истри носи искључиво карактер народносне борбе без икаквих странака, борбе народносно-хрватске, без државоправних доктрина. То је непрестана борба за освајање општина, од којих је напокон велика већина дошла у народне руке, за народне школе, за признање народнога језика у надлештвима и у сабору, и за освешћавање сељака а стварање народне интелигенције. Истарски заступници, када су

били бирани у бечки парламенат, водили су редовно словенску политику, а иначе политику умерену и опортунистичку, настојећи добити какву такву заштиту владе против препотенције талијанскога елемента.

Истра је данас скоро сасвим национално пробуђена, економски ојачана, са све јачом народном интелигенцијом, са једном народном мањином у сабору која је стекла стварно право вета против талијанске самовласти, са бројним и ако још не довољним народним школама. Она има данас у кварнерском крају 19, на острвима 19, у осталим крајевима 17 хрватских и 33 словеначке народне читаонице, које се могу узети за народна средишта. Она има данас једну хрватску потпуну гимназију у Пазину и нижу реалку у Волоском.

Босна и хрватско-српски односи. Кнежевина Србија, која је под Михаилом била сасвим ослобођена од Турака (1867), у оно време када је у Монархији словенске наде разочаравао дуализам, постала је под регенцијом (1868—1872), па под Миланом, почињући вршити националну мисију у ширем смислу, политички фактор на Балкану, у оно време када су Словени, а нарочито Хрвати у Монархији, морали да се прилагођавају новом систему. Српско-турски ратови, устанци у Бугарској, а нарочито у Босни, заинтересовали су целу јавност хрватску на необичан начин. У читавом народу преовладао је романтизам ослобађања раје. Устанци у Босни били су подупирани и од стране Хрвата, који су исхрањивали на хиљаде фамилија босанских и херцеговачких бегунаца, купили новац за усташе и слали нешто добровољаца. У многим народним круговима јављала се нада да је дошао час стварања нове југословенске политичке формације.

У политичким круговима била су ипак већ онда подељена мишљења. Један део политичара помагао је устанак у Босни, делимице у споразуму са извесним бечким круговима, надајући се најпре увући Монархију директно у рат са Турском и но-

вим проширењем на југу дати њеној политици словенски карактер, што би значило мењање дуалистичког система. У том је правцу покушавано дејствовати још у време буне у Кривошијама. Касније се у неким деловима Босне водила агитација да се Босна помоћу Аустрије ослободи „у име хрватскога краља“ и припоји Хрватској. Многи прваци народне странке, а нарочито Штросмајер, радили су свом душом у прилог устаника, и то не само у домаћој него и у европској јавности. У Далмацији је центар акције за устанике био задарски „Народни Лист“ под редакцијом Бианкина. Њему су стизали сви извештаји и одатле се ширили у свет.

Санстефанским миром разочарана је Србија. Она је најпосле морала да учини споразум са Аустријом и осигура себи четири округа. Берлински конгрес је предао Босну Монархији. Званична Србија морала је ћутати. Али народ српски и јавност српска сконцетрисала је цео свој интерес на питању Босне.

Мађари су цело време стајали на страни Турске, против Русије и Словена. Светозар Милетић бачен је са другим Србима у тамницу због сакупљања добровољаца за ратове и устанке. Омладина је прогањана. У Хрватској је Мажуранић уз цену својега популаритета морао да попушта Мађарима и налозима са вишега места, па је дошло до много хапшења Хрвата, али нарочито Срба. Држање Аустрије за време српско-турскога рата било је у опште охладило симпатије усташа а нарочито Срба, за аустријску акцију. Држање Хрвата, који су уза све то подупирали устанак, било је и са српске стране примано, јер је потпора добро долазила раји, али је стало будити неповерење и рађати несугласицама. Ове несугласице су се појављивале код питања: шта ће бити са Босном ослобођеном од Турака? Оваква питања су се јављала и на хрватској страни у околини „Народнога Листа“, али за време саме акције успевао је Бианкини да их одлаже формулом: најпре ослобођење раје, а онда решавање осталих питања.

Ипак је и на хрватској страни било страховања од акције Аустријине. Било је и међу првацима народне странке доста двоумица, а у Далмацији је Клајић био за то да се не ускорује сувише акција која има довести до анексије Босне Монархији. Павлиновић је напротив од почетка устанка био за рад у смислу анексије и присаједињења Хрватској. Сви су скоро Хрвати ипак били сложни у томе да се Босна и Херцеговина, ако већ буду окупиране од Монархије, саједине у једно тело са Хрватском и Далмацијом.

Анте Старчевић је био и против устанка и целе те акције. Он није желео да уђе у Босну Србија, али није хтео ни то да уђе Аустрија. Он је устанке од првога почетка приказивао као „аустријанско ровење", а анексију је сматрао несрећом, и касније у сабору исправно прорицао шта ће се догађати са Босном и у њој када буде окупирана.

Сама окупација Босне и Херцеговине приказивана је са извесних страна Хрватима као први акт сједињења са Хрватском и промене читавога система Монархије. Далматински намесник Родић уверавао је на поштену реч Клајића да су у Бечу краљ и влада обећали да ће окупација бити почетак промене система. Слично је уверавао и генерал Филиповић, који је у то и сам веровао. Он се већ у прво време своје управе у Босни тужио у Бечу на разочарење које је доживео сам, а с њим и Хрвати, али је добио такав циничан одговор да се је доскора повукао.

Окупација Босне одвојила је хрватску политику од српске и обрнуто. Срби су хтели да акт окупације остане провизоран и да не прејудицира коначном решењу о судбини окупираних земаља. Хрвати су хтели да окупиране земље не остану по страни него да се саједине са Хрватском и Далмацијом и на тај начин ојача позиција Хрвата, олакша борба и промени државни систем. Они бенковачки Срби који су у задарском срезу 1879 утаначили пакт са талијанашима и срушили Клајића, правдали су

своје понашање новом једном политичком концепцијом, која је касније примљена од већега дела Срба: Далмација не сме да се сједини са Хрватском него с Босном, а Босна и Херцеговина имају да остану сасвим аутономне. Тиме је ударен темељ српском аутономизму. Даљим трвењима и борбама растао је сепаратизам и шовинизам на хрватској и на српској страни, и док су Хрвати све више наглашавали државно право и тражили сједињење свих земаља које су означавали као хрватске, Срби су се противили јачању и окупљању Хрвата и наглашавали аутономизам. Срби су, конципирајући свој положај као провизоран, наглашавали само народно начело, па настојали да свој елеменат ојачају макар и на рачун Хрвата и макар примањем погодности које би им могле давати владе. Хрвати су пак стали све више да сматрају свој положај у Монархији сталним и хтели да у њеном оквиру уједине сав свој елеменат на државноправним основицама, па су у Србима стали гледати највећу сметњу остварењу ове мисли.

Код Хрвата је почела расти правашка струја. У вођењу опозиције против Мажуранића замењује у Хрватској Фолнеговић, а у Далмацији Павлиновић све жешће наглашава чисто хрватство, па он тиме, и ако сам није старчевићанац, припрема пут нешто доцнијем проширењу правашта у Далмацији. У Хрватској правашто расте нарочито међу омладином и млађим свештенством. Јавља се све јача бугарофилска и русофилска струја као реакција против Српства, односно против Србије, која се супротставља Бугарској и Русији. Са оваквим предиспозицијама улази хрватски политички живот у осамдесете године.

Од године 1880 до 1883. Бановање Ладислава Пејачевића у Хрватској није било дуга века. Сам Пејачевић назван је „бан кавалер“ и био је симпатичан и коректан. Под његовом је владом стала да надире мадаризација, којој се Мажуранић једва једвице одупирао. Угарски министар финанција

Сапари почео је да помађарује хрватске финанцијалне уреде. Још године 1879 постављен је у Загреб за управитеља финанцијалних уреда Давид, Мађар, који је 1880 отворио школу за учење мађарскога језика и прогласио да ће унапређивање чиновника зависити од знања мађарскога језика. То је био повод да су се 22 члана народне странке са Матијом Мразовићем на челу оделили од странке и (3 септембра) основали „самосталну народну странку". Пејачевић је ипак успео да изради обнављање финанцијалне нагодбе, а 15 јула 1881 коначно је дошло до сједињења Крајине са Хрватском. Ово сједињење изведено је са великим свечаностима, али радост народа није била толика каква би била да је то учињено раније.

Две године бановао је Пејачевић релативно мирно, а сједињење Крајине и питања која су с тим била у вези, заокупише цео интерес јавности. Опозиција „независне народне странке" и „странке права" све је више јачала. Радикализам је у омладини хватао све већега маха. Центар праваштва је био тих година у Приморју, на Ријеци и Сушаку. Појава праваштва као јаке странке, у којој се јавио и јак литерарни покрет под утицајем идеја западнога натурализма и рускога реализма, пада у оно време кад се у Србији јавља радикална странка, која ће у Србији задоминирати баш онако како ће у хрватским крајевима задоминирати праваштво.

Док се у Истри народно буђење веома успешно настављало, у Далмацији се у то време јавила нова констелација странака. Године 1880 ушли су далматински заступници у Бечу за време Тафеовога министарства у клуб Хохенварта и као чланови већине испословали да се гимназија и реалка у Спљету похрвате. Исте су године испословали да је спљетска општина распуштена. Бајамонти је био начелник Спљета од 1860—1864, па опет од 1865—1880. Борба против њега била је страшна, а водио је немилосрдно Булат. Далма-

тински сабор, који се после три године понова састао, тражи опет сједињење са Хрватском, али овога пута Срби устају против сједињења. Године 1881 повела се у сабору страсна борба између Бајамонта и Булата. Срби стоје на страни Бајамонта. Намесник Родић полази у мировину, а наслеђује га генерал Јовановић. У Кривошијама долази опет до буне, јер власти не поштују утаначења односно регрутације. У срезовима Котор, Дубровник и Метковић проглашен је преки суд. Намесник Јовановић према упуствима из Беча почиње по први пут да у Далмацији заводи у већем опсегу немштину, у оно исто време када се у Хрватској почиње заводити мађаризација. Између Хрвата (Павлиновић и „Народни Лист“) и Срба (Бјелановић и „Српски Глас“) воде се жестоке полемике, које се још и појачавају 1883.

Године 1882 срушени су после жестоке борбе у спљетској општини Талијани. Хрвати су добили 30, а Талијани 6 мандата у општинском већу. Ова победа електризирала је цео народ, али је народну странку ставила у још већи додир с владом. У Дубровнику су Хрвати још 1879 изашли из „Народне Штионице“ (основане 1863) и основали засебну „Хрватску Читаоницу“.

Година 1883. Година 1883 је у опште веома бурна. У Далмацији народна странка ступа у борбу против Јовановића и германизације. Сабор те године узакоњује хрватски језик као званични језик далматинскога сабора и спрема предлог о проглашењу народнога језика званичним језиком за целу земљу. Међутим је сабор био затворен баш пред расправљање тога предлога. Влада почиње да понова прогања штампу. Далматински посланици у Бечу запрете влади да ће изаћи из клуба већине и та претња сруши намесника Јовановића.

У Истри Талијани, а делимице и влада, праве сметње похрваћивању општина и дижу у неким крајевима светину против увођења хрватских табла и написа на општинама.

У Хрватској финанциални равнатељ Давид дао је на заједничке уреде прибити заједнички грб са мађарским и хрватским написима. Ови двојезични написи, који се противе одредбама нагодбе, изазивају демонстрације, и демонстранти их у Загребу силом скидају (15 августа 1883). Све странке без изузетка осуђују ову повреду закона. Народна странка присили Пејачевића да у Пешти и у Бечу протестује против акта Давида. Демонстрације и немири се прошире и по провинцији, нарочито по бившој Крајини и по Загорју, и добију више мање социалан карактер. Сељаци стану нападати Јевреје, властелу и чиновнике. Угарска влада тражи да се двојезични натписи васпоставе. Пејачевић даје демисију. Тиса, министар председник, на то обуставља (4 септембра) у Хрватској устав и даде наименовати генерала Рамберга комесаром за Хрватску.

Комесар Рамберг је војном силом најпре васпоставио двојезичне написе, да се спасе ауторитет угарске државе, али је онда дао и сам скинути написе и ставио на заједничке уреде само грбове без икаквих написа („немн грбови“). Он је доста брзо угушио буне и владао, не обазирући се на политику, доста праведно.

Још једна занимљива коинциденција: скоро у исто време су се јавиле буне и немири на три периферијска краја наше народне целине: у хрватском Загорју, у најзападнијем крају; у Кривошијама, на јужном крају; и најпосле у Зајечару, на источноме крају.

Рамбергов комесаријат није дуго потрајао. Рамберг је дигнут 1 децембра а баном наименован Тисин рођак, Куен Хедервари — Беласи. Куен је био рођен у Славонији, неко време ђаковао у Загребу, касније био велики жупан у Мађарској. Он је себе сматрао Мађаром, називао се само „сином ове земље“. Био је млад, стран, без веза са народним и политичким животом земље којој је дошао на чело, и није као бан изашао из саборских кругова. Он је енергично, хладно, промишљено, прозирући људе, употребивши

њихове слабости, стао да за време своје двадесетогодишње владавине проводи дуализам и учвршћује премоћ „угарске државне идеје“ у Хрватској.

Радикализам и корумпционизам. Од тога времена 1883 па све до 1903 траје једна тешка ера у животу целокупнога нашега народа. То је ера радикалних покрета у широким масама, а корупције у интелигенцији, ера неплодних националних и страначких свађа, и притиска безобзирних режима. У Србији се воде борбе између народа и престола, код угарских Срба разбукташе се страначке свађе, али слаби народни отпор, у Далмацији расте утицај владе и све већи опортунизам народне странке. У Хрватској се у то време утврђује 20 годишњи режим бана Куен-Хедервара, а у Босни систем Калаја. Једино се на два супротна краја, у Истри и у Старој Србији, јавља народна експанзија и народно освешћавање.

Једнаки методи режима рађају једнак тип реакције. У слободној српској држави се води борба за слободу у држави, а у Хрватској за слободу и независност државе.

Сукоб хрватско-српски је скоро апсолутан. Једна страна просто негира другу. Овај сукоб појачан је још и тиме што умеренији, односно опортунистички елементи једних и других, налазе додирне тачке и заједничке интересе у везама са владама. У Хрватској „српски клуб“ подупире Куена и постаје ослонцем његова режима. Хрватски правашки кругови приказују Србе као душмане слободе Хрвата. Срби опет виде у јачању хрватства у Босни и Приморју аустријске престе, а у Хрватима аустријске слуге. Противнародни режими подупиру овај раздор. И у то време најмањих мо, гућности великих националних успеха, у то време најужих перспектива на једној и на другој страни развија се и формулише читави један систем националнога и социјално-уставњачкога утопизма на сепаратистичкој хрватској или српској бази.

Далмација од 1883—1902. После пада Јова-

новића постао је у Далмацији поднамесником Павић. Сабор је 1884 створио закључак о увођењу хрватскога језика као званичнога у читаву управу. Године 1885 добила је народна странка све мандате за бечки парламенат. За намесника је дошао коректни Корнаро, али већ 1886 замењује га добри али слаби Блажековић. Те године се Срби и Талијани и формално организују као политичке странке. Код покрајинских избора 1889 добивају Хрвати 26, Срби 9, а Талијани 6 мандата. Народна странка мења свој програм и поставља се на становиште хрватског државног права, али и народнога јединства Хрвата и Срба. Године 1890 одлази Блажековић са намесништва, а долази Давид. У народној странци се јавља радикална левица и Бианкини се диже противу опортунизма у странци. Исти Бианкини године 1892, када по први пут долази у бечки парламенат, даје „државноправну ограду“ којом наглашава провизоран политички положај Далмације у царевинском већу и тражи сједињење са Хрватском. Сличну изјаву дају од тога времена сви далматински заступници када улазе у бечки парламенат. Исте године долази до прелома у народној странци, и радикална струја иступа, па се са струјом правашком, која се онда још није била организовала у странку, и која је имала једну старију групу под вођством Продана и млађу под вођством Трумбића и Смодлаке, сложи у „радикалну државноправну странку“. Године 1894, већина далматинскога сабора из опортунизма, а под изговором да „није још погодан час“, избацује из адресе захтев за сједињењем Далмације са Хрватском. Посета Далматинаца на загребачкој изложби 1891, опортунизам народњака, прослава откривања споменика Качићу у Макарској, хрватско-српски сукоби у Дубровнику код откривања споменика Гундулићу, борбе хрватско-српске у северној Далмацији, све то јача правашку струју. Код избора 1895 народњаци добивају 22, праваши 3, Срби 10, Талијани 6 мандата. Страначке борбе настављају се свом же-

стином, али су све више јалове. Талијани су већ одавна сасвим потиснути, и сем Задра, где их подржава и владин систем, немају у рукама ниједне општине и у свему само неколико школа. У Дубровнику бесни борба за општину (од 1891, када је основано и гласило Хрвата „Црвена Хрватска") између Хрвата и Срба. Општину добивају Хрвати 1899. У Котору једнаке борбе У Книну се воде борбе чак око старинарскога музеја хрватскога и око општине.

После 1895 поцепали су се већ праваши. Смрћу Булата (1901) завладала је ипак коначно релативна клонулост страначких страсти, па се саборски избори воде релативно мирно и споразумно. Народњаци добивају 18, праваши 9, чисти праваши 2, Срби 6, а Талијани 6 мандата.

Хрватска од 1883 до 1903. Куен је одмах из почетка почео да влада веома енергично. Још године 1883 у децембру дао је искључити из сабора више правашких заступника. Године 1884 провео је изборе великим притиском на бираче. Ипак је у сабор дошло 25 праваша, 13 независњака, 3 изван странака (први пут улази у сабор Јосип Франк, као заступник изван странака). У сабору је дао Куен изменити пословни ред и увести клотуру (расправљање може се ограничити само на три дана о поједином предмету). За време дебате о нацрту адресе коју су предложили праваши, искључено је из саборнице 15 правашких заступника, а када су ови ипак хтели да уђу у сабор, били су потиснути жандармима. Поводом тога излази опозиција из сабора. Године 1885 дошло је у сабору до бурних сцена због тога што је Куен дао отпремити у Пешту један део докумената из хрватске архиве. Куен је био у сабору творно нападнут, развио се процес, јер су праваш и заступници доказивали да је доиста био ударен, а владини су тврдили да није био додирнут. Неки праваши (Тушкан, Гержанић, Давид Старчевић) били су позатварани и суђени на губитак докторских титула. Опозиција је

у сабору ослабљена. Куен је добио од краља највиши ред златнога руна. Године 1887 насилним изборима Куен ојачава своју странку, па у сабору даје мењати изборни ред према којем је добило право гласа само 3% становништва, а удешени котареви тако да у неким чине чиновници 50% и 60% изборника, а геометрија тих котарева је тако удешена да су у крајевима где је имала влада сигурнију већину створени многи мали котари, а из више опозиционалних по један велики. Према том изборном реду је на пр. још године 1906 било котара са испод 80 изборника (Перушић 61, Срб 74, Грачац 74, Карловац 75, а изборника свега у Хрватској и Славонији 45.381 или 1·8%) Антисрпска сурова правашка пропаганда и Куенов на око српски курс гура велики део Срба у владину странку. Куен добива за своју странку 25 српских заступника Године 1887 обнавља се финанцијална нагодба са Угарском. Том згодом се допринос Хрватске за послове заједничке Монархији повишује од 6·4% на 7·9%, а тангента Хрватске за аутономне послове снижује од 45% на 44%

Године 1891 открива се у Загребу споменик Качићу и отвара пољопривредна изложба. У Загреб долазе велике скупштине Далматинаца и слави се народно славље. У Хрватској се у исто време заноси свет за босанске муслимане, од којих се један део признаје Хрватима. Године 1892 на изборима правашка странка је пала на самих 8 мандата, премда се у масама народа необично проширила, и премда се показује као једина и највећа народна странка. Овај неуспех код избора, код којих су Штросмајерове присташе прогласили пасивитет да правашима омогуће да у борби са владом несметано покажу своју снагу, довео је јесени исте године до преговора између праваша и незавишњака (обзораша). Старчевић и Штросмајер се измирују. Али „сједињена опозиција“ не може да се право одржи на окупу. Воде се дуги преговори о заједничком програму и о имену странке, на којем се

питању читава слога разбија. Године 1894 прихваћен је ипак заједнички државноправни програм. Године 1895 долази у Загреб приликом отварања новога позоришта и нових зграда за средње школе краљ у пратњи угарскога министра председника Банфиа. Због извешавања српских застава долази до демонстрација противу Срба, али од далеко већега значаја било је то што је универзитетска омладина спалила пред Јелачићевим спомеником мађарску заставу (15 октобра). Омладинци су били похапшени, краљ је оштрим речима осудио чин, учесници спаљивања дошли су пред суд. Сам чин и процес заталасали су јавност. Релегирани ђаци су се касније знатним делом уписали на чешку универзу у Прагу и оданде започели напредни омладински покрет. Ове исте године долази до раскола у великој правашкој страначкој организацији због тога што је Фолнеговић осудио чин ђака. Старчевић са Франком изађе из странке и оснује „чисту странку права". Већина праваша остане у „матици странке" и по страначком гласилу „Хрватска Домовина" прозвано је то крило „домовинском странком".

Године 1897 били су опет саборски избори. Опозиционе странке су се користиле тиме што је у Угарској уведен цивилни брак, што је Куен гласао за либералне законе и што се и у Хрватској владина странка саглашавала са мађарским либерализмом, па се прислониле уз свештенство и повеле у сељачким масама агитацију против владине странке. Опозиција је на изборима добила 25 мандата. Куен је дао неке мандате поништити и ако је њихов избор био једногласан (Јосип Пасарић, уредник „Обзора"), и завладало је петогодишње страшно мртвило у којем се чуо само глас нове омладине, која је започела на литерарном и на политичком пољу борбу против традиционализма и старе генерације.

Између оба крила правашке странке развијала се цело то време страсна и страшна борба. Стар-

човић је умро и свако крило је његов ауктoритет виндицирало за себе. Франково крило је ударило у либералније жице, а „домовинашко“ у клерикалније. Полако се у јавности стала јављати нова једна струја: клерикална. Године 1900 одржан је у Загребу са великом помпом први хрватски католички конгрес, на којему су учествовали скоро сви католички бискупи јужних покрајина Монархије. Опозиционе странке, сем Франкове, поздравиле су и помагале тај конгрес. Године 1901 воде се на универзитету борбе између напредне омладине и присталица старих странака. Године 1902 били су опет избори. Финанциална нагодба са Угарском, која је била закључена године 1887, и која се имала обновити још 1897, продужавала се у старом облику од године до године. Опозиција је на изборима добила свега 8 мандата. У септембру, поводом једнога чланка у „Србобрану“, дошло је до демонстрација против Срба, које су се претвориле у тродневне изгреде уличне светине против српских трговина. Ове године опет је отпочет рад око фузионирања опозиционих странака. У јавности је почела агитација за финанциалну самосталност и за уставне слободе. Године 1903 долази до великих демонстрација и до народнога покрета, који се свршава одласком Куена из Хрватске.

Време преокрета. Од године 1895 до 1905, од када омладина, прелазећи преко противусрпских исказа, спаљује мађарску заставу, па до времена када се малне све народне странке стављају на базу речке и задарске резолуције, траје време прелаза из XIX у XX век, време распадања старих формација а стварања нових, време унутрашњега врења и обнављања идеја.

Године 1903 почиње нова ера на хрватској и на српској страни народне целине: у марту почињу демонстрације баш као и у Београду; у једнако време када је у Србији укинут устав, у Хрватској је уведено ванредно стање; у часу када у Хрватској народне побуне попримају особиту снагу, у

Београду погибе династија Обреновића; у време када у Београд долази Петар Карађорђевић, из Загреба одлази Куен. Ова коинциденција у времену када се на обема странама дешавају пресудни и преокретни догађаји означава граничну линију између историје дуалне и разнолике организације двају делова једне народне целине у XIX веку, и нове историје унитарнога освешћавања и организовања те народне целине у XX веку.

IV ГЛАВА.

НАРОД И ДРУШТВО.

Поред географскога положаја и географске структуре, поред општих спољашњих историјских прилика и утицаја историјских сила, особито је важан елеменат састав и развитак хрватскога етноса и хрватског друштва у старо и ново време, и, ако га не познајемо, нећемо разумети већи део хрватске историје и хрватскога савременог живота.

Романски и словенски елеменат. У првим се вековима може говорити о два етничка елемента у хрватским крајевима: романском и словенском. Једино та два елемента су сачињавала своја друштва. Романски елеменат у Приморју, после најезде варвара и доласка Хрвата, стиснуо се у приморске градове, и, као што је природно, сваки је град био мала републиканска држава, мали микрокозам. Овај свет живео је од остатка старе културе и од традиција, бавио се трговином, бојао се варвара који запремиште копно, а доскора и море, и сматрао је себе господским елементом. Ова етничка и културна разлика између варвара и староседелаца створила је и социалну разлику. Дошљаци су били ратници и сељаци, а староседеоци грађани и трговци. Етничка разлика произвела је и политичку разлику, јер су се Романи отимали власти варварских завојевача, а касније, улазећи у састав нове хрватске државе, настојали су да у њој превладају и остану господски елеменат. Разлика у степену и у врсти културе још је више доводила

у супротност Романе и Хрвате. Прве социалне разлике су дакле биле етничке, културне и политичке природе.

Чини се да словенски елеменат није имао праве социалне диференциације. Дуго је живео као пољоделац и робовао ратничко-номадским варварима, а кад се ослободио и кад је стао да се појављује као политички фактор, наилазимо на диференциацију племенску више него на социалну. Себоба јужних Словена је даље потрајала него што се то може контролисати. Инфилтрација Словена на Балкану била је знатно проширила словенска насеља у оно време када се појавише нека нова племена, долазећи са севера, где мора да су имала већ довољно ратничке рутине, организације и неких државних традиција. Ова племена одмах почеше да дејствују организаторно на сасвим неорганизоване и у мале племенске или сеоске задруге атомизоване старије словенске досељенике Између тих племена били су Хрвати и Срби најспособнији, и они су одмах почели стварати почетке држава. У додиру са страним аутохтоним елементом појавила се јача социална диференциација. Из природне завојевачке и владавинске тежња организаторних племена стала се развијати тежња за господовањем и за господством. Овога је било на западу више него на истоку, јер је на западу постојао јачи, боље развијен и напреднији романски елеменат, који је био са културним центрима западне Европе (Италија) више везан. И тако је унутра у хрватској држави почело бивати и нешто хрватског грађанства, па се јавила једна класа људи који су хтели бити, попут Романа, господа, грађани, одбијајући се од сељака и сировијег народног племства. У XII, XIII и XIV веку може се констатовати све то јача славизација приморских варош, све веће поварошавање словенских елемената у тим варошима. Касније, кад је дошла до превласти Венеција, овај се процес зауставља и варошко становништво се све више талијанизира. Разлика између сељака и варошана постаје све већа у је-

зику, култури, социалном животу, политици и еко помским односима, и све што није грађанин, сматра се дивљаком, кметом, остаје без угледа и без права, и бива подјармљивано од господе. Тако је у Далмацији било до у средину XIX века. Француска кратка владавина је мало то изменила, па је та социјална и културна разлика потрајала до у најновије време и у много чем утицала на политички и народни живот.

Далматинизам. У средњем веку, у почетку хрватске државе, Романи су, прислањајући се најпре уз Византа, па онда уз Папу и клер, бранили своје грађанске привилегије од варвара из разлога политичке самоодбране. Ове аутономије су биле подупиране и од владара, који су погодовали варошима, једно због противтеже обесноме племству, друго због процвата трговине и изхаране државе, и тако је омогућен развој грађанскога племства, патрицијата. У млетачком времену долази нови елемент: млетачко племство. Један део тога племства се доселио из Венеције, али је она поделљивала племство и домаћим „служитељима републике". То је деловало денационализаторно, јер је много грађанског словенског елемента на овакав начин било романизовано. Имаде много случајева да су и досељеници из Босне, Херцеговине и Старе Србије стекли у служби Млетака племство, па мењали стара имена на талијански начин, јер је то било отмено и „лојално". Најпосле је пукао силан јаз између свега грађанског елемента у Далмацији и Приморју и словенског сељачког и несељачког елемента околине, а настављена је атомизација Приморја у мале републичице и варошице без јаче везе између себе, које су чак и ратовале између себе (Сплет и Трогир). Свака је имала своју историју и традицију. Али су ипак све ове вароши биле солидарне у аверзији и у страху од свега што угрожава њихов политичко-социални положај, а то су биле сељачке масе на копну, краљеви и њихов централизам, а највише моћни хрватски великаши

у унутрашњости. Ова аверзија и овај страх, давао је снагу појму „Далмација“, који је означавао скупност свих тих сепаратних и сепаратистичких интереса. И данас има у Далмацији свађе између вароши, те је и данас јак локални патриотизам и кампанилизам, претенциозан и конзервативан, али вани, у свету и према сваком трећем, био то Хрват, Србин, Словен или Несловен, реч „Далмација“, и факат далматинске солидарности, има за Далматинце велику снагу. Далмација је, све до данас, сачувала карактеристике једнога света за себе. На целом том делу наше обале, били су, а делимице су и сада још, на развој народног политичког живота од великога утицаја остаци хиљадугодишње историје.

Далматинско „словинство“. Словенороманска мешавина расе и културе учини да је скоро сваки интелигентнији Далматинац градског рода и срцем и свешћу уз народну целину, али духом и цивилизацијом приања Италији. Више него северни наш свет, он воли и осећа за народни живот, јер је имао ужих веза са центром Балкана и сржи народа, али се духовно и социалпо осећа код куће у Италији и међу Романима. Он има две отаџбине: једну по уверењу, по свести и по непосредној вези са народном целином, и другу по духу и по навикама. Ово нам даје објашњење за факат да је Далмација у старо време (XVI и XVII, а нешто и XVIII века) створила дуалну литературу и културу, романословенску, а да је ипак та Далмација прва и скоро једина схватила и осетила јединство јужних Словена, стварајући појам и идеју „словинства“, а касније (XVIII век) првога „илирства“, да је прва примила живи народни говор и створила културан литерарни језик, а уједно све своје најбоље синове и силе давала Италији и осећала се културним делом Италије. Далмација је била и одвише близу Словенству да се од њега отуђи и одбије, њен положај доводио ју је у везу са целим Балканом, па није била под утицајем само једнога балканског племена, али је

због својега романизма била ипак у толикој дистанци од Словенства колико је требало да га, као са стране, осети као целину. Све ове особине донела је Далмација и у XIX век, па су први народни будитељи, средином тога века, пред утицајем талијанскога препорода, аустријског занемарења и словенског пробуђења, постали пре свега по својој политици Словени, тако да је већи део њих говорио и писао талијански и морао учити, а делимице и никад и не научио, хрватски језик за који се борио. И они су били пре свега Словени. „Народна странка“ била је је најпре словенска, а онда хрватска. Права национализација духова и културе још није ни данас до краја проведена, али је после увођења народних школа, укидања талијанских, прекидања веза са Италијом и Италијанима, данас млађи свет духом и културом све мање талијански, а све више словенски и југословенски.

Данас (попис од г. 1910) има у Далмацији на 645.666 становника 610.669 Хрвата и Срба и само 18.018 Талијана, 3.081 Немац. У Задру је било 11.768 Талијана, у Сплиту 2.357, у Дубровнику 526.

Социално културне опреке и народно буђење. Социална формација Далмације, остатак средњег и млетачког доба, имала је свој утицај и на народно-политички живот. Сељак је био кмет који је господареву или црквену земљу (земље цркве или братовштина назване су „мртва рука“) обрађивао на основу нарочите погодбе. Грађанин и поседник био је све. У селу је господовао свештеник, већим делом фратар, а у новије време зеленаш („кајншар“). Клер и грађанство били су експоненти Далмације. То је потрајало до у новије време. Истом пре десетак година се у Далмацији проширио покрет за ослобођење сељака од кметства, а слободног сељаштва од клера, зеленаша и господе. Ова борба још није до краја решена. Овај социални састав имао је добрих и злих страна за народно-политички живот. У време првих бораба са Талијанима, господска и богата интелигенција била је јак ослонац народној

ствари, и она је водила несвесне масе. На те масе је имало утицај народно свештенство. Ово је могло да их дигне и да их фанатизује. Да није било толико социалног јаза између народа и грађанства, био би у ранијим временима потуђинчен и сам народ. Социално презрени народ остао је и културно одељен, и баш зато веран својој старој традицији. Али је социални јаз имао и врло лоших последица. Народ није баш тако лако и свесно следио народну господу. Он јој није веровао, и он је више осећао разлику социалних интереса него везу националне скупности. Ни народна господа нису била демократска, нити су давала маси права, и зато нису имала увек на расположењу довољно праве снаге, па су морали у борби с јаким талијанством примати помоћ аустријских власти. Да национализују и деталијанизују Далмацију, постајали су опортунисте према државној политици и давали јој нека јемства политичке природе. Масе народа, видећи да и народна господа посижу за влашћу а не чине баш много за саму масу, на многим се местима деморалисале идући за оним који им је више обећавао. Тако се десило да и данас у Задру владају Талијани, а тако се десило да у Сплету, и ако је општина већ од више деценија у хрватским рукама, ипак су сплетски сељаци до пре десет година били најоданија потпора Талијанима, и ако ти сељаци не знаду талијанскбг језика, називљу себе „Славено-Далмати“, а свој језик „нашки“ и „рватски“. Они су хрватство и талијанаштво схватили као борбу странака. Они су у хрватској странци видели власт, а у свакој власти тиранију! У том смислу су Талијани водили међу њима и агитацију.

Народност као странка. Има још једна појава која је карактеристична за далматински друштвено-народни живот. Народно је буђење почело понајвише поводом политичких питања, поводом питања о државо-правном положају Далмације, питања о сједињењу Далмације са Хрватском. Овоме се противила бечка политика можда и више него ли до-

маћа талијанизирана господа. Одмах се јавила антиунионистичка струја. За многе одличне родољубе (Борели) било је ово питање ствар „политичке користи“ и „опортуности“. После 1860, акција и противакција за сједињење створиште две странке: аутономашку и унионистичку („народну“). Народно буђење је било последица потребе политичкога одређења. Први аутономисти нису били само Талијани, нити је то била талијанизаторна странка. Аутономизам је био остатак старог далматинизма, остатак венецијанске романизације, то је била идеја далматинске засебности. Све оно што није било директно национално, ушло је у аутономаше, а како је то било у прилог чистим Талијанима, ушли су и они. Та странка се много пута називала „славодалматинском“ и њезин вођа Бајамонти, у ствари више Далматинац него Талијан, говорио је народу редовно на народном језику. Тек касније се прометнула та странка у чисто талијанску. „Народна странка“ (Хрвати и Срби) била је доиста народна, али се у несвесној маси народа и у грађанству национална борба схватала као партијска борба, па и данас још има људи који кажу, да су „од хрватске“ или од „талијанске“ или „српске странке“, а у ствари су „Далматинци“.

Ово „далматинство“ је плод историје. Оно је територијални појам, који је временом постао појам скупности карактера, интереса, сепаратизама и традиција. Четиристогодишње одељење Далмације од сваке политичке везе са било којом југословенском државом, и очување њене славороманске засебности, тумачи нам факат да се и данас (раније много више) налази у Далмацији (нарочито у јужној) чистих Словена који су „Талијани“, т. ј. од „талијанске странке“, и чистих Талијана који су „Хрвати“ или „Срби“, па најпосле људи исте традиције, из истог места, од којих су једни Хрвати, други Срби, трећи Талијани. Најпосле имамо и те апсурде национализма: породице у којима је један брат Хрват, други Србин, трећи Талијан, а отац „Далматинац“ или „Дубровчанин“ који кука: какве

ли су то „странке“ настале у Далмацији, кад су ипак сви једно! Има и таквих случајева да је један те исти човек био неко време Талијан, па Хрват, па Србин, или обратно. Национализам је у тим случајевима просто ствар политичке симпатије, рачуна, странке, васпитања, и само зато може да се мења! Овакав појам не налазимо данас у северној Хрватској. Никада није у последње доба било у Хрватској или у Србији оволико нестабилности у народности, нити цепања фамилије, да би један брат био Мађар, а други Хрват. Било је слабића и одрода, али то је нешто друго. У Мађедонији има оваквих појава. А ипак, која разлика: у Мађедонији је то плод пропаганде и опште заосталости народа. У Приморју је онај појав мултинационалности типичан за грађански слој, а то значи да је тај слој био национално дисеквилибриран и неодређен. А можда је свему томе још један узрок: бистри Далматинци, људи отворених очију и брзог схватања, ретко су доктринари и сањалице. Они су редовно уносили у хрватски и југословенски живот велики гест, широке потезе, простране погледе, агилност у провођењу планова, борбену црту, промућурну и еластичну природу. Они су, једном речи, политичке природе.

Горње Приморје и Истра. Северно Приморје, сем западне Истре и Трста, је у етничком смислу чишће хрватско од далматинскога: оно није имало онако културних и јаких градских романских центара као Далмација. На Приморју, од Сења па далеко у Истру, живи најархаичније хрватско становништво чакавскога наречја, у источним деловима екавског, у средњој Истри икавскога говора, питомо, трезвено, радишно, солидно и уравнотежено, жилаво, а опет благе ћуди. Једино у Сењу и околини имаде елемената балканских, потомака пребега и ускока, већином српских (али и несрпских). У западној Истри имаде у извесној мери елемената фурланских и млетачко-италијанских, на северу Истре имаде Словенаца. У бројним малим

варошима живописно окупљеним око ритерских каштела, на врхунцима брдељака, сабрало се талијанске господе делом аутентичне, делом поталијанчене. Све наоколо чисти словенско-хрватски свет, једнак хрватском елементу на северним и средњим далматинским острвима (Хвар, Брач, Вис) и на приморском копну, једнак старијем (католичком) личком елементу, који је још и данас сачувао много чакавизма. Године 1910 било је у Истри свега 403.566 становника. Од тога 223.318 Хрвата (168.184) и Словенаца (55 134), 147.417 Талијана и 12.735 Немаца. У горњем Приморју се формирало једно доста уједначено друштво полусељака, полуграђана, полузанатлија, полупомораца, друштво које није ни социално ни културно одељено. У XIX веку је ово уједначавање ишло упоредо са народним буђењем, најпре у речком заливу (Липурнија), а онда, од седамдесетих година, и у средишној Истри. Млетачки систем је био створио из варошица гнезда талијанизма и однароњивања. Бити грађанин, то је значило бити господин и трговац. Када се талијанизам национално организовао, бити господин је значило бити Талијан и презирати словенску масу, као ропску и некултурну. Народно буђење окренуло је ствари. Оно се ослонило на чисти демократизам и васпитавало и дизало сељака. Тако је било у Истри. У хрватском Приморју, око Ријеке, није тога требало, јер се задржала народна свест и стари дух. У северном Приморју одржала се и глаголица, а и народни говор („шћавет“) у цркви. Споменути народни демократизам испољавао се већ од старих времена у суделовању свих слојева народа у јавном животу, развијен је био у црквеним и поморским братовштинама, и налази му се трага у варошким и сеоским статутима. Народно је друштво доиста народно и сасвим уједначено. Уз обале речкога залива пестаје правога села, а развија се, небројеним џестама повезан, скуп насеља људи неодређеног социалног слоја: предузимача, занатлија, радника, који су уједно поседници и трговци, морнари и т. д.

Велик део тога света ради на Ријеци или Опатији, а живи код куће. Друштвеност је врло жива и развијена. Једном речи, у том делу, а помало у средњој Истри (где имаде ипак много више чистих сељака, јер има више плодне земље), развија се неки тип занатско-грађанско-сеоски, здрав и напредан, који замењује ранију диференцијацију у сељаке и поморце.

Лички тип. Источно од горњега Приморја, преко брда, у Лици и Крбави, развио се лички тип и крајишко друштво. Војна крајина је обухватала Посавину, Срем и јужну Угарску, и на север данашњу жупанију беловарску, па је једнаким системом формирала и у главном једнако друштво. Ипак има разлика између Личана и осталих крајишника. Етнички је Лика и Крбава испремешана, јер поред аутохтоног старо-хрватског елемента (ту је био кроз векове центар политичког државног живота народа, а ови крајеви су били веза између горње копнене и доње далматинске Хрватске), истребљеног, или разагнатог у борбама с Турцима, имаде досељених буњевачких (из Херцеговине) и српских елемената. Буњевачки и старо-лички елеменат (чакавачки) чини неке руке аристокрацију. У крајини су у време турских бојева, сеоба и војне управе изједначене старе социјалне разлике, али су се извесни родови ипак осећали као „бољи“ и као „коленовићи“. Војнички систем је издигао официрске и генералске фамилије, а у мирнијим временима и „газдинске“ фамилије. Турска власт је и овде деловала као и другде, те је приближила социјалну структуру Лике и Крбаве структури источних крајева. Иначе је карактер Личана отресит, тврд, мало гибак и нееластичан, упоран, педантан и конзеквентан, дух је његов стваран и логичан, али који пут и софистичан. Личанин је отпоран и сујетан, са развијеним нагоном ексклузивности према не-личанима, а солидарности и узајамности за своје људе; он не воле инанс, он је више логичан него пластичан. Економски је слабо ситуиран, јер није био навикао на велики рад

и на економску иницијативу. Склон је мудровању. У туђем амбијенту неприлагодив и не увек друштвен. Он је рационалан и неуметничке природе, па је такво и његово друштво.

Северна зона. Тиме је у најгенералнијим цртама исцрпен приказ јужне зоне и јужног хрватског типа, и формације јужнога друштва. Тај тип, јужни психички тип (а само је о том психичком типу говор), је у велико различит од севернога. Између простирања једнога и другога чине границу: Купа, Сава, Дунав, или боље рећи прелаз од брда к равницама Покупља, Посавине и Подунавља. То су у главном границе између подручја Краса и Подунавља. Та се разлика не опажа само између доњих и горњих хрватских крајева, него у опште између јужних и северних делова Југословенства. Северна зона, равнинска, подунавска, панонска зона, може се поделити у два главна скупа: западни, специфично хрватски, са централним кајкавским и прелазним кајкавско-штокавским елементом од Сутле на запад, од Купе на север, на тамо до граница данашње Славоније на исток (изузимајући део старе беловарске крајине), и на источни, претежно или специфично српски, који обухвата Срем, Бачку и Банат. Као што западни део прелази Саву до Купе, тако и источни прелази донекле у Србију (Мачва и доње Поморавље). Између та два дела налази се један посредни, у данашњој Славонији и Барању (Буњевци, Шокци), и у Босни, у колико гравитира средњем току Саве. Оба крајња дела су национално сасвим изразита: један је хрватски, други српски. Средња зона је од искона била мање одређена, скоро неутрална, па има и данас на њој најмање изразито националних центара. Та босанско-славонско-барањска зона, економски богата, у националном је погледу нешто мање отпорна, али, можда баш зато јер је консервативна, она је несломива у етничком смислу. Особито је занимљиво да ни специфично српски, ни специфично хрватски национализам крајњих група није сасвим аутохтон, него је пресађен с југа. Он је продукат

премештаја политичких центара народног живота, са југа на север.

Центар хрватског народног политичког живота био је до XVII века источно и југоисточно од Иванчице и Загребачке горе, дакле источно од данашњег Хрватског Загорја. Услед турског надирања и проширења Војне Крајине до подножја тих гора, стиснуо се тај живот покрај тих гора, у Загорје и у крај на запад од Купе и Мрежнице. Хрватска историјска свест је живела најпре на линији од сењског Приморја, преко данашњег Карловца и Крижевца, а касније се појачала највише у Загорју. Пресељењем политичког центра на север губили су јужни делови хрватства све више политичко-националну свест, а добивали су је северни крајеви. Чини се да словенски елеменат северно од Купе (до које и преко које је допирала чакавштина) није био сасвим једнак са јужним и да је то био остатак старијег, ратарског, словенско-панонског елемента, који је имао више мирну, више фамилијарну, и мање експанзивну нарав. Овај северни свет је имао ограниченији и конзервативнији менталитет од освајачког, организаторног чакавско-хрватског јужног света. Слично је било и на истоку, где је живео од давнине мекан и слабо државотворан словенски елеменат. Свакако стоји да се национално-политички живот ни овде ни онде није аутохтоно развио, него је унесен с југа. У северно-хрватски део донео га је онај државоносни великашки елеменат који се овамо преселио. Тај елеменат, повлачећи се из Лике, Крбаве, бихаћког краја, Приморја и северне Далмације, дао је горњим крајевима нов печат и нов правац развијања. Нешто касније је дошао и из Босне знатан број племића у те крајеве, нарочито у Загорје, па је и данас известан број властеле у горњој Хрватској и Загорју сведок босанског порекла. Говорећи о Босни и заговарајући штокавштину, наглашавали су ове везе са Босном још „Илири“ Драшковић и Кукуљевић. Из Босне се непотурчена властела селила

у северну Хрватску, вероватно због привилегија које је ту уживало племство. Нешто касније је почело да се усељава и племство из аустријских и угарских крајева.

На тај начин можемо у горњој Хрватској разликовати привилеговано племство јужног порекла, касније (у XVII и XVIII веку) инфилтровано немачко-мађарским елементима, и масу народа, већином панонско-словенских староседелаца, који су постали кметови властеле. Поред ових двају слојева налазимо слаб грађански сталеж, у знатном броју немачког порекла, и један спецификум: сеоске племићке општине. Сељачки елеменат био је раније задружно и племенски организован, али је био од племића потчињен, све више лишаван земље и личне слободе; он је постао кмет и роб који је плаћао све терете, немајући никаквих права. Племићи нису плаћали држави скоро ништа, јер су држава били они. Сељак је био свестан тога насиља, јер је у њему, све до Губчеве буне, па и касније, остала веома жива свест да је он имао своје старе „правице“ и „слободе“, које су му господа одузела. Загорски сељак био је утучен и исцеђен, он је постао неповерљив, подмукао, биготан, понизан, али и осветник. Он није поносан и исправљен, али је развио неку солидарност понижених и невероватну љубав за своју земљу. Он неће да се миче и сели, и ако је онај крај пренасељен. Он је највећи свадљивац и правдаш, и хоће да за своје „право“ жртвује и време, и сав новац, и проправда све. Али он је марљив и штедљив. Покушаји да се Загорци насељавају у плодну Славонију нису успели, јер Загорац радо иде на радњу, али он не жели остати сељак, он се све више сели у вароши и појачава обртнички мали грађански елеменат.

Племићки елеменат. Племићки елеменат у горњој Хрватској, откад је онамо пренесен политички центар, био је феудално организован. Живео је у међусобним борбама о поседе и о власт, био је неко време у борби са краљевима, а после слома

олигархија, солидарно је тражио, примао и чувао привилегије добивене од владара. Тај елемепат је са јаким и богатим клером био једини апсолутни носилац државне мисли. Феудални племић није много волео вароши, него је живео у раније време по кулама и дворовима и борио се са варошанима, које су владари, у борби с племством, подупирали. Познате су вековне борбе између грађана Загреба (Грича) са феудалним свештенством (Капгол) и племством (Медведград). Ово племство није волело централизације, и сабори су се држали у разним местима, на племићким дворовима. Силовитост и похлепа карактеризује то старије племство. Што је више слабила његова кичма, оно је већом похлепом исисавало народ, и било горопадније спрам слабих. Кад се стала јачати централна власт, а племству остало доста мало праве политичке моћи, оно се дало на безбрижан, пустопашан живот. Не занимајући се много ни за културна питања (јер није имало културнога центра), ни за економско уређење земље, узнемиравано Турцима и Немцима, бранило је само своју територију и своје привилегије. Оно је развило једну засебну друштвеност, која и данас оставља карактеристичан траг у целој горњој Хрватској. У место некадањих тајних и завереничких лига (у време Анжувинаца и Сигисмунда), јавила се пијачка и гостинска друштва („Пинта), приређивале се гозбе од дворца до дворца, а касније (у XVII и XVIII веку), кад су Вараждин, Загреб и Карловац постали политички центри, племићи су градили у њима палате, забаве и плесове на којима се кушало подражавати забавама у Пешти и Бечу. Ово је подупирала Марија Терезија, која је, да ослаби и деморалише племство, позивала племићке жене на двор. Тако се стали и у хрватском племству германизовати обичаји, па и језик. У XVIII веку и у првој половини XIX века постојао је читави један церемонијал за гозбе: наздравице, пијаче, читави низ песама, па чак и статути (крижевачки). С једне стране безбрига, неозбиљност, дегенерисање и стра-

ини снобизам, а с друге ужасни сталешки консерватизам, одродили су и у моралном и у националном смислу то племство. Оно је било вешто правничкој струци и ораторству, а друго је мало што и учило. Читали се латински писци, али ни из далека колико у Далмацији и у Дубровнику, па и француски писци просветнога доба (било је и нешто волтерианаца), али све то није у маси племства остављало дубљих трагова. Племство је стало трошити новац у Пешти, Бечу и Паризу (Драшковић је о свом трошку калдрмисао једну улицу у Паризу). Оно је у јавном животу говорило латински, у друштву и код куће хрватски (кајкавски), мешајући латинске фразе. Мађаризација је почела истом у XIX веку, а германизација већ у средини XVIII века. Свештенство је гајило нешто просвете, а народну књигу је подупирало највише због тога да преко ње подржава побожност у народу. Свештенство је било посве конзервативно и ако не клерикално. Оно се жестоко одупрло протестантизму, а православље само трпело. Ови привилеговани сталежи оделили се од света, затворили очи за своје и народно пропадање, предавали се мекушавости и у томе уживали, уображавајући да је у томе чар хрватског друштва, да је у животу највредније лепа, кићена реч и топао осећај.

Патријархални идилизам био је копрена бачена преко очију и самообмана пред пропашћу. Племство се одупирало Јосипу II, одупирало Наполеону, а после његова пада још се више затворило испред француских идеја. Оно је славило оргије за време бечког конгреса, и један хроничар описује како је у Покупљу племство кроз две три године засебице ишло из племићког двора у двор и приређивало оргије, и кад би све изело, ишло даље у походе другом двору. То је било „вармеђинско племство", сав јавни живот се усредоточавао у жупанији („вармеђи"). Хрватска је имала самоуправу, а жупанија је била (као и у Угарској) станица те самоуправе. Избори чиновника („реста-

урација“) су били главна питања, јер су то била места утицаја, части и привреде. Нарочити специалитет били су сељаци-племићи, који и данас задржаше племство. Нарочито је позната „племенита општина“ Туропоље (ниже Загреба, пре Сиска, уз Саву), па онда општине Драганић (између Загреба и Карловца) и Калник (код Крижевца). Ове општине добиле су племство од Арпадовића, нарочито од Беле IV, у време најезде Татара. Оне су једине од сељачких општина имале право гласа у жупанијама. Њих су злоупотребљавале разне странке, а нарочито су у време Илиризма биле те општине већим делом оруђе у рукама власти и мађарона.

Грађанство. Грађанство је било малобројно, а вароши малене. Највише је било занатлија и малих трговаца. У XVIII и првој половини XIX века, било је у Карловцу и Сиску и великих трговаца житом. У раније време је грађанство живело организовано у цехове (еснафе). Грађанство је пострадало најпре од Татара. Бела IV је населио прве Немце у вароши. Касније се досељавање Немаца све више умножавало. Најстарији глас о досељавању Немаца у Вараждин је из год. 1202. Јако насељавање Немаца у вароши је почело у време изгањања Турака. У почетку XIX века били су Загреб, Вараждин, Осек, и т. д., вароши скоро чисто немачке. Једино крајишке варошице, поред све војне организације и немачких школа, биле су нешто народније, јер се у њих сливао сељачки елеменат околине и давао им један полу-сеоски полу-варошки тип, као што је то било и у Србији. Грађанство, мало народно, није играло политичке улоге све док је држава била сталешка. Оно је истом у XIX веку почело да се истиче. Грађанство је у просеку живело моралним, патријархалним животом, али је и њега у половини XIX века, у време економског просперитета, захватила вртоглавица расипности и оргијања. У Сиску и Карловцу су обични носачи зарађивали грдне паре, а трговци и занатлије грнули новац у време велике

житне трговине Савом и Купом, која се у Сиску и Карловцу претоваривала и возила Лујзинском цестом у Сењ и на Реку. Ово благостање трајало је од средине XVIII века до у другу половину XIX века, и оно је узобестило грађане тих вароши. У фамилије и међу женски свет није улазио разврат, али је мушки свет, живећи по вашарима и гостионицама, трошио новац и снагу, па рађао доста дегенерисана поколења, која су показала слабост своју у другој половини XIX века. У варошима где је грађанство живело помешано са племством (нарочито у Вараждину и у Загребу), племићки обичаји и забаве повлачили су за собом грађанство.

У Славонији. У источним крајевима, Славонији, доњој Посавини и у Подравини, оставило је турско време много трагова. Варошице су показивале карактер национално неодређених, полусеоских паланака. Сељак у тим источнијим крајевима, живећи у великим задругама, на плодној земљи, био је често властеоски кмет, а племство је било велепоседничко и већим делом туђе или потуђинчено. Највећа имања налазила су се и налазе се у рукама неколицине велепоседника. Ово је племство живело далеко мање у вези са хрватским политичким животом него са угарским. Оно је било ближе угарском. Народ је у источним крајевима распојасан, обестан, али поетичан, широке душе и срца; он је мекан попут равне земље, и бујне маште попут густих сума, у њега је уметничка природа и надахнуће, па схвата живот доста лакоумно Тип је бистар, духовит, духом супериоран, али инфериоран с обзиром на моралну стегу и енергију воље.

Трансформације и кризе. Овакав је био састав друштва у горњој Хрватској до средине XIX века, када су се почеле збивати велике унутрашње трансформације. XIX век је био век велике кризе у хрватском друштву, кризе која је утицала и на народно-политички живот. То је век формирања новога друштва. Кризе су биле у вези са овим важним фактима: укидањем кметства, деобом задруга.

променом прометних средстава (увођење железница), кризом бродарства, развојачењем Крајине, и бирократизацијом управе.

Укидање кметства. Укидање кметства није проведено револуцијом, нити снагом самих кметова. Још у почетку XIX века брзо су били угушивани осамљени сељачки устанци. Прво укидање кметства одредио је Јосип II, али се слабо провело. 1790 укинуте су опет Јосипове наредбе. Понешто су провели Французи у Далмацији, па у Илирији јужно од Саве, али и ту се повраћањем аустријске управе у Далмацији, у Илирији, па устава у Хрватској, опет повратило старо стање. Мађари су у трећем деценију почели укидати кметство. Хрватско племство се доста дуго противило примењивању угарских закона и ово противљење оправдало економским разлозима, нарочито тиме да има много малих племића који ће пропасти (што се доиста и догодило). Кметство је дефинитивно укинуто у Хрватској 1848 Јелачићевим наредбама. Нема сумње да је код интелигенције преовладао либерални дух, али је само укидање кметства убрзала потреба да се Мађарима одузме могућност да буне сељаке против народних хрватских власти. Укидање кметства у Хрватској није био резултат једне социјалне револуције. али је оно произвело социјалну револуцију. Оно није сељака осветлило, и сељаштво је остало на истом степену националне и социјалне свести све до осамдесетих година, па чак и до конца века. Сељаштво је субјективно осетило терете откупа можда и јаче од користи, а, невешто модерној самосталној привреди, пало је у економске кризе. Старији свет је чак жалио за старим временима у којима се властелин на крају ипак морао бринути за кмета.

Пропадање племства Велике је промене донело укидање кметства код племства. Оно је, сем малих и малобројних изузетака, до краја пропало материјално и социјално. Презадужено племство добило је откупнину од државе, али готов новац није знало да економски употреби, него га је потрошило.

Морало је плаћати радну снагу и бавити се уновчавањем производа, али тога није умело. Економских студија није учило. Задуживало се и редом пропадало. Поседи су долазили у руке богатих грађана, већи у руке закупника, некоји су парцелирани међу сељаке, многе куповали странци, нарочито Јевреји. Ово пропадање поседа и племства почиње у средини XIX века и траје до краја, тако да сада налазимо само остатке тих поседа, странце у њима, а газде изумрле или се изгубиле у чиновништву. Има чак и посељачења малих племића. У почетку XX века, економски ојачано а социално и политички пробуђено сељаштво, стало је куповати парцеле преосталих великих поседа. Доскора ће нестати и последњих великих поседа.

Овај пад племства имао је две важне последице: услед неразвијеног грађанства које би било довољно спремно (као што је био трећи сталеж у западној Европи) да преузме вођство у народу, и услед још несвесног и потиштеног сељаштва, остала је Хрватска, баш у оном часу када је требала да буде најјача и најспремнија, без иједне развијене и за вођење јавних посала зреле социалне класе. Снага представника народа била је ослабила баш у оном моменту кад је ње највише требало да се изведе народ из страшне дилеме и постави Хрватска на властите ноге. Пад племства је посве отуђио идеји демократске народности старије и јаче великаше, а мале је племиће бацио у ново неразвијено друштво. Ово је од великог утицаја на социалну структуру хрватског друштва. Ово мало племство, заједно са бољим грађанством, које је било у знатном делу састављено од аклиматизованих странаца, стварало је прву хрватску интелигенцију. Она је дакле у ствари била декласирана. Ова декласираност има две фазе.

У првој, до осамдесетих година, ово декласирано племство у знатној мери испуњава редове грађанске интелигенције. У другој, од осамдесетих година, почела се интелигенција све више регру-

товати директно са села, па је на тај начин сада била преплављена од декласираног сељаштва. У обе фазе су бољи елементи дали либералну интелигенцију, која се скупила око баштиника Илиризма, који се и сам ослањао на мало-племићку и грађанску класу, па око Штросмајерове странке. Лошији и анационалнији елементи су се у првој фази окупили око конзервативизма и унионизма, а у другој фази су они били материјал за бирократизам. Декласирано племство донело је цивилан и културан елеменат, али је донело и неку надри-госпоштију и искварило грађански слој, па је дало печат тежње за господством целој интелигенцији. Интелигенција је као целина услед своје декласираности остала неукорењена, остала у ваздуху: она је патила од малокрвности. Она није била право народна попут српске, него је примала народске особине као ствар моде, научености, као декорацију. Она није увек осећала правога духа народнога. Она је била сентиментална и идеолошка, слабо реална а више формалистичка, мало стварна а више церемонијална, мање спонтана, више патетична, премало господска, али много господствујућа, без тежишта, лабилна духа и карактера, колебљива, и зато изврнута спољашњим утицајима. Хтевши имитирати страни културни свет, била је много пута снобска. Она је те ознаке пренела и у другу фазу, и баш тиме искварила сељачку принову, јер је између ње и сељака постојао културни, ментални, осећајни понор. Ово је било најфаталније, јер та нова интелигенција није била оно што је била у западној Европи буржоазија, а на истоку трговци и варошани. Она није била ни економски јака, него састављена из економски упропашћених елемената. А ипак је морала да узме целу народну политику на своја леђа. Она је требала потражити помоћ у маси народа, али се није у томе право сналазила. Она се није тако лако могла да слије с народом, а како није увек ни изашла из народа, она је стварала један вештачки и извештачен компилаторан народно-

политички и народно-културни живот. И зато је њезин национализам сентименталан, научен, а народне масе су тек касније могле да формулишу прави свој национализам. Зато је та интелигенција више државоправна него национална, па је један гори део њезин био директно анационалан, и зато унионистичан, не верујући у властиту снагу народа, који није право ни познавао. Бољи је део тражио ослонца више у праву него у снази, које није знао наћи, више у дипломатизовању, дакле и у опортунизму, него у енергичном отпору до краја, а кад је био словенски, био је више опште-словенски него хрватски, дакле више екстенсиван него интенсиван. Тај део дао је илиризам и југословенство, он је дао романтичку литературу и умерени либерализам. Овом делу је припадао већи део свештенства, које је било главна а скоро и једина веза између вароши и села, између господе и сељака. Свештенство је, поред племства, унело у формирање хрватске интелигенције још и већи дух формализма, идеализма и сколастике, оно је уносило црквени менталитет и црквени метод. Због тога је основни метод те интелигенције био дедуктиван и априоран, а не индуктиван. Због тога се у горњим крајевима развио далеко јаче патриотизам, историзам, традиционалан, старокласички, него прави национализам.

Нова интелигенција. После осамдесетих година знатно се мења структура хрватске интелигенције, и то у свим крајевима. Бројне школе (кроатизација школа у Далмацији, народно пробуђење и школовање у Истри, уређење основног школства у Хрватској, Славонији и у Крајини), па онда потреба учитеља, професора, чиновника сваке струке, повукло је и повлачи све више сеоски елеменат у школе, а потом и у јавни и друштвени живот. Овај нови елеменат, чије су традиције биле сасвим другачије, а у много чем и противне традицијама племства, дошао је у хуманистичке школе, па из школа у службу. Тврд и неразмекшан, дошао је међу размекшане. Сељак се „покапућивао“, „покондиривао“,

он је хтео да добије спољашност грађанску, он се није право сналазио и осећао се декласиран, али се зато упро да се изједначи у свему господи. У млађим годинама је као ђак идеализирао и радикализирао, то је годило његовој сељачкој нарави, али то је била ватра сламе. Страдао је за време школовања, изморио се, а није имао додира са великим светом. Морао је да обезбеди егзистенцију, имао је таштину ступити у друштво и узети грађанске и господске кћери са много претенсија, мало средстава и са мало иницијативе, жељне положаја, сталне плате и пензије. Све то је декласиранога младића четврте године универзе или првих година после ње „отрезнило“, и он је почео, грубо и без прелаза, одбацивати од себе сву ону непрокувану школску храну и одрицати се идеала и идеализма, са мотивацијом да је потребно имати „практичну памет“. „Нужда живота“ гонила га је у државну службу, и најпосле би постајао „котач система“ који је последњих деценија XIX века растровао Хрватску. У јавном животу је ова нова интелигенција била главни елеменат праваштва и Куенове бирократије. Њој је импоновао гест, ауторитет, идол, догма, или господство, бич, власт, заповест. Та је интелигенција дала млађе правашко свештенство, она је дала сеоску народну интелигенцију, она је непрекидно давала страшан проценат бирократији. Та интелигенција потискивала је и надомештавала старију народну племићко-грађанску интелигенцију шездесетих и седамдесетих година. Али је она ипак била у језгри народскија од ове. Тесногрудна и мање еластична, она није била кадра ићи „средњим путем“ и није волела „златне средине“. Она је живела у крајности радикализма и регенатства. Имала је кичму, али се она брзо ломила. Она је најпосле била носилац ексклузивног хрватства, јер није схватала магленог илирства и словенства. Она је у својем бољем делу створила литерарни реализам, а унела извесни демократизам у друштво.

Бирократија. Бирократизам није код Хрвата стар појав. Њега није било нити га је могло бити у старије време, у сталешкој Хрватској, у Далмацији, ни у Крајини (где је владало војништво). Бирократизма као посебне класе и административног система није било све до Јосипа II, до француске окупације, до другог и трећег (Баховог) апсолутизма. Бирократизам је страна биљка. Она је унесена у три маха као носилац туђег система. А ипак и у Хрватској је дошло до домаћег бирократизма. Тај бирократизам није био сасвим једнак аустријскоме, напросто зато јер није био толико рафиниран, јер није био толико рутиниран. Хрватски бирократизам је био више обестан и суров, а мање инквизиторски препреден и перверзан; он је био насилан више него отрован. Он је био у том ближи мађарскоме типу него аустријском. Овоме су два разлога: бирократизам хрватски није наставак аустријскога, јер је аустријски систем био само кратко време наметнут, а домаће је људе одбијао, и они нису много улазили у његову службу. Хрватски бирократизам је плод нових политичких прилика и економске зависности неразвијеног и од власти зависног друштва. Тај бирократизам састављају елементи који се још нису сасвим одвојили од осталог друштва. Племићко-грађанске елементе у бирократији није канцеларија још увек успела да сасвим апсорбује, а декласиране погоспођене сељачке елементе да потпуно тренира. Због тога хрватска бирократија и није сасвим канцеларијска. Ови бирократи (уз вредне изузетке), служећи противнародном систему, тешили су се тиме што је „боље да народом управљају они него прави туђинци", извињавали се тиме што „морају слушати да живе, јер народ није толико развијен да храни саме слободне људе". Опсењивали се тиме да су и они патриоте и родољуби, јер ако и не могу да раде оно што ради опозиција, раде колико могу и желе народу добро. Такви су били „демократи" у бирократији. Ну има и други сој, који из пркоса, из ината, или празнине душе, или јер је директног туђинског порекла,

од народа зазпре. Овај сој људи сматра да је отмено оно што није народно. То су „аристократе“ у бирократији. У осталом, ово све није спецификум хрватски, него је највише плод прилика и система, јер је сличних појава било и код угарских Срба. Хрватска бирократија је често пута била у последњој четврти XIX века једно зло, али то зло није органично. Оно је плод политичког система, и оно се с њим може да мења и уклања.

Деоба задруга. Даља два извора унутрашњих криза била су: деоба задруга и развојачење Крајине. Деоба задруга дозвољена је под утицајем либералистичке идеологије о слободи конкуренције. Али се није истодобно помишљало на то да слобода конкуренције даје право јачему и способнијему, па да треба дати поред слободе свакому и могућност да дође до једнаких услова и до једнаке способности за конкуренцију, јер иначе мора да буде већ унапред осуђен на пропаст онај који је туран у неједнаку борбу. Сељацима се дала слобода у дељењу задруга, и они се делили. Нестало је старе социјално-економске сељачке организације, и уместо деобе рада сваки појединац који је почео да води самостално господарство уз много теже услове и на раздробљеном поседу, нити је знао да се у новим приликама снађе, нити је могао да себе и своју обитељ исхрани. На тај је начин земља, нерационално обрађивана, била задуживана, а сељак је, цепајући све више посед, падао у кризу и постајао бескућник. Порезни заостатци су расли, а кад су били немилосрдно утеравани, морао је сељак да гледа како му се кућа и имање продаје буд зашто. Првих година није се криза осећала у толикој мери. Задруге су се делиле, добро су живели судови и адвокати, а још више сеоски зеленаши. Али за који децениј је дошло услед тога до кризе, која је била скоро катастрофална. У осамдесетим и деведесетим годинама ова је криза имала за последицу исељавање народа у Америку и досељавање туђег, нешто немачког, а понајвише мађарског елемента у Хрватску.

Исељеништво. Исељавање домаћега света, а усељавање странога, постало је читави један проблем од највеће важности. Исељавање се најпосле претворило у праву манију, а истом у последњем деценију му се посветила од стране интелигенције и владе права пажња. Исељавање је било провизорно и трајно. У Приморју и Далмацији је оно понајвише провизорно, у горњим крајевима је чешће трајно. Приморац је морнар, па иде у свет као радна и привредна сила, да стече и да се врати кући, па да живи удобно и без бриге. У јужној Америци, Њу-Зеланду, а највише у северној Америци, има већ од половине XIX века мноштва Приморaца који су постали веома имућни.

Далматинска острва и Дубровник су пуни тих „Американаца“ богатуна који се повратише. Велики део остаје у свету до пред саму старост. Знатан део оваквих првих исељеника оставио је отаџбину пре народног буђења или у почетку буђења, у Америци није имао националних подстрека, стајао је под утицајем аустријских консула, па се називао само „Аустријанцем“ и остао до најновијих времена „Аустријанац“. У Калифорнији и у јужној Америци има још нешто тих анационалних, иначе вредних и имућних „Аустријанаца“, који неће да знаду за те „преживеле“ и „застареле“ народне борбе. Млађи досељеници, народно пробуђени, унеше посве нови дух, и они су у Америци чак ојачали свој патриотизам. Ванредно јаке потпорне организације у Северној Америци („Хрватска народна заједница“, са 30.000 чланова, а у новије време и „Народни хрватски савез“), са бројним новинством, постигле су великих резултата и стоје у вези са домовином. Данас има у северној Америци око пола милиона Хрвата, у јужној око 150.000, у Аустралији око 10.000. У самој Пенсилванији има Хрвата 115.000, а у Чикагу 35.000. Горњи крајеви су давали највеће масе исељеника радника. За последњих десет година је пошло из Хрватске и Славоније округло 300.000 душа у Северну Америку. Нешто

их је полазило и у Немачку. Без праксе, без знања и спреме, они су већим делом остали груба радна сила. У Америци је у прво време нестајало много од тих исељеника; сада их окупљају народне организације.

Велики део исељеника привредио је у свету доста новца и големе своте, неколико милиона годишње, долазиле су и долазе у домовину. У социалном погледу је исељеништво имало неке занимљиве стране. Створило је тип „американца“, повраћеног исељеника, наученог бољем реду, чистоти, раду и слободном духу, али је оно имало и злих страна, јер је остављало по селима „американке“, жене које се искваришe и разроваше обитељски живот. У неким местима су те жене почеле да лудо троше новац. Истом у најновије доба је почела и ова криза да се повољно решава, па данас у Далмацији, у Хрватској и у Славонији иде и у том погледу у велике на боље. Трајно исељавање је ограничено, новац придолази, сељак се научио рационалније господарити, проширио је своје поседе парцелацијом властелинских имања, настојањем господарског друштва и владе поправио је квалитет стоке и стао тећи новац.

Усељавање. Усељавање туђега елемента примало је у XIX веку веће размере једино у горњим крајевима. Године 1840 било је на опсегу данашње Хрватске и Славоније 3.250 или 0·32% Мађара и једно 30 200 или 3% Немаца. Године 1880 је већ било Мађара 41.400 или 2.19%, а Немаца 83.100 или 4.39%. Мађари су од 1880 до 1890 порасли на 68.794 (3.15%), а Немци на 117.490 (5.37%). До 1900 порасли су Мађари на 90.780 (3.8%), а Немци на 136.121 (5.06%). Највећи пораст Немаца и Мађара био је у осамдесетим годинама, дакле у време кад су се осетиле последице унутрашњих социалних и економских криза. Занимљиво је да проценат Немаца од 1890 до 1900 пада од 5.37 на 5.06, а од 1900 до 1910 пада чак и апсолутни број Немаца од 136.121 на 134.078. У последњем деценију није више ни пораст

Мађара тако јак. Усељавање се ограничило, домаћи, хрватски и српски, елеменат почиње опет да осваја земљу, а местимице већ и потискује странце.

Развојачење Крајине. Од важности је процес који је настао после развојачења Крајине и њеног управног сједињења са Хрватском. У први је мах и тамо био народ збуњен. Развојачење је било за Крајину од прилике оно што је било за цивилну Хрватску укидање кметства. Народ је био неколико векова организован на војнички начин, научио је да слуша и да мало шта самостално ради, за њега су мислили они који му заповедаху. Амбиција његова црпела се у војној каријери: бити часник и постати генерал! Кад је крајишник постао свој господар, постао је, у почетку, лош господар. Ово га је бацило у економску кризу, а социално га је пореметило. Крајишник је остао још за дуго „царски човек" и слушао је власт. Он је био и националан, али пре свега лојалан.

Од колико су значења биле прилике у бившој Крајини, види се већ и из тога што је већи део данашње Хрватске и Славоније припадао Крајини. Цивилна Хрватска и Славонија имала је 23.157 кв. км., а хрватско-славонска Крајина 43.464 кв. км. Хрватско-славонска Крајина је 1840 имала 1,008.585, док је те године цивилна Хрватска имала само 483.868 становника. Године 1861, кад је Међумурје припојено Угарској, а Илок и Рума Славонији, имала је цивилна Хрватска и Славонија 876.000, а Крајина 674.864 становника. Године 1870 имала је цивилна Хрватска и Славонија 1,160.085, а Крајина 695.997 становника.

Развојачење и њене последице су допринеле у знатној мери и осиромашењу Лике и Крбаве. Војнички менталитет је још дуго утицао на политички и на социални живот. Крајишки котари су влади давали највише заступника. Али и ту је криза сретно пребројена, и најпосле је стари Граничар ослободио свој дух, и он даје данас доста јак привредни и штедишни елеменат и испољава све више отпорне снаге.

Криза трговине. И два чисто економска факта знатно су утицала на структуру новијег хрватског друштва и оставила траг који се доста дуго осећао. Та два факта су: увођење железница и парода. Сва хрватска трговина је ишла већим делом Савом и Купом до Сиска и Карловца, а одатле цестама на Сењ и Ријеку. Читави један слој бродара и возача, носача и трговаца се био развио и обогатио. Био је то јак и здрав елеменат, који је касније дегенерисао. Тај елеменат би био могао створити основе народног трговачког сталежа. Међутим је градњом железнице Зидани Мост—Сисак, па Земун—Ријека, цела трговина Савом, Купом и возовима нагло пропала. Консервативни свет се није могао на време да снађе. Остао је код старих система трговине. Али да је и хтео, не би се могао био тако лако опет подићи на ноге. Железнице нису биле хрватске, оне су биле формално заједничке, а у ствари мађарске. Услед тарифа је био отежаван развитак хрватске трговине. Уз железнице ширила се мађарска насеља. Река, која је дошла под Угарску, све више је постајала мађарски емпориј, а Мађари су сву трговину и сав промет вештачки, једнострано, против протеста Хрватске, узели у своје руке; домаћем свету су правили сметњу, а својем давали погодности. Тиме су напросто уништени стари велики хрватски трговачки центри (Карловац, Сисак, Сењ). Опустела је Сава, а сасвим се замуљила Купа, преко које се у Карловцу некад пешачило по самим лађама. Опустеле су цесте за Сењ и за Реку. Пропао је Сењ, а дигла се талијанско-мађарска Река. Ово је руинирало читави низ старих трговачких породица, ослабило хрватске градове и за дуго време зауставило процес обнове грађанства. Модерна прометна средства су упропастила у место да развију народ.

Криза бродарства. Други ударац је задала криза бродарства. Бока, Дубровник, Корчула-Пељешац, Сењ, Краљевица-Бакар, Воловско-Ловран (у Истри) били су центри бродарства на једро, јаки,

богати, угледни центри. Засебна класа морнара, капетана и бродовласника давала је карактеристику и чинила је снагу Приморја. Ови енергични, по целом свету познати, мрки, испаљени „морски вуци“, добри морнари и добри трговци, јаки капиталисти, имали су стотине великих и хиљаде малих лађа. Градили морске лађе и лепе приморске куће, у којима су њихове жене, мајке и сестре, саме, радишне и штедне, чекајући их месецима и годинама, чиниле ред у кућама и мале рајеве из башта, стварале једну засебну поезију и једну засебну цивилизацију приморску. Поморци су доносили са света новац, све могуће егзотичне предмете, широке погледе и слободне идеје. Слободно зидарство је било проширено међу мушкима, јер је у страном свету и у невољи требало поморцима, а с њим се ширила и слободна мисао. Жене су код куће биготно дрхтале и правиле завете Госпама. Ово поморство није много подупирало национално освешћење, јер је Поморац био космополита, а поморски језик му је био талијански. Он је народ ценио по језику, а језик по његовој практичној вредности у свету, па је волео талијански и енглески, с којим се „најдаље дође“. Поморац, нарочито у крајевима од Пељешца на север, је био конзервативан. Он је волео поезију једра и дубоко ју осећао, он је мрзио машину, јер је био поносан да сме рискирати и борити се с елементима сам, лице у лице. Он није хтео да увиди да ће „пара“ победити. Паробродарство се развило и зашло у Хрватско Приморје, али Поморац га је презирао и веровао да се неће одржати. Он је остао код једра, и, кад се већ паробродарство добро развило, он је баш упркос паробродима градио једрењаке, хотећи да конкурише машини, да сломи пару. Све, и последње новце бацио је на коцку градећи велике једрењаке. Али конкуренцију није могао сломити. Једрењаци пропадали, трговина измицала из руку, капитали нестајали. Ни онда није гдекоји стари „морски вук“ хтео да се освести. У томе има једна црта лепог хероизма,

али и страшног лудог консерватизма. Пароброде, које он није хтео градити и куповати, градили су и слали други, туђинци, и пропаст јадра је била економска пропаст бродовласника, морнара, домаће трговине, целога Приморја.

Богатство је нестало, и сами бедни трагови и рушевине му се још виде. Све је отео Трст и Река, оба туђа и противна народу. Једини је Дубровник знао да се на време снађе, да прода једрењаке и купује пароброде. Једино у Дубровнику је домаћи свет задржао у рукама море и трговину. Све остало је било пропало, страшно пропало. И тек касно, пре два, три деценија, почело се дизати домаће паробродарство. Приморје је почело опет добивати тек последња два деценија своју трговину и освајати опет море. Данас Далмација учествује опет у знатној мери у паробродарству, а исто тако горње Приморје и Река. Ово касно долажење је имало за последицу да су Хрватима остали остаци, то јест да морају правити компромисе (и у националном погледу) са туђинцима, да осигурају свој економски удео.

Све ово је деловало и на народно-социалне прилике. Приморје се било напунило изумрлим варошицама, учмалим, чангризавим и несоциалним пропалим поморцима, бедним, исушеним женама и старим девојкама, младежи која је морала у свет и служила туђинце. У последње се време пробудио опет стари дух подузетности, прибрало се знања и капитала, па и ако је старији елеменат који улази у велику поморску трговину, национално доста компромисан, млађи је, и ако социјално нешто одвише размажен и сноп ски, ипак националан и постаје способан да држи корак са страним елементима у Приморју. Приморје, најпре горње (Речко), а онда средње-далматинско (Спљет), добива свој нови тип: грађанско-народни, док је Дубровник задржао свој грађанско-господарски старији тип.

Јевреји. У хрватском варошком, чиновничком, обртничком, трговачком друштву игра велику улогу

јеврејски, бечко-мађарски, слабо асимилирани елемената, који се осећа као туђин, колониста, у земљи с којом га, сем привреде, мало што веже. Јеврејски елемената и није толико бројан као у Мађарској или у Пољској. У Хрватској и Славонији је било 1910 Јевреја свега само 21.231 (у Далмацији 523, у Истри 677) или 0·8%, Његов пораст није нипошто брз, јер је тај број од 1860 за сваки децениј износио: 4850, 9876, 13 488, 17.261, 20.216. Али је економски и социални утицај Јевреја далеко брже растао. Овај је елемената распоређен по селима и по варошицама, и као трговачки елемената је увек у вези са центрима у Пешти и Бечу. Он је промућуран и солидаран, и зато је од утицаја. Народна интелигенција га није сасвим апсорбовала и асимиловала, јер није довољно хомогена, јер није довољно израђена и јер није довољно независна. Код власти има редовно већу протекцију јеврејски елемената од народног, независног грађанства. Део овог елемента се последњег деценија XIX века почео асимилирати у толико што се признаје Хрватом, али је ово било и од штете, јер је тај елемената унео у хрватство један туђи дух. Овај јеврејски елемената доминира само у горњим крајевима, њега скоро и нема или нема скоро никаквог утицаја у Приморју и Далмацији (као ни у Словеначкој), али онде где доминира, уноси у друштво црту социалног разметања и културног парвенијства. Он пуни позоришта и концертне дворане, јер је имућнији; он је посредник туђе књиге и бечко-пештанске псеудокултурне инфилтрације. У две вароши: у Осеку, а делом и у Загребу, преовлађује, и ако на пр. у Загребу нема ни 5000 Јевреја на 80.000 становника. Старији, аутохтони Јевреји су били врло подашни, али велики део од оних који су из Угарске ново дошли, донели су нездрав новомађарски дух у хрватски живот.

Вароши. До деведесетих година, док се свуда у провинцији истом будио народни живот, Загреб је давао тон. Од онда је Загреб почео да нешто губи привлачне унутрашње снаге. Сла-

вонске вароши живе скоро све својим само-задовољним животом, и највише су у вези са Осеком, који није ни народан, ни културан центар. Осек је претежно немачко-јеврејска варош, и тек последњи деценији почиње да се национализује средством школа, новина, позоришта и политичких организација. У старом хрватском провинцијалу, вароши Вараждин, Карловац и Сисак, по историји и по близини, гравитирају Загребу. Али Вараждин, стари политички центар, изгубио је много после пада загорске аристократије, која се онде концентрисала више него у старом Загребу. И Вараждин је по саставу свога грађанства био некад понајвише немачки. Последњих деценија се и он национализује. „Пургерство" је његово ипак према немачком типу. Карловац је најнародија варош, и по традицијама и по живом контакту са Крајином. Он је на раскрсници која дели Посавску, Загорску, Граничарску и Приморску Хрватску. Као трговачки центар старе Хрватске и као друштвени центар малога племства и грађанства, примао је у себе са свих страна народне елементе и у целом XIX веку је био расадник најновијих и најнародијих покрета. Он је остао стална и најјача кула народног отпора. У њему су се родили многи писци и развила се прва и најстарија народна друштва; у њему је био увек жив контакт између српског и хрватског, па хрватског и словеначког елемента. Сисак је био први трговачки центар, али није развио јачега друштва и веће атракционе снаге. У Приморју је Сењ играо у трговини прву улогу, али су пропаст бродарства и изградња железнице на Реку посве руинирали ову историјску, патрицијску варошицу, која је данас изумрла, попут осталих мањих другарица (Краљевица, Бакар, Волоско), које се последњег деценија опет дижу као купалишна места кварнерске Ривиере, те добивају карактер интернационалних стецишта.

У тим местима (нарочито у Опатији, Воловском, Ловрани) се домаћи свет дуго времена задовољавао

само продавањем земљишта туђим купалишним предузимачима, али је у последње време почео и сам да учествује у привреди промета странцима и убрзо осваја позиције потискујући странце. Приморчева енергија се опет пробудила. Ново приморско друштво је у главном афаристичко, али је ипак народно и здраво.

Читаво горње Приморје није у ствари друго него предграђе Реке. Река је у старија времена била претежно хрватски град. Касније се угнездила талијанштина. Талијанизам је плод мађарске акције у другој половини XIX века, и велик део Речана талијанаша не само што има хрватска имена, што тим људима очеви и мајке и не знаду талијански, него су многи и сами дошли из славенске околине, а неки су још пре тридесет, четрдесет година, као омладинци, били радикални Хрвати. На Реци је вештачким начином, притиском области и недозвољавањем хрватских школа, створен јак талијанизам. Све важније трговачке позиције које подупире држава заузели су Мађари, а исто тако и мале службе код железнице, код магацина, и т. д. Пораст радништва ојачао је ипак хрватски елеменат, јер велики део радништва долази на рад из околине. Јака народна свест околине, економска зависност Реке и околине, дневно увећавање Сушака, који је центар хрватских школа и власти, све то кроатизира и Реку. Мали свет (обртник, радник, трговац, чиновник) је данас претежно хрватски, а најимућнија грађанска класа (велике капиталисте поморских друштава и кућевласници) исто тако. Кроатизација Реке је питање развитка политичких прилика и кратког времена. Река је веза између горње и доње Хрватске, а тиме расте све више њено значење.

У Истри је народно-друштвени живот развијен у свим варошицама. Први центар је био мали Кастав (око 700 становника), расадник и прва кула хрватства, родиште првих вођа и народних радника. Данас уступа место напредној околини, па Воловском и Опатији. У централној Истри је Пазин, бивша

варошица поталијанченика, која, поред чисто народне околине, постаје знатан народни и просветни центар. Пула, морнарична лука, својим бројним морнарима и радницима државног арсенала, постаје, и поред претежности талијанског грађанства и немачке управе, трећи центар истарског хрватства. У Трсту је словеначки елеменат од велике, а хрватски од споредне важности.

У Далмацији је данас свуда развијено народно друштво. Дубровник и Спљет су средишта политичког и интелектуалног живота. Дубровник својим традиционалним господарством, а Спљет својим демократизмом, меродавни су за целу Далмацију. Дубровник је нешто ексклузиван и затворен, Спљет отворен и експансиван. Посве националан је и један и други. Оба ће, као веза истока и запада, добивати све више важности. Госпарски елеменат, фин, поносан, изделан у Дубровнику, и претежно сељачки, сиров, кичмаст, активан и немиран у Спљету, представља цвет далматинске културне традиције и далматинске народне снаге. Задар је данас талијанска и чиновничка варош, и највише само због званичне политичке улоге од важности. Ево овако се хрватско-друштени живот групирао око Пуле за средњу Истру, Ријеке и Опатије за цело горње Приморје, Спљета за целу Далмацију, и Загреба за горњу Хрватску. Славонија нема правог средишта хрватског живота. На некоје делове северне Истре врши извесни утицај Трст и Љубљана. а на неке делове Славоније Пешта. Загреб остаје увек главни центар и ако не апсолутан, али између њега и осталих вароши и крајева нема увек правога афинитета.

Загреб. Загреб је један хрватски проблем. Он се, као политички центар горње Хрватске, историјским развојем прилика развио и као центар националне културе и националног живота. Његов земљописни положај је периферичан, и одвећ близу култури Беча, а одвећ изложен сили Пеште. То је можда и узрок да Загреб није довољно народан,

као што би био да се налази у етничком центру народа. Али тај положај на вратима између средње Европе и Балкана не допушта му да се сталожи и да устали своју физиономију. Он је етапа, и одатле му долазе све добре и све зле стране. Загреб није трговачки центар (као Пешта, Београд и т. д.), па то смета и његовом развијању. Његова стара обртничко-пургерска основица, која му је раније давала физиономију, затрпана је ново дошлим елементима. У њему се истиче чиновништво и ђаштво, и зато се било увређило мишљење да је то чиновничко-ђачки град. Међутим статистика доказује да је то обртничко-радднички град. Готово трећина становништва бави се обртом, а само 13·41% живе од интелектуалне привреде. У њему чиновништво влада само у толико у колико оно у хрватском друштву у опште влада, а оно влада у Загребу јаче због тога што је загребачко обртништво и грађанство доста зависно од политичких власти. Међутим ови слојеви су се у најодлучнијим моментима ипак показали слободни и народни. Али тај загребачки национализам је сентименталан и декоративан, јер је више мање научен. Загреб је још увек колеба између регионализма и широког национализма. Структура Загреба је измењена. Он је некад имао своју физиономију, али је изгубио. Загреб нема јединственог друштва, он има само много врста одељених друштава. У њему се поред аутохтоних елемената, који се држе по страни, стекло много елемената са свих страна народа, па имамо приморских, личких, славонских и босанских група, од којих сваку још одржава специални афинитет и свака чини затворено друштво. Поред ових имамо друштво српско и друштво јеврејско. Све ово још није испремешано и није прокувано, јер је стари Загреб био премален стомак за ту радњу.

Загреб је према декларираном становништву скоро потпуно хрватска варош. Од 79.000 становника год. 1910, били су преко 63.000 Хрвати и Срби, 5000 Словенци, 1300 Чеси. Немаца је год. 1857 било

792, данас 4458, а Мађара 116, данас 4028. Али је становништво Загреба по свом пореклу далеко више несловенско. Од 480 већих трговачких фирми које гласе на име власника, имају 240 (дакле равно половина) немачко, романско или мађарско име. Од 1540 обртника и малих трговаца имају 750 (и опет половина) туђе презиме. Код 34 обртничке струке претеже број обртника са туђим, а само код 23 са хрватским именом. Од 380 наставника има их 176 туђинско име, а од 330 чиновника код владе њих 120. То не значи да се ти људи са нехрватским презименом данас не признају Хрватима, али је свакако доказ да нису пореклом Хрвати.

Загреб је данас стециште новонадошлих елемената. Зато што нема унутрашњег афинитета, у њему није фамилија и кућа центар друштва, него су то трг, улица, кафана, и јавне забаве. Зато је Загреб варош сензације и парада. Зато је његов живот екстенсиван, више него интенсиван. Али зато је Загреб варош понајвеће спољашне културе и цивилизације у нашем народу, варош у сваком погледу естетична, варош укуса и смисла за живот, за лепоту, за лепи ред и за све што је културно, варош весеља, варош вештине и аранжмана. Он представља сву спољашњу равнотежу, сву осетљивост за савремено, ново и за занимљиво. Загреб је велики резонатор. Загреб је патриотичан, али није довољно националан. Загреб је друштвен, али нема више правога својега друштва. Он је леп, али није довољно јак; има љубави, али нема увек праве вере. Он је осетљив за све утиске, али можда баш зато није довољно отпоран. А најпосле, Загреб је доста сиромашан, јер је његова привреда вештачка, није природна. Загреб нема новаца, а троши и понаша се као да их има. То доводи људе до криза, до слабости и до још већег лакоумља. Загреб је израз способности, без јаке воље и без довољних средстава. Загреб је плод политичког положаја, он је и жртва политичких прилика, које су узрок социалних и економских неприлика.

V ГЛАВА.

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ И СТРАНКЕ.

Политичка идеологија. Јавни, приватни, социални, културни и привредни живот Хрвата у XIX веку је толико испреплетан политиком и толико је стајао под њеним утицајем да се велик део појава у тим гранама народнога живота не би могао право разумети кад не бисмо познавали политички менталитет, политичку идеологију и развитак политичких група код Хрвата тога времена.

У свакој држави и у сваком народу зависи велик део унутрашњега живота од спољашњих прилика у којима се та држава или тај народ налази. Али у народу који се у почетку својега буђења и реорганизовања неспреман нашао у вртлогу веома сплетених спољашњих прилика, морала је свака и најмања ситница да зависи од тих спољашњих прилика. Спољашње прилике и спољашњи утицаји нису опредељивали само спољашње границе народном развијању, него су имале најдиректније дејство на саму унутрашњу структуру народа: оне нису биле спољашње механичке силе од којих би зависила спољашња форма народнога живота, него су то биле, да тако кажем, хемијске силе, које су дејствовале у самом организму народнога тела и духа. Свака спољашња сила имала је своје експоненте у самом друштву из којега се формирао нововеки хрватски народ. Сваки спољашњи утицај је давао осетити своје дејство на сваком кораку уну-

трашњега живота све до у најприватније и најинтимније прилике. У вековима слабљења народнога организма, изумирањем јаких и старих родова, изгибањем старог, здравог народно-етничког елемента, раздртошћу и распарчавањем народне целине и утрњавањем народне свести, уврежило се у народно тело толико страних наметника, који су стали да врше улогу гљивица, црва или бакцила, да је регенерација и реконструкција била над сваку меру отежана.

Борба Хрватства за Хрватство у XIX веку није онолико пластична као што је била борба Срба, највише због тога што је била у првом реду унутрашња борба, налик на борбу за здравље и ојачање тела отрованог и изједаног грозницом. Највеће борбе, које су највише гутале енергије и које су захтевале највећих, и ако невидљивих хероизама, биле су борбе које су беснеле у срцима и у мозговима хрватских народних људи: биле су то оне страшне и тешке интелектуалне и моралне кризе које су у извесној мери давале хрватској националној борби карактер идеолошких и психичких бораба, и које су тим интелектуалним и психичким кризама измарале народне људе, правећи из релативно младих сила старце.

Интелектуална страна ове борбе огледа се понајвише у дискусијама и борбама политичке идеологије, а психолошка страна у развитку хрватске културе и литературе. Због тога је потребно приказати исцрпније једну и другу грану народнога живота хрватскога дела народа, која се у томе увелико разликује од живота српскога дела.

Код многих других народа је политика значила сходно употребљавање постојећих снага и искоришћавање прилика. Код Хрвата је политика била све, и све је било политика. Политика је било и просто афирмирање народности, политика је било стварање литературе, политика је било увођење народнога језика, политика је било једном речи стварање услова за живот народу у опште. Па

како је све попримало политички карактер што се односило на развијање народнога бића, тако је сваки покрет тога бића био потчињен политици. Оне спољашње силе које су утицале на стварање прилика у којима је имао да се опредељује народ, сматрале су и проглашавале политиком, и то обично „опасном“ и „бунтовном“ политиком, сваку појаву националности. Они елементи који су хтели да отклоне од себе опасности „политике“, покорно су служили туђинској политици, јер то једино није било „политика“. И због тога су народни елементи имали много труда да што више заинтересује свет за „политику“. Највећа запрека народној борби били су они елементи који су „радили свој посао не бавећи се политиком“. Народ је морао да средства за успешно вођење своје политике борбом задобива, јер су скоро сва та средства била у рукама народних противника или оних који су се народу наметнули за туторе. Због тога је хрватска политика била често пута пуко политизирање или борба за политичке доктрине и политичке форме. Ово је бивало редовно у временима када је народ имао у рукама најмање средстава за вођење политике, у временима када је туђи наметнути политички систем био најјачи. У временима када су се доиста отварале могућности политичкога рада, радило се нервозно са више или мање среће и успеха, и ако је често мањкало бистрога оријентирања. Идеолошке теорије су замућивале бистрину. Али у једним и другим временима је предоминирала у хрватској политици теорија изнад праксе, идеологисање изнад реализма. Ово је последица правног карактера старије хрватске државности и правнога карактера новије хрватске државне мисли коју су прихватили народни борци. Они су и сам народ схватили више идеолошки него реално, више јуридички него социолошки, више историјски него демолошки. Народно буђење Хрвата је отпочело одозго, из редова малобројне интелигенције, која је била васпитана идеологијом већ пробуђених народа, нарочито

националном идеологијом Хердера и чешких препородитеља. Хрватски препород није извршен индуктивним путем, као што је био извршен српски препород, него дедуктивним путем: на српској страни је пракса претходила идеји, а на хрватској је идеја претходила пракси. Народне масе на хрватској страни су биле неме, бесвесне и умртвљене, а интелигенција се врзла у уклетом кругу из којега није знала да изађе, док није идеја национализма показала пут изласка. Интелигенцију је делила од маса народних историјска традиција, сасвим другачије васпитање: хуманистичка, класичка, страна, та је интелигенција, говорећи у име народа, у ствари говорила једино у своје име, а немајући још народа, требала је да га ствара или да га укалупљује у свој идеолошки калуп.

Формализми у хрватској политици. Хрватска политика је пуна формализма, и због тих формализама су се често водиле дуге и жестоке борбе. У томе је онај елеменат који је имао водећу улогу у политици, елеменат свештенички и адвокатски, уносио много од метода сколастике и јуристераја. Дедуктивни и идеолошки метод политике водио је томе да се формули или идеји даје значење стварности, па се поједине странке хватале ситница, танких нианса или учених дистинкција, као да од формулације зависи реално решење ствари које су биле у питању. Једна је странка проглашавала другу издајничком ако је ова дала какву изјаву у чијој је терминологији прва видела „напуштање становишта“ или „попуштање од народних захтева“. Људима се чинило да од тих изјава и формулација зависи све и да је добром формулацијом или одлучном изјавом спасено све, а лошом све упропашћено. Смисао за речи је био јаче развијен од смисла за стварност. Још у години 1902 морала је напредна омладина у свој програм ставити тачку да признавање или непризнавање Срба у Хрватској или угарско-хрватске нагодбе само по себи још не значи и

не мења ништа од стварности и да треба разликовати „признавање“ од „измиривања“ с тим фактима.

Ови вербализми и формализми, који пут монструозни, нису били свагда само плод лоше васпитаног менталитета, него су били у знатном делу и последица специјалних прилика у којима се хрватска политика имала да опредељује. На таквим формалистичким теоријама су Мађари сазидали један читави систем својих национално-државноправних теорија, које су свом снагом проводили у живот. Признати нешто у таквим случајевима је значило, за свакога онога који је имао с њима посла, изгубити парницу. Разлика је била између Хрвата и њихових јачих противника у томе што су они ове формализме употребљавали у сврху да мотивишу употребљавање своје фактичке снаге, и да силом шире свој утицај, док се на хрватској страни много пута хватало за формализме с таквим очајањем као да су они највећа заштита и као да имају стварну снагу одбране. Међутим се мора признати и то да, осим овог „спасавања принципа“, није Хрватима више пута ништа друго ни преостајало. У државном организму, у којему се толико полаже на те формализме и у којему су се у XIX веку толико пута мењале државноправне и владавинске форме, имало је извесну вредност и ово „спасавање принципа“, јер је био довољан разлог да се некоме нешто не да, ако му се могла пребацити каква старија изјава или каква нејасноћа у формулацијама његових захтева. У прегледу народно-политичких бораба у XIX веку је било наведено више таквих примера, а најекластантнији је случај са „чланом 42 од године 1861“, у којем је изреком речено да се има сматрати као да и није изгласан ако онај сабор који га је изгласао не реши и детаљна питања о споразуму с Угарском, или ако би био распуштен. Сабор је био распуштен и није решио никакве детаље, а ипак је онај члан потврђен и од онда био са вишега места искоришћаван за оправдање дуалистичке политике. Када би сабори давали неприхватљиве из-

јаве, били су распуштани, а када би давали какву концедентнију изјаву, хватали би их виши фактори за реч.

Државноправни карактер хрватске политике. Хрватска политика у читавом XIX веку има државноправни карактер. Народно буђење је отпочето у органичној вези са државноправним борбама. Тако је било у Хрватској са Гајевом акцијом, а и у Далмацији се истом у вези са актуелношћу државноправнога питања размахао покрет народнога пробуђивања. Једнако је било и са буђењем хрватства у Босни и Херцеговини.

Државноправни карактер је имала и политика Чеха и Мађара, а једни и други су имали великога утицаја на Хрвате и на хрватска политичка схватања. У другој половини XIX века се у Хрватској далеко јаче наглашавало државно право него природно народно право. Када се у деведесетим годинама радило о том да правашка и независна народна странка („обзораши“) саставе заједнички програм, праваши су сматрали као концесију обзорашима и то што су пристали на то да се у програму нагласи поред државнога и „природно народно право“ на слободу и уједињење. Ово препондерирање историјскога државнога права била је последица прилагођивања историјском државноправном систему бечке политике, која националин принцип није признавала за државотворни принцип. У време преговарања између опуномоћеника Наполеона III и Франје Јосипа I, после битке код Солферина, млади аустријски владар није хтео да пристане на то да се у уговору о миру нагласи народно начело, јер „он познаје само државне уговоре и ратно право, а не народно начело“. Када је у Монархији била принципијелно проглашавана једнакоправност народа, није се ни онда то сматрало као признање народнога принципа, као принципа државотворнога. Због тога су и хрватски политичари мислили да ће у оваквој држави моћи да успеју најлакше са наглашавањем и доказива-

њем историјских права Хрватске. Према томе се велик део политике састојао у — доказивању тих права и у тумачењу њихове садржине и њихова опсега.

Државноправна струја и државноправни менталитет је био најјачи и највише је преовлађивао у горњој Хрватској, мање се испољавао у Далмацији, а веома мало или никако у Истри. У Истри се борба за народну еманципацију водила, а и данас се води, на чисто народносном основу, без државноправних аргументација. У Далмацији је борба била у толико државноправна у колико се односила на питање о сједињењу Далмације са Хрватском. Иначе је борба била понајвише национална, борба за превласт народнога језика против талијанскога језика и талијанскога елемента. У опште је у јужним странама, под утицајем романскога менталитета и талијанске борбе за уједињење Италије, више практичне и револуционарне него теоретске и државноправне, било политичко схватање и схватање политике много реалније него у северним странама. Практични и темпераментни јужњаци, еластичнијега духа и промућурније природе, су мање теоретисали од контемплативних, конзервативних и реторичних северњака.

Али је и један стварни разлог оправдавао потребу да горња Хрватска води у првом реду државноправну политику: горња Хрватска је била носилац хрватске државне мисли и њенога континуитета; она је, поред историјскога права, имала ипак и толико реалнога државнога права да је једино она могла бити језгро око којега би се на правном темељу могло провести уједињење народа. Ако је у опште имало вредности државно право, онда је једино горња Хрватска била субјект тога права. Једино у горњој Хрватској је било и у новије време живе свести о државној идеји. Због тога су у Хрватској народне странке водиле борбу за афирмирање државне засебности и за слободу опредељења Хрватске. Мишљења разних странака су се одвајала у питањима о опсегу самостално-

сти и територијалнога права, о оправданости или опортуности ширих или ужих захтева, али у главној ствари су се све слагале. Било је случајева, нарочито у почетку XIX века, када су представници Хрватске стварно попуштали Мађарима у питању о завођењу мађарскога језика, али ни најљући унионисти никако нису хтели да се код тога повреде права Хрватске да сама о тим питањима одлучи. „Ми ћемо сами драге воље учинити што тражите, али никако не дамо да буде повређена форма, то јест наше право самоодлуке.“ Овим чувањем форме државноправне засебности оправдавали су се и касније сви они елементи који су подупирали експоненте туђе политике на влади Хрватске. „Боље је да ми од своје воље дамо санкцију ономе чему се не можемо одупрети, него да се бруталном силом повреди или укине наше право самоодлуке.“ Оваква схватања служила су као подлога за оснивање владиних странака и имала су за последицу да народ није осећао притисак као туђи притисак, него увек као притисак властитих домаћих синова. Због тога што је туђи систем имао форму унутрашње аутономне политике, није друштвени бојкот експонената таквога система било лако провести. Због тога је за време од неколико деценија хрватски политички живот био испуњен борбама у којима су странке једна другој пребацивале издајство народа и једна другу окривљавале више него што су окривљавале спољашње непријатеље. Борбе противу спољашњих утицаја примале су вид унутрашњих страначких борби. Са тога гледишта је хрватска аутономија била више пута средство за успављивање народнога отпора.

Борба за језик. Народносна борба у Хабсбуршкој Монархији је по правилу имала карактер језичне борбе, борбе за народни језик. Језична питања су била и остала су питања националне афирмације и мерило националне снаге. Језична питања су била питања о национализацији или денационализацији појединих народа.

Хрватска народна борба се још и данас креће око језичних питања Она је поводом језичнога питања и почета. Она је у горњој Хрватској почета одупирањем увођењу мађарскога језика. Она је у Далмацији и у Истри имала изразит карактер језичне борбе. У том смислу хрватска народна борба није била последица постојеће народне свести и снаге која се хтела да афирмира, него је изазвана реакцијом на тежње суседних народа да се они на штету Хрвата афирмирају. Та је борба имала дакле најпре негативни карактер: нећемо туђега језика, а тек касније је добила позитивну страну: хоћемо развијање властитога језика и властите народности. У почетку XIX века су неки представници Хрватске претили Мађарима да ће прихватити народни језик ако они не одустану од натуривања мађарскога језика. „Најпосле, и ми имамо свој језик!“

Борба за језик није и так била само негативна борба за националитет, она је била и борба за просвећење и за културу. Борба за језик је довела до рада на изграђивању језика, литературе и културе народа; она је довела до стварања моралних и менталних веза између појединих чести народа; она је организовала народ на културној основици. Код хрватског дела народа није народна свест нашла свој афирмативни изражај у борби за језик, него је борба за језик будила ту свест и стварала хрватски национализам. Народни језик је било најподесније средство за изграђивање народности. И зато је психички типус хрватскога национализма резултат свега онога што се урадило за језик и што се на том језику радило: он је резултат просветног, у опште културног, а нарочито литерарног рада међу Хрватима. Због тога је хрватски менталитет у тако јакој мери књишки и идеолошки, због тога има у њему толико литерарнога и сентименталнога. Али је због тога хрватски национализам претежно културне природе, јер му је подлога културни рад. На ту га је основицу поставио Илиризам, а на тој је основици изграђиван и даље, нарочито у Штросмајерово време,

када је вредела парола: просветом слободи! Од првих почетака па све до данас, културни рад је сматран најбољим делом народнога рада, а културни успеси и културне институције највећим поносом народа.

Језична борба је стварала предиспозиције за народно јединство Хрвата и Срба, више на хрватској него на српској страни. Како је народни језик, поред свију диалекталних разлика, један те исти, није се никако могло доћи до потпунога сепарирања Хрвата од Срба. У временима када је језичка борба била најживахнија, оне групе које су биле носиоци језичне борбе, уједно су биле и проповедници мисли народнога јединства. Илири, први пропагатори народног језика, били су и први југословенски унитаристи; читава Штросмајерова група, радећи на просветном пољу, била је изразито југословенска; у Далмацији је старија генерација, која је отпочела језичну борбу, била сасвим унитаристична, па је „народна странка“ и онда када су из ње иступили Срби и када су почеле хрватско-српске борбе, у свом програму наглашавала мисао народнога јединства Срба и Хрвата. У Истри, где се водила искључиво језична борба, никада није било антисрпских струја, и увек је интересовање за Србе било велико и у широким масама.

У временима када су језична питања била потиснута или у главном решена, у Хрватској после нагодбе, у Далмацији после 1870, или када су имале премоћ странке државоправне или такве које нису давале важности народној култури, слабила је унитарна мисао и јављале су се хрватско-српске свађе. У Хрватској су унионисте били она група која није имала националних осећања, а старчевићанци су били ексклузивно државоправна група, која је поред тога одбијала културни рад, или му давала споредно место, проповедајући чисто политичку борбу. Обе ове групе су биле антиунитарне и одвајале су се од Срба. Али чим се осамдесетих година у правашгву појавила јака група литерарних радника, осетно се у исто време у са-

мом правашгву знатан југословенски курс, који је трајао све дотле док је трајао литерарни покрет правашке омладине.

Једном речи: унитарна мисао хрватско-српска се јавља увек онда када се Хрватство поставља на културну базу. На културну базу поставља се Хрватство увек онда када треба да обезбеђује националитет. Када год је хрватска борба претежно национална, она је и културна и унитаристична.

Три политике. Од дванаестога века па даље, у Хрватској се јављају упоредо или наизменце, боре се између себе или се надопуњавају, три основне политичке мисли, и воде се три политике. То су: мисао уније с Угарском, мисао народне и државне самосталности хрватске и мисао југословенске заједнице. То су три историјске мисли које су се јавиле и разрадиле у деветнаестом веку, јер је и у том веку општи положај Хрватске био у главном једнак њезином ранијем положају.

Унионистичка идеја и унионистичка тенденција је пошла редовно упоредо са идејом конституционализма и њезин носилац је било оно племство које је најбољу гаранцију за своје привилегије налазило у наслањању на Угарску, где је племство имало највише слободе и права. Унионизам није никада био ни право народна, ни право државна мисао, него политика сталешких интереса или политичкога опортунизма.

Државна мисао, или боље рећи идеја о државној самосталности Хрватске, била је у свим временима више или мање жива, а њезини носиоци су били понајвише јаки стари родови, који су имали гордости и снаге и који су имали династичких амбиција. Суревњивост међу властелом је спречавала акцију таквих родова, и због тога није никада могао да успе покушај остварења те идеје. А и спољашње прилике су биле неповољне, тако да њено остварење није било могуће извести. Ова је мисао увек била и остала је историјска и државноправна. Она је и у најтежим временима живела међу виђе-

нијим представницима хрватске државности у форми свести о пуном праву Хрватске да се слободно опредељује и да буде опет, као што је и била, своја и слободна.

Трагови мисли југословенске заједнице налазе се код просвећенијих духова у турском времену, када је општа опасност од општег непријатеља пробудила свест о народном јединству и тежњу за општом заједницом.

Народни препород, у време Илиризма, био је сплео као у неки чвор све те три мисли, јер се у прво време и није радило о том како да се Хрватска определи, него једино о том да се народним пробуђењем спасе. Илиризам се ослањао на словенску и југословенску идеју, али међу Илирима је било различитих елемената. Вође препорода нису хтели да одбију ни једне идеје која би им могла добро доћи у њиховој агитацији. Гај, тај неуморни агитатор и синтетичар, нашао је компромисну формулу: „хрватска државност, угарска конституција и илирска (југословенска) народност!“ Ипак су се и народни препородитељи најпосле морали определити, па је све што је било национално стало на једну, а све што није било национално на другу страну. У почетку четрдесетих година се први пут јављају у Хрватској политичке странке: „народна“ (илирска) и „унионистичка“ (мађаронска). Ове се две странке љуто боре на жупанијским скупштинама и у сабору, али опасност од мађаризације је толико ојачала пробуђени народни дух да је био унионизам сасвим потиснут и да је преовладао радикални антиунионизам, који је нашао свој крајњи израз у рату на Мађаре године 1848. У то време појавила се једна нова мисао, или боље рећи једна модификација словенске мисли: идеја словенске, федеративне хабсбуршке Монархије.

Од краја четрдесетих до почетка осамдесетих година се идеја федерализма више пута јављала и преовлађивала је код народних странака. Ова идеја није оригинално хрватска, нити је код Хр-

вата била толико увређена као што су биле три остале идеје, а по готову није била код Хрвата толико јака као код Чеха. Носиоци те идеје су били у првоме реду Чеси, који су у њој видели једини свој спас.

После Илиризма, у пустом деценију који му је следио, у деценију разочарења и клонулости, почеле су се три старе историјске мисли, унионистичка, државно-хрватска и југословенска, да кристализују и да примају нове форме, па се све три јављају у часу када је повраћен устав. Ове три мисли су од онда биле темељ на којему се организовале три странке: „унионистичка", „правашка" и „народна". Стари унионистички елементи су свом силом хтели да васпоставе унију са Угарском; они у највећој хитњи утаначују нагодбу с Угарском и постају у другој половини века носиоци владиног система. Старчевић и Кватерник су се били удубли у историју и створили су читав један систем државноправне идеологије, па су стали наглашавати чисто Хрватство и тражити слободну хрватску државу. Наследници Илиризма, Штросмајер и његови другови, организовали су „народну странку", која је била словенска и југословенска, и која је истим принципима и у Далмацији провела дело народнога пробуђења. Та је странка била просветна и културна, она је у шездесетим, у седамдесетим и у једном делу осамдесетих година била најпотпунији представник народне борбе.

Све ове три странке су осећале да су у неку руку носилице извесних историјских идеја и покрета, па је „народна странка" највише популаризовала двадесетпетогодишњи покрет за уједињење под Твртком, стару далматинску литературу и идеје Илиризма; правашка странка популаризовала је историју народних династија и заверу Зрињско-Франкопанску. Унионисте су наглашавали осамстогодишњу заједницу Хрватске с Угарском, а учвршћивање те заједнице приказивали су као главни циљ свеколике политике Хрватске и као једино средство за одржање хрватске посебности.

Ове три политичке мисли представљају три историјске тенденције у хрватском народу: аверсију према бечком централизму, бригу за очување конституције, тежњу за државним индивидуалитетом, и најпосле настојање око пунога развијања културне народности. То су укратко идеје: устава, државе и народности!

Преглед политичких странака. Политичких странака у модерном значењу те речи и страначких организација није у Хрватској било све до четрдесетих година XIX века. У жупанијским скупштинама и на саборима било је увек различних група, али правих странака није било све док покрет народнога пробуђења под именом илирским није изазвао организовани отпор конзервативних, мађарофилских елемената. То је било године 1841, када су унионисте основали у Загребу „касину", а народни елементи се стали појављивати као „илирска странка", касније као „народна странка". Ове две странке, „илирска" или „народна" и „унионистичка" или „мађаронска", како су је Илирци називали, бориле су се свом жестином и свим средствима све до године 1848. Унионисте је предводио туропољски комеш Томашић, а служили су се у борби по којим од немачких листова у Загребу и по којом брошуром. Народњаци су имали за вође старога грофа Јанка Драшковића, од млађих Гаја, Кукуљевића, Беговића и т. д., а њихов орган су биле Гајеве „Народне Новине" (које су неколико пута мењале име).

У годинама 1848 и 1849 не може се говорити о странкама, а у време апсолутизма није било могуће развијање политичких странака. Са повраћањем устава 1860 јављају се опет странке у Хрватској и у Далмацији. На сабору 1861 није још било правих политичких странака, али су се баш онда почеле да изграђују разлике у политичким схватањима, у циљевима и у тактици.

Учесници у илирском покрету и њихови наследници у главном су се одмах скупили у једно коло, које

се проглашавало „народном странком“. Та странка, чији су активни прваци били бискуп Штросмајер, Фрањо Рачки, Мразовић и т. д., и чији је орган био „Позор“ (касније под именима „Заточник“ и „Обзор“), била је и остала је главна и водећа народна странка све до осамдесетих година. Она је издржавала највеће борбе за цело то време и сносила главну одговорност. Године 1873 примила је и „народна странка“ у своју саборску средину један део унциониста и постала је под баном Мажураниħем (1873—1880) владајућа странка Она је и под Ладиславом Пејачевиħем била на влади, али се од ње већ 1881, поводом покушаја да се у финанциална надлештва унесе мађарски језик, одељила 22 највиђенија члана, са Мразовиħем, Рачким, К. Војновиħем, Мазуром и т. д. на челу, који су основали „независну народну странку“, чије је гласило било „Обзор“ и уз коју је стајао Штросмајер, који се још 1873 био повукао са активног политичког поља. Ова странка, обично називана „обзорашка“, водила је опозициону политику, тражећи опсежну ревизију хрватско-угарске нагодбе, па се борила и против владине и против правашке странке. Од године 1892 све до 1902 чињено је било више покушаја да се приближе, коализују и фузионишу „независна народна странка“ и „странка права“, па је год. 1894 био прокламован и заједнички државоправни програм, али је поред свега тога долазило и до нових сукоба и борба, док није најпосле дошло г. 1902 до фузије између „обзораша“ и већега крила „праваша“, и док није „независна народна странка“ престала да постоји као засебна организација.

Унионисте су се опет стали појављивати са повраħањем устава Али све до под крај шездесетих година нису се у јачој мери страначки организовали. Они су се одлучно окупили око барона Левина Рауха кад је овај био именован банским намесником (1868) и кад је провео изборе на којима су унионисте добили велику већину. Они су примили нагодбу с Угарском и све до 1873 били

носиоци политичког система барона Рауха и његовога наследника Вакановића. Те године један део униониста учинио је компромис с „народном странком“ и учествовао код преговора за ревизију нагодбе. Под баном Мажураниħем је опет нестало засебне унионистичке страначке организације. Кад су 1881 иступила из „народне странке“ 22 посланика и кад је 1883 та странка, из које је опет изашло доста старих народних елемената, подупрла бана Куена, почели су, поред нових елемената с разних страна, у њу улазити и стари унионистички елементи Гроф Куен је постао вођа те странке, а она је, као владина странка, подупирала све до краја (1903) њега и његовог наследника Теодора Пејачевића, до 1906, кад је на изборима дошла у мањину. Та странка, задржавши једино име старе „народне странке“, примајући још средином 80-тих година „српски клуб“ као свој саставни део, била је у ствари права унионистичка странка. После Куена водио ју је др. Никола Томашић, све док се није распала и ликвидирала средином првога деценија овога века. Њезини органи су били: званичне „Народне Новине“, загребачки немачки лист „Agramer Zeitung“, осечки лист „Die Drau“ и по још који лист краћега века. Последњих година је Томашић био организовао један део униониста под именом „странка народнога напретка“.

Већ на сабору 1861 одвајали су се својом државноправном непопустљивошћу од осталих посланика Анте Старчевић и Евген Кватерник. Они су зачетници „странке права“. Праваштво није било већ онда страначки организовано, него је живело више као неке руке државноправна наука. 1868, па 1869 и 1870, основали су Старчевић и Кватерник политичку ревију, па недељник „Херват“ и „Херватска“, и појављивали се као вође „странке права“. У ово прво време праваштво је, до буне у Раковици, која је зауставила његову организацију, због своје непопустљивости жестине и безобзирности, било називано „стеклиштвом“ („стекли пас“ у кајкавском

дијалекту значи побеснело псето), који су назив примили чак и многи млађи праваши. Све до пред крај Мажуранићеве ере није праваштво имало органа и јаче организације, док није свој центар пренело у Приморје, и док није на Сушаку (код Реке) почела да излази „Слобода“ (1878). Од тога времена је „странка права“ све више расла и живела. Средином 80-тих година пренет је центар за агитацију у Загреб и орган странке била је „Хрватска“. Под крај 80-тих година дошло је у странци до спора због непопустљивости вођства у питању о словенству и југословенству, па су се Е. Бовичић и Х. Хинковић оделили од странке у том питању.

До 1895 странка је у широким слојевима расла. Те године је дошло до цепања: сам оснивач и вођа А. Старчевић и др. Ј. Франк, који је ступио у странку крајем 80-тих година, иступише из странке и основаше „чисту странку права“. Њихов орган је било „Хрватско Право“. Стара странка издавала је лист „Хрватска Домовина“. Уобичајило се прво крило називати „чисти“, друго „домовинаши“. Између „домовинаша“ и „обзораша“ је дошло до изборнога компромиса 1897, а до фузије 1902. Нова странка је добила име „хрватска странка права“. Њезин орган је била „Хрватска“. Касније је та странка ушла (1895) у „хрватско-српску коалицију“, а 1910 фузионирала се са „хрватском напредном странком“ у „хрватску уједињену самосталну странку“ и њезин орган је постао „Хрватски Покрет“. „Чисто“ крило „странке права“, које је водио др. Франк, фузионисало се 1911 са „кршћанским социалистима“ (орган „Хрватска“) у „кршћанско-социалну странку права“. Још пре тога (1908) оделио се из „чисте странке права“ др. Анте Старчевић, са неколико другова 1912 фузионираше се све правашке фракције у опет јединствену „странку права“, али је и опет 1913 дошло до цепања.

Сем ових трију главних странака, појављивало се и мањих посредовних странака, али оне нису биле дуга века, нити су имале већега зна-

чења: 1862 основана је била под утицајем Д. Мажуранића, а под вођством кардинала Ханлика, „централистичка странка“, али се није одржала. У средини 70-тих година водио је опозицију против Мажуранићеве владе др. Маканац, али није ни његова акција створила јаче странке. За време бановања Куена било је од стране неких великаша покушаја да се створи нека конзервативна, али не владина „странка центрума“.

Нове страначке формације стале су се спремати истом под крај деведесетих година. Социјализам се као странка појавио у првој половини тих година. Главни орган социјалне демократије је данас „Слободна Ријеч“ у Загребу. Под конац тих година појавила се „кршћанско-социјална странка“. Године 1904 основана је „сељачка странка“ (орган „Дом“), а 1905 „хрватско-пучка напредна странка“ (орган „Покрет“). Обе странке основали су чланови дотадашње „напредне омладине“, која је од 1903 била ушла у фузионисану „хрватску странку права“ као засебна група, а 1904 из ње изашла. Године 1905 организована је „хрватско-српска коалиција“ од „хрватске странке права“, „хрватске напредне странке“, „српске самосталне“ и „српске радикалне странке“ и неких опозиционих елемената изван странака. У први мах су и социјални демократи били сапотписали манифест коалиције.

У Далмацији се страначки живот почео да развија истом у почетку шездесетих година, и то поводом питања о сједињењу Далмације с Хрватском. Народни елементи су се прозвали „народна странка“, а противници анексије „аутономистичка странка“. Чланови „народне странке“ су били у прво време Хрвати и Срби, а вође и прваци: Михо Клајић, Михаило Павлиновић, па касније Гајо Булат, Вицко Милић, Перо Чингрија, и т. д. Орган странке је био „Народни Лист“ (од 1862) у Задру. Странка је 1870 дошла до већине у далматинском сабору, али већ 1873 долази до трзавица и до прелома у странци, од које се одељују неки чланови (делегати

на бечком парламенту) и оснивају засебан лист „Земљак“. Између Хрвата и Срба у странци долази до трвења, и најпосле се Срби одељују, а 1886 и формално организују у засебну самосталну странку. Године 1892 долази опет до прелома у странци, и радикалније крило, на челу му уредник „Народног Листа“ Јурај Бианкини, иступа из странке и са неким још неорганизованим правашким елементима оснива „радикалну државноправну странку“. Праваши су се после 1895 поцепали, а Иво Продан (орган „Хрватска Круна“ у Задру) са једним делом праваша пристаје уз загребачку „чисту странку права“.

Године 1905 организовао је др. Ј. Смодлака „демократску напредну странку“ (орган „Слобода“ у Спљету), а умереније крило праваша фузионисало се са „народном странком“ у „хрватску странку“ (орган „Народни Лист“).

Аутономисте су били предвођени од Лапена и Бајамонта, и све до 1870 године имали су власт у руци. Године 1872 напустили су чак и далматински сабор. Касније (1886) аутономистичка странка организовала се као национално талијанска странка и у сабору је редовно долазила само до 6 мандата.

У Истри није међу Хрватима било нити сада има више организованих странака, него постоји само једна народно-политичка хрватска странка, која ради, где је то потребно, заједнички са Словенцима.

Данас постоје у Хрватској и Славонији ове организоване хрватске странке: „хрватска уједињена самостална странка“ („Хрватски Покрет“), „странка права“ („Хрват“), „кршћанско-социална странка права“ („Хрватска“), „хрватска сељачка странка“ („Дом“), „социално-демократска странка („Слободна Ријеч“). У Далмацији постоје ове организоване хрватске странке: „хрватска странка“ („Народни Лист“), „хрватска пучка напредна странка“ („Слобода“), „странка права“ („Хрватска Круна“), и „социалистичка странка“.

Унионисте. Унионисте су се појавили први пут као политичка странка у почетку четрдесетих

година, кад су се, по наговору Мађара, окупили у загребачкој „Касини“, која је имала да постане устук илирској „Читаоници“. Од онда па до године 1848. унионисте, или како су их Илирци називали „мађарони“, водили су жестоку борбу против народних људи. Вођа унциониста онога времена био је туропољски комеш Томашић, који је показивао огромну енергију и издржљивост у борби. Унионизам онога времена је био екстреман, чак изразито противнародан. Унионисте су на просто негирали хрватски националитет и у народном препороду су гледали „посрбљивање“ и „порусивање“ Хрвата, па су се дали у службу Мађара и хтели да у свему, дакле и у народности и у језику, изједначе Хрватску с Угарском. Они су први почели да народњаке денунцирају због велеиздаје, они су нагнали сеоско племство, неупућено и заостало, потплаћено и опијано, на то да тражи увођење мађарскога језика и да пристане на сједињење Хрватске с Угарском. Из онога времена имаде доста таквих представака некојих жупанија у којима су „мађарони“ били у већини. Идеал тих „мађарона“ је био да постану „највернији синови мајке Угарске“ и најбољи Мађари. Овај покрет је био најбољи доказ за тврдњу да би хрватски део народа у тридесетим годинама био брзо мађаризован да се није, у последњи час, појавио Илиризам.

Ова антинационална пропаганда имаде свој психолошки разлог у слепој мржњи на све оно што је долазило из Беча, у инату због којега се и Марко потурчио, а који је инат играо велику улогу код хрватских племића, и најпосле у томе што су Мађари у оно време умели да зачарају све слабије духове својим радикализмом, господством и уверавањем да се боре за општу слободу против реакције.

Овај први, мађаризаторни унионизам је био сломљен. Народњаци су против унциониста, кад су хтели да у сабор уведу сељачко племство и да тако сасвим истисну народне представнике средњега племства, тражили и добили помоћ од двора. На-

родно пробуђење и покрет од 1848 су најпосле сасвим потиснули ову струју и Јелачић је дао прогласити издајицама домовине неке мађаронске агитаторе.

После године 1860 стао је унионизам да се и опет јавља, али у промењеном облику. Опште разочарење после г. 1848 било је згодно за утврђивање идеје о користи приближења између Хрватске и Угарске, па су и најнародњи елементи били са унионистима сложни у томе да се Хрватска што мање веже за Аустрију. Унионисте нису више били онако и онолико анационални, или чак антинационални, као у четрдесетим годинама. Они су морали да рачунају са фактом пробуђења народне свести, и нико од њих није више отворено тражио, нити је подупирао мађаризацију. Они нису одобравали словенофилску политику, нити су трпели југославизам, и увек су проповедали неко специфично „хорватство“, у главном провинцијално и кајкавско. Они су тражили попут осталих странака територијалну целокупност Хрватске, али нису хтели никако да одустану од фикс-идеје да је Хрватској једини спас у што ужој вези са Угарском. Унионизам шездесетих година није више антинационалан, али је још увек антисловенски и анти-југословенски, он је територијално или, боље рећи, провинцијално хрватски, он је отворено антиаустријански, а бојећи се Беча, Русије и Српства, он хоће да провинцијално Хрватство заштити унијом с Угарском, у којој мисли да ће најбоље сачувати старе привилегије државноправне природе и хрватску регионалну сепаратност.

Унионисте овога времена су подупирали народњаке у борби противу бечкога централизма, а када је дуализам био свршен чин, они су се у највећој хитњи пожурили да склопе хрватско-угарску нагодбу, да је прогласе првим темељним државним законом Хрватске и да сваки рад против ње спрече нарочитим законом. Они нису умели да обезбеде Хрватској услове за нормалан економски развитак, али су ипак обезбедили релативно самосталан раз-

вој унутрашње управе, правосуђа и народне просвете. Они су обезбедили народном језику место које треба. Унионизам је, дакле, у то време био још само државноправне природе. Ипак није ни тада ни икада касније постао националан.

После године 1873 је дошла до власти „народна странка". Она је у оно време морала да прими у своје редове неке унионистичке елементе. Ипак је за време бановања Мажуранића задржала националан карактер и ако је оним примањем унциониста ослабио њезин хомогенитет. Када је, у почетку осамдесетих година, више од двадесет чланова из „народне странке" иступило и основало „независну народну странку", стара народна странка је почела да добива сасвим нову физиономију.

За време Куеново је унионизам престао да буде оно што је био пре. У раније време је унионизам био једно уверење за које су многи унионисти уложили много енергије и које су проповедали или проводили са много темперамента. Они су и сами себе сматрали носиоцима једне политичке мисли. У Куеново време је почело нестајати таквих унциониста. Куен је чланове за своју странку регрутирао из свију слојева и без обзира на њихове традиције. Он је своју странку саставио из делова старе народне странке, из делова унионистичке странке, и најпосле из чланова „српскога клуба". Али је те редове допуњавао отпадницима из разних странака Он је волео имати само пар људи спретних и интелигентних, а масу гласача без веће личног значења. Његов такозвани „српски курс" није наплазио на добру вољу код старих унциониста, али су и они морали да слушају и да се подвргавају „вишој нужди" и енергији Куена. Куенова странка је била у ствари владина, а не владајућа странка, странка хрватских и српских владиновача

Унионизам је у овој својој трећој фази био пандан мађарској либералној странци, и он се за њом у много чем поводио. После одласка Куена, његова странка се држала на окупу још до 1905, када је на

изборима срушена, а касније се разбила у неколико фракција, које се између себе слажу само у тежњи да подрже, као „једино поуздани елементи", унионистичку идеју у Хрватској.

Теорије и менталитет униониста. Унионисте, то су били пре свега конзервативци. Конзервативизам је њихова прва ознака. Они су се уживели у идеју заједнице с Угарском, тако да нису могли ни замислити неке самосталне хрватске политике. Они су зазирали од свега новога па и од новога национализма а још више од демократизма. Друга њихова карактеристика је политички позитивизам, који је често прелазио у материализам. Позитивни и традиционални законски и правни односи били су за њих врховни закон, а све остало су сматрали „нездравим фантазијама турбулентних елемената". Трећа њихова црта била је у раније време скоро апсолутна аверсија према свему што је аустријанско. Ова аверсија је била плод историјских традиција и последица мађарских утицаја. Унионисте су осећали а ерсију и према словенским идејама Словенску идеју означавали су кринком под којом се крије руски утицај, а југословенску идеју кринком под којом се крије „опасност од Срба", који су „слуге Русије". Унионисте су на око били либерални, у мађарском смислу, па су Русију сматрали најреакционарнијом силом. Они су, најпосле, били провинцијални, локални патриоти и зазирали од оних Хрвата који нису били из горњих крајева. Самозадовољни и од реда силовни, они су били пуни ината и задрти противници нових људи. Уставност, за коју су се толико залагали, они су схватали као скуп привилегија Хрватске, или боље рећи привилегија и слобода заједности хрватско-угарске, али у унутрашњој политици нису никад показивали уставне свести. Њихов је менталитет у главном био феудално-јуридички, па се нису сналазили у новим временима.

Теорија унионизма није разрађена и систематизована, јер се они у својим агитацијама и нису

много обазирали на то да убеде народ у исправност својих теорија, него су се редовно служили силом власти, завађањем неуких маса и обећавањем материјалних користи. Они су презирали масе, па се и нису трудили да формулишу и аргументима бране своје тезе и своја начела. Унионизам нема богате политичке литературе, сем брошура и новинских чланака. У шездесетим годинама јавило се нешто чланака и брошура у којима су унионисти покушали да формулишу своје теорије, а и под крај Куенове ере се јавило неколико покушаја систематизовања унионистичке идеологије, али је све то усиљено и неразрађено.

Основна мисао унионизма је била ова: Хрватска не може да сама својом силом одоли опасном привлачењу Беча, нити да се одржи сама од себе у јужном Словенству. Унионизам, као слабо националан и као недемократичан елеменат, није имао поуздања у снагу народа и није видео где лежи та снага. Али он је хтео да спасе засебност хрватску и да се сепарира од свију суседа, сем Угарске, у којој је видео најмању опасност и најјачу потпору против бечкога централизма и српскога национализма. Унионисте су просто били сугерисани од Мађара, у којима су гледали све само добро и лепо. На приговоре својих противника, они су одговарали да је сасвим схватљиво ако Мађари гуше народносни покрет и ако не дају никаквих концесија хрватским и српским националним елементима, јер ти елементи и те народности иду за тим да раскопају Угарску, тиме служе Бечу и Русији, а уништавају најјачи стуб конституционализма и либерализма у средњем Подунављу. Слабљење Угарске би значило ослабљење Хрватске, и зато Хрвати морају да, признајући идентичност интереса са Угарском, помажу и јачају Угарску. Они, унионисте, као добри патриоти, морају сузбијати све оне домаће елементе који слабе Угарску, а служе страним интересима. Угарска не може Хрватској да даде никаквих већих слобода док не буде сасвим сигурна

да у Хрватској неће те слободе бити употребљене за слабљење Угарске, а јачање бечких, руских и југословенских, дакле нехрватских и антихрватских тежња.

Ти провинцијални аутономисти нису имали националнога егоизма, па су у националним питањима стајали на неком тобож вишем, општем културном становишту, којему се имао да подреди национални интерес. Али поред свег тог чудног алтруизма у националним стварима, имали су веома много личнога и класнога егоизма. Њима, који су у свему хтели да буду господа, импоновало је господство више него све друго, а сматрајући се у вишем степену културним елементом, трезвеним и не наивним, омаловажавали су и презирали сав национални културни рад. Они су се подсмевали том раду и наивности националних радника. Они су сматрали да ће своје интелектуалне потребе, у колико их имаду, боље задовољавати на врелу велике западне културе, него да се „гњаве незрелим плодовима“ домаћега прегнућа. Њихова критика је са општег гледишта културних интелектуалаца била више пута проницава и исправна, али она није уважавала потребу стварања националне културе и потребу да се о раду на том пољу не суди са апсолутнога, него са релативнога гледишта. Тај ексклузивни скуп старих племића, бирократа и полутуђинаца није дао скоро ни једног јачег културног духа.

После угарско-хрватске нагодбе, а нарочито за време Куена, унионизам је у главном прихватао идеју мађарске јединствене државе, и ако је међу унионистима који су служили Куена било људи са доста националнога осећања, али са мало националне вере, који су (професор Пливерић) бранили теорију да је Хрватска засебна држава, која има право да буде равноправна Угарској. Теорија Куенових униониста, од којих је већи део био рекрутован из редова новије интелигенције грађанскога или сељачкога порекла, била је у главном ова: Нагодбом од 1868 утаначена је „обавезно и на недогледно време“ „не-

разделива државна заједница“ између Хрватске и Угарске. Државноправни однос Хрватске се тиме усталио, и државноправна питања су нашла у нагодби своје „дефинитивно решење“, које потпуно задовољава или има да задовољи интересе Хрватске. Хрватска је у основним пословима својега унутрашњега националнога живота аутономна, а атрибуте државних спољашњих посала и заштиту државних интереса предала је са поверењем у руке јачему другу. Ово стање је за Хрватску повољно с тога што ју решава бриге и ризика за вођење велике политике, и тиме јој ставља могућност да све своје силе сконцентрише на унутрашњи живот. Према томе је, за недогледно време, за Хрватску од штете свако потицање државноправнога питања, јер се тиме осећају Мађари изазвани, а они ће само онда давати Хрватској што јој треба, када она не буде показивала да жели мењати свој положај на штету Угарске. И на основу овакве аргументације су унионисте сву своју снагу свалили на опозицију, која је била незадовољна положајем Хрватске. На тај је начин Хрватска дошла у положај да од Угарске не сме ништа тражити, него да за оно што јој је најнужније на пријатељски начин моли.

Унионизам није никада хтео да потражи контакта с аустријским странкама, а најмање са осталим Словенима, нити с угарским народностима, да „не изазове“ Мађаре. Он је стајао на стајалишту да се Хрватске не тиче оно што се дешава у Аустрији, као што ни Аустрија не сме да се меша у послове Хрватске. Исто тако не смеју Хрвати да се мешају у унутрашње послове Угарске, јер би тиме дали Мађарима повода да се и они мешају у унутрашње послове Хрватске. Унионисте су на тај начин Хрватску сасвим изолирали. Они су то чинили систематски. Али тиме су је стављали у све већу зависност од Угарске, и морали да трпе све веће мешање Угарске у сасвим аутономне послове Хрватске. Они су омаловажавали снагу народа и могућност да се она развије до тога сте-

пена да не буде више требала страховати од Угарске. Они су зазирали од свакога корака који би могао да носи карактер еманципације хрватске политике од политике Угарске. Они су се приказивали као да су представници задовољне Хрватске, којој ништа више не треба и која ништа не тражи.

Наследници Илиризма. Људи Штросмајерова кола, чији је новинарски експонент био најпре „Позор", па „Обзор", популарно су били названи „обзораши". Сама странка називала се до осамдесетих година „народна странка", а онда „независна народна странка". Често се та скупина називала и „штросмајеровци". Ипак је име „обзораши" остало напознатији колективни назив за скупност целе оне велике струје мишљења и целе оне велике и јаке генерације.

„Обзорашка" група била је најјача и најинтелектуалнија група у хрватском делу народа за читаво време од народнога препорода па све до краја деведесетих година. У њој се доиста сакупљао, како једна крилатица каже, „цвет хрватске интелигенције". Штосмајерова група је била носилац и стваралац хрватског народног, политичког, културног и друштвеног живота у другој половини века. На њој је лежала сва брига и сва одговорност за народну борбу. Она је била најактивнија, па зато и највише критикована. Повест „народне странке" у Хрватској и у Далмацији, а касније „независне странке" у Хрватској, то је у главном повест народа од почетка шездесетих до деведесетих година.

„Народна странка" је била странка народне интелигенције, а интелигенција је била дете Илиризма. Народна интелигенција, која је узела народну ствар у своје руке после васпостављања устава, настављала је дело народнога препорода и надовезивала је свој рад на рад илирских препородитеља. Она је основне идеје препорода разрађивала према новим приликама. Те идеје су биле: идеја народности на основу словенском и југословенском, идеја о потреби просветнога рада, који има да ојачава

народ и да ствара народну интелигенцију, носилицу борбе за политичку слободу, идеја грађанског либерализма, идеја антиунионизма. Идеје ове групе, то су идеје општега словенскога и европскога напреднога покрета онога времена. Основна је карактеристика људи ове скупине да су, нарочито у прво време, настојали да изведу Хрвате и Хрватску што је више могуће из изолације и доведу у везу са осталим светом. Њихово је дело екстенсивно. Ослањајући се на бројне везе, трудили су се да те везе искористе за народну борбу. Они су веома добро осећали колико је сам народ слаб и колике му опасности прете, па су због тога водили опортунистичку политику. Код њих је тактика била више пута важнија од доследности начелима, што су им замерали и конзервативци и радикалци. Они су све до под крај осамдесетих година били ствараоци средстава за народну борбу, а као носиоци те борбе су били свесни да воде одговорну политику. Због тога су више пута водили политику транзакције, коју су противници називали политиком „шарања и врдања". На леђа људи ове скупине навалио се сав посао и цела одговорност вођења народа у најкритичнијим моментима, када су прилике биле до краја несређене и несталне, и када се мењала унутрашња структура хабсбуршке Монархије. Они су активно учествовали у политици и кушали су на разне начине да Хрватску извуку из тешких дилема. Они су се бацали с једне комбинације на другу и правили су експерименте према приликама, оперишући онако како се оперише у свим политички зрелим и васпитаним земљама и народима. Али народ није још био толико зрео и политички васпитан да би могао следити у сваком случају ове људе, просвећене и интелектуалне, али недовољно демократичне и недовољно народске, па је због тога и могла да ухвати тако јакога маха правашка кампања противу „обзораша", чије се политичке еволуције и мењања тактике причињале ширим слојевима „мењањем кабанице", „затајивањем про-

грама“ и „славосрпском петљанијом“, како је Старчевић говорио.

Све добре и све зле стране које се могу запазити у деловању људи ове скупине имају свој природни корен у основној црти тих истих људи: у аверсији од сваког доктринарства и у непрестаном активитету. Најпосле је овим људима измакло тле испод ногу: у деведесетим годинама били су то већ само „генерали без војске“, генерација без подмлатка. Они се нису довољно бринули за подмладак и за васпостављање тешњих веза између себе и широких маса, јер нису ни доспевали да то учине. Заокупљени од првога часа активном дневном борбом, они нису мислили да је потребно да се приближе простом народу. Они су по свом социјалном пореклу били грађанска странка, странка интелигенције, и следили су у томе пример западноевропскога либерализма оних времена.

Ови људи, повезани између себе бројним идејним, родбинским и пословним везама, најпосле су се стали изоловати од нових генерација и од надирућих нових елемената, који су се окупљали у правашкој скупини. Стекли су вештину у политичким махинацијама, па су најпосле мислили да је то довољно. Као људи политичкога активитета, нису могли да ни онда излазе на јаву са целом истином закулисних акција и транзакција када су били нападани, и тако се стало развијати код њих неке руке аугурство, нарочито у временима када није више била цела јавност у њиховим рукама. Ово „аугурство“ још је више одбијало од њих масе и омладину.

Ипак би свет био прешао и преко свега тога да је било видљивих и свакоме разумљивих успеха у политици те скупине. Не сме се тврдити да она није имала успеха, јер све оно што је Хрватска и што су Хрвати до осамдесетих година спасли и створили, у главном је плод рада ових људи. Али широке масе и омладина нису давали себи труда да упореде оно што је спасено и што је добивено

са оним шта је било пре тога, па да признаду грдан напредак, него су упоређивали политичко стање, које је бивало све теже и горе, са великим надама и обећавањима која су се смешила народу у почетку шездесетих година и којима су тешили и јуначили народ баш ти људи Штросмајерове скупине. Сасвим је природно да је биланс морао да се причини пасиван и развитак ретроградан. Разочарење за разочарењем, измицање за измицањем, то и једино то је било пред очима оним елементима који су били све то више приступачни правашкој кампањи. „Обораши“ су неко време били монополизовали народну политику, па и ако није оправдано, ипак је разумљиво да су масе оптуживале њих због недовољних успеха и због народних разочарења.

Штросмајер. Централна личност и симбол читаве ове скупине је био ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер. Рођен у Осеку, васпитан одлично, он је већ у младим годинама стекао веза и симпатија, па је постао дворски капелан на бечком двору. Темпераментан, амбициозан, полетан и простране мисли, друштвен и отмена светског понашања, он је још године 1850, на предлог Јелачића, именован бискупом ђаковачким. Дошао је на положај ванредно имућан, па је имао средстава да своје идеје проводи или да њихово провођење финансијски омогући. Штросмајер је постао највећи мецена хрватскога народа, подупирући у исто време и све што је било југословенско.

Штросмајерова личност не припада само Хрватима, она припада целом Југословенству, а после ватиканскога концила (1871) улази у извесној мери, по својем дејству и по гласу који ужива, и у светску историју.

Штросмајер је омогућио подизање „Југословенске Академије“, хрватскога универзитета, развијање уметности и литературе; он је подупро сваки народни покрет и безброј институција, нарочито просветних; он је подупирао неколико српских, словеначких и бугарских националних и просвет-

них предузећа. Али Штросмајер није био само мецена. Због самога тога он још увек не би био имао оно значење које је имао и које има. Штросмајер је мецена због тога што је представник и проповедач једне велике идеје Он је велика личност због тога што је оваплоћење једне велике концепције. Његово меценаштво, његово политичко, црквено и просветно деловање је конзеквенција и извођење те концепције. Можда и није све оно што се приписује самом њему оригинално његова замисао, јер је Штросмајер имао око себе читави низ високих и јаких духова (нарочито се поред њега истиче Фрањо Рачки, историчар и филозоф народне историје и политике). Можда и није његова заслуга све оно што се спаја с његовим именом, као што и није он био кривац неких политичких неуспеха због којих га је грдио Старчевић и његова странка. Али је поред свега тога Штросмајер једна величина првога реда, провиденцијална величина хрватска и југословенска, јер је примао и изводио све лепе замисли, јер је схватао све праве потребе народне, јер је давао систем и хармонију разним идејама, јер је једном речи био дух синтезе. Штросмајер је експонент свих напора, нада, идеја и идеала хрватске интелигенције од како је поникла (са Гајевим препородним радом), па до деведесетих година. Али и после тога, када се диже нова генерација, Штросмајер симболизује и синтетизује све оно добро што је хрватска интелигенција од тридесетих до деведесетих година XIX века унела у хрватски део народа. Он је најпосле у XIX веку највиднија и најистакнутија централна фигура Југославизма у читавом јужном Словенству.

Штросмајер је хтео да се хрватски проблем реши у југословенском смислу. Јачање словенске и југословенске идеје међу Хрватима и јачање Словенства и Југословенства самога по себи, држао је он јемством опстанка и напредовања Хрвата. Његово основно уверење је било да се поједина племена сама за себе, па тако исто ни племе Хрвата,

не могу одржати и одупрети јачим противницима. И због тога је он, настављач Илиризма, проповедао југославизам. Унутрашње јединство и уједначеност Југословена први је услов за одржање и темељ за политичко уједињење. Због тога је Штросмајер основао „Југословенску Академију". Културно уједињење је прва етапа у тој еволуцији: уједначење језика, науке, просветних институција. Сваки народ имаде онолико права на сепаратни опстанак колико је кадар да у концерат човечанства унесе један засебан тон. Само културан народ има права на опстанак, а на сепаратно самостално развијање добива право када почне да општој култури даје своју националну културу. Цивилизација је интернационална, али свака дубља култура је национална. Постоје елементи једне засебне националне југословенске културе. Ове треба развити. Југословени могу и треба да своју културну мисију схвате у том смислу да створе један тип културе који ће бити у ствари синтеза источнога и западнога типа. Југословенство је вековима било жртвом сукоба између истока и запада. Оно треба да се просветли и ослони на своје ноге, па уместо да је и даље жртвом, да постане искоришћивачем свега што је добро на истоку и на западу. На овај ће начин оно оправдати свој опстанак као засебна целина и омогућити себи светлу будућност.

Унутрашњем уједињењу Југословена највише смета подвојеност цркава Православна црква је у главном национална, а католичка је интернационална, чак и анационална. Приближење и евентуално измирење цркава, источне и западне, требало би да се што пре изведе. Овоме смета највише страх православља од католичкога пропагандизма и крајња непопустљивост католицизма. Због тога Штросмајер иде за тим да најпре код Хрвата, а онда и у Риму, дејствује у том правцу да се католицизам покаже склоњим националнзму и да бар не појачава своју непопустљивост. Он подупире и пропагира увођење старословенштине у хрватске като-

личке цркве, омогућава штампање глаголашких црквених књига, труди се да сваком згодом унесе национални и југословенски дух међу католичко свештенство, подржава најбоље везе са православним свештенством и не чини разлике између православнога и католичкога дела народа. Најпосле се у Риму, на ватиканском концилу, ставља у прве редове опозиције противу проглашења непогрешивости папе за догму, и тражи да се католицизам прилагоди духу времена. Његова борба на ватиканском концилу није друго него једна тачка у његовом националном програму. Он иде за великим циљем приближења цркава, да би олакшао приближење између свега западнога и источнога Словенства.

Штросмајер долази у најбоље везе са скоро свим великим духовима оновремене Европе. Он се заузима за рају у Бугарској и за рају у Босни, он је у преписци са Гледстоном и путује по Русији. Он у ослобођењу Словена испод турскога јарма види ојачање залеђа хабсбуршких Југословена и Словена. У самој Монархији он ради на остварењу федералистичке идеје и стоји у најтешњим везама са северним Словенима. Словенска монархија је његов најближи идеал, и он стоји на страни сваког онога који ће милом или силом извести на пут такве преобразбе монархију Хабсбурга. Али у исти мах зна веома добро да Хрвати не смеју бити никакав мост за туђу политику на Балкан, него да је у интересу Хрвата да се што је могуће више ојача и еманципира словенски Балкан.

Штросмајерова национално-политичка и културно национална концепција је концепција једног великог и генијалног, пространог и полетног духа. То је једна европска концепција, коју је Штросмајер кушао да оствари културним и политичким средствима европски васпитаног човека од положаја То је концепција једног западњака и интелектуалца који национално осећа, једног националца који европски делује.

Штросмајер је био католички бискуп, па је

сасвим природно да је наглашавао потребу вере и цркве, да је његово гесло било: „све за веру и за домовину“. Али у његовим жилама није било ни мало клерикалне крви, нити је он волео верске ревнитеље. Позната је његова аверсија према језуитизму, позната је и аверзија према сваком пропагандизму. Широка толеранција, чак признавање релативне вредности мање битних црквених наука и форама тежња да се вера и црква еволуционише и да се црквена организација постави на демократскију и конституционалнију основицу, и најпосле његово учење да се права верска и права научна истина допуњавају и да не могу на дођу у сукоб, све то обележава дух Штросмајера као дух либералан и модеран. Он није волео крајности, јер је био по природи синтетичар, није волео демагогије и радикализирања, јер је био отмен дух, није трпео језуитизам, јер је био отворен карактер. Није био прави демократа, јер је био од главе до пете господин и господствен, али је волео народ склоношћу и сентиментализмом просвећенога господина и црквенога пастира. Његова ренесансна природа предестинирала га је за каквога кнеза и владара. Борбене енергије је имао у ранијим годинама, а касније се повукао у своје ђаковачке дворе. Штросмајер је био више уметничка него политичка природа. Он се окружио делима уметности и своју велику катедралу је сам замислио и сам је давао нацрте и упутства од њене градње. Ова катедрала, у срцу Славоније, на прелазу између истока и запада, имала је да репрезентује и симболизује уметничку синтезу двају стилова и типова: источног и западног, и да њена велелепна хармоничност измирно делује на духове.

Штросмајер није типичан представник Хрвата, он није представник инстинката хрватских маса. Али он је један од стваралаца новога Хрватства и представника свега онога највишега, најпространијега и највреднијега што је Хрватство на основу свога положаја и историје могло да у деветнаестом веку конципира.

Праваштво. У хрватском националном животу је праваштво једна од најзанимљивијих појава, која је агресивношћу и непопустљивошћу изазивала толику борбу и стварала толику пометњу да је и суд о њој био редовно некритичан и да је његова историјска, национална, социална и политичка вредност и улога била веома слабо или површно оцењивана. А ипак је праваштво код Хрвата у исти мах појава здравља и болести, која је донела добра и починила зла.

Политичке идеје праваштва су веома просте и највише се ширише ораторским парафразирањем неколико девиза: „Хрватска Хрватима“, „Слободна, уједињена, целокупна и независна Хрватска“, „Бог и Хрвати“, „Оживотворење хрватског историјског државног права“, „У хрватским земљама је само један политички народ: хрватски“, „Ни с Бечом ни с Пештом, него једино са законитим хрватским краљем“, „Нагодба и реална унија с Угарском и Аустријом се не признаје“, „У Хрватској се не признаје никаква српска народност, нити српско име“, „Цео народ који говори хрватским језиком јесте и има да буде хрватске народности, а Словенци су планински Хрвати“, „Највећи душмани Хрватске је Аустрија“, „Хрвати се имаду бринути само за себе, Словенство их се не тиче“. У овим геслима садржана је сва оно читава политичка догматика праваштва. Праваштво је једна претерана форма и наука хрватског историзма, искључивости, шовинизма и тежње за властитом државом. Оно је формулација засебно и искључиво хрватских народних идеала, на основици романтично-историјске државноправне идеологије. Праваштво је искључиво хрватски и тобож историјски и државноправни израђај принципа да сваки народ мора имати своју слободну и независну државу, да цео народ мора бити у једној својој држави и да су сви Хрвати, Срби и Словенци, који говоре једним језиком, један народ, који мора да има само једно народно име. У свему томе још не би била особита занимљивост праваштва. Занимљивост се налази у чудноватом менталитету

праваштва, у методама и у мешавини држављанског историзма, национализма и легитимизма.

Старчевић. Оснивачи праваштва су др. Анте Старчевић и др. Евген Кватерник, који су се слагали једино у последњим циљевима, али који се пажљивијем анализи приказују као два антипода и по менталитету и по методама. Анте Старчевић син сељачких родитеља, рођен 1823 у Лици, био је неко време у богословији у Пешти, али се касније дао на правне науке и већи део живота провео мудрујући, политизирајући и врбујући присташе. Он је живео задовољавајући се малим, чувајући интегритет карактера више уздржавањем од сваке практичније акције, него да га истиче и бруси у борби живота; био је опор и тврдокоран народни човек, више самоук него школски васпитан, асоцијалан, нетрпељив и доктринаран.

Старчевић је био пре свега карактер „којему су у складу речи и чини“, како би он казао. А онда је он био „грађанин“, у политичком смислу те речи. Њему је пред очима лебдео идеал римског грађанина („civis romanus“), и он је тај римски идеал применио хрватским приликама и хтео да створи, на свој начин, тип „civis croatus“. Карактерност до укочености и класично схватање грађанских крепости били су у складу са његовом личком, тврдом и сувом природом, и он је до неба дизао старе републиканске Римљане, а презирао старе и нове Грке. У Римљанима је видео идеал карактерности, а у Грцима превртљивост, неморалност, чак и подлост. Он је римску цивилизацију и римски ред стављао далеко изнад грчке културе, уметности и филозофије. Грци су за њега „кварили камен, мерчили хартију“ и упропашћавали остале, здраве народе. Византизам је изводио из „духа герштине“, а за Римљане је доказивао да су дегенеровали зато „јер су, наместо остати учитељи, пуштали се бити ученицима, јер су се одрекли своје ћуди и својих обичаја, јер су пуштали да их се ухвати туђинштина, герштина“. Према овим схватањима је Старчевић

мрзео све оно што је носило у себи трагове грчкога духа. Он је тврдио да је тај дух искварио и упропастио балканске народе. Он није волео лепих уметности, па је водио читаву борбу против Штросмајера и његове генерације и против свега литерарног и културног рада. Он је био противан грађењу железница, јер ће оне упропастити патријархални живот сељака. Писце и уметнике називао је „неозбиљним беспослицама". Он се бунио противу западне цивилизације, јер она вештачки ствара све нове потребе и изазива све нове жеље, а заносио се не само класичним римским задовољавањем малим, него и оријенталним турским фатализмом. „Прави Турчин нема великих личних потреба, и због тога је његова унутрашња снага велика." Старчевић је био сув, логичан, а често и софистичан дух, априоран и дедуктиван. Он је написао и ово: „Најпре треба знати је ли неко зло наравско, нужно, или је можда случајно, или је управо начињено, пак у овом случају ко је крив да зло постоји. Зло је без двојбе зло, па било где му драго. Ако то знате, част вам. Ако ли желите познати право стање народа, познајте човека, нараву државних и господарствених начела и ништа више, него седните, примерујте она начела Херватима и Херватској, пак без да видите, а камо ли питате сељака, или занатника, или властелина, или трговца, ви ћете боље и тачније дознати њихово стање него ли га познаду они сами. Тако ћете дознати не само каково је њихово стање, него и да оно мора бити таково". Старчевић више држи до начела, до „нараве ствари" и логичких дедукција, него до гомиле факата и до позитивног проучавања реалности. Старчевић није ни интуитиван нити је експерименталан дух. Исправност његових закључака зависи једино од исправности премиса. Одатле толики апсурдитети у његовим списима.

Колико год је Старчевићева наука и његова странка била носилац политичкога романтизма, толико је он сам био мало романтичар у обичном

смислу те речи. Његова вера и његове наде су биле редовно кондиционалне: „Ако штагод корисна напишемо, ако се ово иколико ухвати некојих младића, ако ови кроз невоље живота који их чека, од онога добра штогод предаду својој деци и узнастоје и народ засејати, и ако и ми нађемо наследника на перу и ако бољи узнапредују на овој стази, ако већ пријe све не пропадне, пак ако у време наших праунука у овом народу буде педесет мужева осведочених о светости слободе и заузетих за свој народ — ми, нас три и наши другови, начинисмо више него су агитатори икада учинили". На другом месту пише: „Без обзира на успех, ја ћу, колико будем могао, испунити моје држанство (дужност). О том се само ради да сваки испуни своје држанство. Надати се доликује луђаку. Успех не стоји до мене, ни до нас, ни до нашега народа сама, и зато ја нити му се надам нити не надам. Држим да човек који суди да нешто зна шта други не знаду, а било би им потребно и корисно знати, има држанство говорит, писат, док се не осведочи да они за његов наук не маре".

Старчевић је био противник аристократије по роду, бирократије и клерикализма, али је он био једнако и противник анархије, револуције и апсолутне демократије. Његова домовинска љубав сводила се на мржње свега што смета слободи и величини домовине и народа; његов национализам се сводио на мржњу на све што није било према његовом схватању народско; његова политика оснивала се на легитимизму, а његов рад сводио се на „држанство говорити, писати и учити". Он је био сасвим уставан, до формализма, а свака мистика била му је туђа, одвратна и недостојна правога разумнога бића. Уставност је схватао строго јуридички. Сваки човек у организованом друштву има права и дужности, и он мора вршити дужности без обзира но то да ли други дају њему права која треба. Старчевић је поводом једнога случаја у којему је неки војник отказао послушност

старешинама, јер су од њега тражили да учини нешто што се противило његовој савести, написао расправу у којој је доказивао да се држава без војске не може замислити, али ни војска без апсолутне дисциплине. Војник се мора безусловно покорити старешини, а старешини, ако што криво одреди, има да суди уставни контролни фактор Старчевић је однос између владара и народа схватао као однос који се оснива на уговору, па ако се народ не држи уговора, краљ има право да га на то присили, а ако се краљ не држи уговора, народ није дужан да даље слуша краља У својим говорима је Старчевић више пута претио да ће народ отказати условну верност династији ако се ова не буде држала обећања и уговора.

Као што је Катон хтео да сачува чист римски дух, тако је исто и Старчевић хтео да чисти хрватски дух, како га је он концепирао, да га сачува од „туђинске здухе". Старчевић је себи створио известан идеал и прототип хрватске расе. За њега је прототип Хрвата био узор здравља, природности, карактерности, гордости, исправности. Хрвати су били за њега јак народ, држаовторан, организован, супериоран. „Они су били јуначан народ, када су се могли поред свих неприлика тако дуго одржати, и када су сузбили навале толиких јаких непријатеља." „Име Хрват је најлепше, и у њему је цела садржина народнога поноса." Али је Старчевић нашао да у његово време имаде мало оваквих Хрвата какве је он себи замишљао. И он је закључивао да је „хрватска пасмина у опасности". Он је у сваком опортунизму видео кукавичлук, а у свакој трансакцији попуштање и издају. Он није познавао ни признавао релативности. За њега је све било или морало да буде апсолутно. Он је резоновао овако: нико не може сам против себе да рали, јер би у исти мах престао да буде оно што јест. Ни народ не може сам да себе затајује, јер би то значило да није народ. Ако имаде међу Хрватима људи који не раде за Хрватство онако како је он, Старчевић,

по својој логици мислио да треба да раде, то значи да то и нису Хрвати, него некаква друга раса која се уцепила у тело Хрвата и која га трује. Сви ти опортунисте нису поносни ни карактерни. Они су дакле, закључује Старчевић, ропске душе. Они сами себе дају у ропство, „дакле припадају некој ропској и искварено пасмини". Старчевић је правио читаве „студије" да пронађе порекло те пасмине. И њему се чинило да је нашао да ту тућу пасмину чине остаци балканских Цигана, Трачана, Арнаута, Мартолога, Цинцара, Влаха, Грка и т. д., који су, по његовом мишљењу, за време турских инвазија досељени. Неки су, каже он, примили хрватски језик, обичаје и име, а други су добивали повластице од Аустрије.

Велик део тих људи био је још на Балкану примио православље, па су га и касније задржали. Ти елементи су — како то просто тврди Старчевић — примили добре воље „погрдно" име које су им Римљани дали, име: слуге, робови, срабљивци, servi, Срби! И име Словенин не значи за њега ништа друго, и оно се изводи из речи „sclavi", робови. И зато је Старчевић мислио да ће ову пасмину најбоље карактерисати ако је назове именом „славосерпска пасмина". Он је учио да на југу постоји у ствари само један једини народ нашега језика: „То је народ хрватски". Он је мислио чак и то да ће дозвати Србе к свести и доказати им „како је срамотно да примају српско име" и како треба да примањем народнога имена покажу да су део онога гордога народа који се зове Хрват. Он је све јаче и народније људе и све веће историјске личности код Срба сматрао и називао Хрватима, то јест људима здраве народне расе. И он је цео свој живот, на основу таквих теорија, водио љуту и псовачку борбу против имена српскога (не против националних Срба), против сепаратне српске политике и против „славосерпске пасмине" у Хрватској, у коју је убрајао скоро све штросмајеровце. Он је у својој манији поставио чак и нека тобожња пра-

вила према којима се могу препознати људи те „ропске славосрпске пасмине“: 1. Већ је Аристотел опазио да имаде људи сужањске природе и налазио је у Тракији таквих људи. „Од те пасмине мора да потјечу и Славосерби, који су не само у свему сужњи, него и раде да сватко, па и исти они, у сужањство дође и у њему остане.“ 2. „Код нас је одгојење таково да се њиме одбијамо од посла, да сваку радњу сматрамо срамотном, да добијемо вољу за господством и вољу за угодно живљење. И јер господство дају туђе руке, неимаш начина за дочепати се ичега осим хватајућ се туђинца, и то онога који ће ти га дати или ти га даје. У ту врсту Славосерба иде наша интелигенција.“ 3. Туђинци гледају наћи за повац и части неколико туђинаца, који обману народ, да у саму пропаст хрли. Такви туђинци су Славосерби. 4. Досељеници иду у Славосербе. 5. Има Славосерба који и добро мисле а зло раде, народ и слободу љубе, па ипак обоје издају. „Овамо иду људи који иду на туђе ноге и који се држе безумне слоге и пристају увек уз већину.“ „Сужањство им је живаљ и они су живаљ сужањства.“ Када скинемо од ове „науке“ све оно што је акцидентално и што је лажно научно, онда ћемо разабрати да је Старчевићева наука циљала више на унутрашњу регенерацију хрватства и на јачање засебне хрватске народне и именске свести, него ли је била научна и политичка; зато је његова кампања, поред свију апсурдитета и суровости, поред све своје негативности и неполитичности, нашла толики одзив код полуинтелигенције и код дела млађе интелигенције, зато је у последњој трећини XIX века имала на читави хрватски менталитет толико јако дејство.

Старчевић је проповедао најшире националнотериторијалне границе Хрватске, које се границе поклапале са етничким границама свега хрватско-српскога и словеначкога народа, тражећи да тај један народ има једно име, једну слободну и независну државу. Тај народ мора да нађе опет себе сама, да избаци из својега васпитања и своје крви све што је туђе

и туђинско, и да добрим и разумним начелима искристализира свој карактер. Ни у једном ни у другом захтеву није Старчевић транзигирао. Он је постављао једино границе народној држави, опште норме и општа начела давао народу. Он се није бринуо ни један час како да се уреди та будућа држава. Правашка странка није у том погледу никада имала одређенога и обавезнога програма. Старчевић је писао: „Кад будемо уједињени, лако онда за уређење. Та народ ће сам себи ваљда најбоље знати уредити своје односе, ако га буду водити добра општа начела". Ова наука, тако проста и тако радикално проповедана, поред чара који је имао једноставни и стоички живот самога Старчевића, поред оне романтике коју је у себи носио аристократизам расе и карактер Старчевићеве науке, имала је све предуслове да дејствује на шире масе и на омладину која је долазила са села у варош на науке, и која је у осамдесетим и деведесетим годинама све више испуњавала редове народне интелигенције.

Кватерник. Старчевића можемо да упознамо по његовим речима, а Кватерника, другога од оснивача правaштва, по његовим поступањима. Старчевић је упозоравао, учио, проповедао и псовао, а Кватерник је сновао, сањао, кушао да агира, путовао и непрестано заносио себе и друге. Кватерник се родио 1825, дакле само две године после Старчевића, али Старчевић је био син личког села и сељачких родитеља, а Кватерник дете загорске вароши и грађанских родитеља. Отац је његов био професор, а мајка учитељка. Ова разлика у пореклу била је основица и за различност у карактеру и за разлику менталитета. Старчевић се као дете и младић васпитавао код стрица свештеника, а и Кватерник је провео детињство код стрица каноника. Обојица су свршили гимназију у Загребу, богословију у Пешти, и обојица оставили пре реда богословију из једнаких разлога. Па ипак, колико различности између њих. Кватерник је из богословије понео у живот мистицизам, а Старчевић сколасти-

цизам, Кватерник је касније постао фантастички револуционар, а Старчевић теоретичар и легитимиста. Кватерник је веровао у то да више силе, да Провиђење Божје непосредно зашиже у прилике живота, па и у живот народа. Старчевић је веровао једино у логику ствари, која је за њега била синоним за природни ред ствари. Кватерник је веровао у судбину, а Старчевић у разумност. Кватерник је веровао у спас народа из вана, а Старчевић у спас који долази из унутрашње снаге. Кватерник је био фанатик, а Старчевић догматик.

Кватерник је писао: „Зашто да се Бог не би послужио за сврхе своје провисности и слабим створовима, и у часовима који су на око незгодни?" Он је у својем говору 1861 казао: „Учи нас прошлост човечанства да ће и слаба жена спасити народ, док таковом народу није куцнуо час пропасти. Ја кажем и-уверен сам да над нама бдије Бог, и да нашем народу још није куцнуо сат смрти. И прошлост ме учи, да, уверава ме да је нама Хрватима још живети, јер нас невидљива рука сачувала и за друга још предузећа, јер још нисмо довршили своје задаће. Не бојим се да би наш народ могао пропасти. Он је до сада био вођен невидљивом руком Ово уверење, које црпем из саме наше прошлости, мене охрабрује". Кватерник је био толико мистичан, толико егзалтиран и толико наиван да је ишао у цркве и клечећи молио небеса да спасу хрватски народ. Он је толико веровао да и слаби створ може нешто учинити, и да ће спасење доћи из вана, и да је у његово време дошао тај час спасења, да је сам самцит путовао у Петроград, у Италију, у Париз, преговарао са Русима, са талијанским првацима (Кавуром), и са самим Наполеоном III, не би ли ослободили Хрватску. Он је мистички веровао у „Наполеониде" и њихову мисију у Европи, он пише читаве расправе о томе и прави силне комбинације о решавању источнога питања, у које броји и хрватско питање. Он држи да би решење хрватскога питања било половина

решења источнога питања. Он у сабору износи читав нацрт закона о међународном положају и односима будуће независне Хрватске. И најпосле он скоро сам, са мало другова и без средстава, сем неколико хиљада форинти што је његов друг Бан запленио на једној граничарској пошти, диже устанак код Раковице (1871), проглашује се „Еугеном првим, краљем Хрватске", именује своје министре, и за неколико дана гине, издан, чини се, од властите малобројне војске. Он напросто није веровао да се не би цео народ дигао на ноге чим чује да је почела борба за слободу.

Кватерник није никада довољно оценио вредност унутрашње спреме и снаге народа, он је мислио да све оно што је садржано у самом појму „народ" већ самим тим постоји и у реалности. Он је оперисао с тим појмом као да већ постоји свестан и организован скуп људи. Он се страховито љути кад га у Русији, у Италији и у Паризу питају кога има иза себе и са колико снаге може да располаже. „Та народ ће се дићи", одговара и грди „педантну дипломацију".

Кватерник је био антипод Старчевићу и тиме што није имао сталности карактера. Мекане душе, променљивих осећаја и расположења, он у својем дневнику, који је писао скоро свакога дана латиницом, глаголицом и чак неким тајним словима, бележи у размаку од два три дана тако опречне судове и импресије о појединим људима и догађајима да је то већ управо абнормално. Он иде у Русију са највећим поверењем, а када га одмах која личност не прими, он ју сумњичи и најпосле се наљути на Русију. После тога говори о некој великој државној тајни, о неком плану Русије за који је дознао, и хоће да најпре добије од Русије новаца за то да ћути, а касније нуди тај план свим могућим државама, па чак и бечкој влади, не би ли тако намакнуо доста новаца да узмогне у Хрватској развити борбу за слободу. Његови новчани захтеви су тако високи, а његово причање тако не-

одређено и збуњено да га нико, чини се, озбиљно не узима и нико не купује ту његову тајну. Ова егзалтација и ово очајање довело га је најпосле до Раковице.

Старчевић се није с њим најбоље слагао, а више пута су се и завадили. Старчевић је осуђивао и Кватерников покушај у Раковици, који је имао за последицу затварање правака странке, разилажење саме странке, и који је Андраши употребио да сруши федералистичко-славенофилско министарство у Бечу и учврсти дуализам.

Учитељи и ученици. Оснивачи праваштва су утицали на своје ученике највише сугестивношћу својих личности. Њихове личности су биле за ученике скуп савршенства и ученици су се учитељима безусловно и слепо покоравали без расуђивања. Највеће организаторно средство је у праваштву био лични култ или боље рећи култ личности оснивача праваштва. Принцип ауктортитета био је усвојен од свих праваша. Култ Кватерника није био толико проширен и толико трајан као култ Старчевића. Старчевић је остао до краја „вечити вођа“ и „пророк“. Њега су праваши редовно називали „Стари“, и свака дискусија о било којем питању је престала када је неко могао доказати да је о тој ствари „Стари“ казао ово или оно.

Због тога што ни један од оснивача праваштва није био политички дух, због тога што је један од другога био из основе различит, и због тога што су ипак обојица били за странку једини извор све мудрости и неоспоран ауктортитет, није праваштво било, а није ни могло да буде, политичка странка у правом, европском смислу те речи. Старчевић је више филозофирао него што је политизирао, а политике у правом смислу речи није ни водио, јер је из принципа осуђивао сваку „тактику“. Карактерност, сама по себи, не ствара још политичке странке, а никако није довољна основица за једну модерну странку. Старчевић је једном казао: „Без римскога темеља нема римске

зграде". Једнако се може и о њему казати: без свега онога што чини Старчевића Старчевићем, нема старчевићанства. А његове присташе нису могли да буду у свему оно што је и какав је био он. Неактиван, негативан, саркастичан дух Старчевића није могао да створи и васпита једну политичку странку. Једнако није ни Кватерник могао да створи политичке странке на основици саме романтике и политичкога мистицизма. Вера у предестинацију и у то да, када дође час, може свако кога Провиђење одабере својим оруђем, ослободити народ, није и не може бити база за једну странку. Сам аристократизам карактера и сама мистика не могу да створе ваљану странку. А још мање може да из спајања тако хетерогених основица никне права странка. А ипак је праваштво створено од тако хетерогених и неполитичких оснивача. Због тога и није било унутрашње сређености и уједначености код ученика. Ови ученици су били сектари и фанатици.

Први Старчевићеви и Кватерникови ученици називали су себе „стеклиши". Противници су их најме назвали „стеклим псима" (побеснелим псима), а они су прихватили то име. Стеклиши су се трудили да се од осталога света разликују у начину говора, у одевању и у понашању. Презирали су друштвене форме и свагде и свагда демонстративно и агресивно наглашавали своја начела. Стеклиштво се стало јављати у средини шездесетих година, а најјаче је било под крај тих година и у време борбе између „народне странке" и Рауха. Раковичка буна имала је за последицу да су се стеклиши или притајали или разишли. Касније се јављали у нешто блажој форми.

У средини седамдесетих година почело је праваштво јачати због незадовољства народа Мажураниһевом владавином. Оно је добило извесних подстрека од опозиције, коју је водио Милан Маканец. Та опозиција није била још правашка, али је била ипак до неке мере државноправно-радикална. После

Маканца је водио опозицију Фран Фолнеговић и давао јој је све више правашку форму. Крајем седамдесетих и у почетку осамдесетих година већ се јавља праваштво као „странка" са центром на Сушаку и органом „Слобода" (од 1878).

Први корак разводњавању правога старчевићанства био је учињен онда када су „стеклићи" почели постајати „праваши", агитирати међу масама и понашати се као да су права странка, па чак да су једина народна странка и да цео народ има да буде у једној странци!

Али ако праваштво није било у правом смислу речи странка, оно је у хрватском јавном животу било нешто друго, пресудније, оно је било један национални, друштвени и психички појав, оно је било један покрет народних инстинката и националних традиција, а оно је било и једна велика сугестија.

Еволуција праваштва Праваштво је у XIX веку, поред свега тврђења његових доктринара да је непроменљиво и непопустљиво, имало своје еволуције. У тој еволуцији могу да се разликују четири етапе. Прва иде од повраћања устава до Раковице, друга од 1878 па до средине осамдесетих година, трећа до средине деведесетих, а четврта после тога. У првом деценију праваштво има карактер доктрине и стеклиштва. У другој оно води радикалну политичку борбу против режима. У трећој оно иде за прикупљањем што већега броја присталица и за тим да се организује у велику странку. У четвртој оно се први пут цепа у две фракције. Од тога времена, цепања и стапања фракција понављају се све чешће. У прво време преовлађује Кватерников романтизам, у друго време Старчевићев радикализам, у трећем Фолнеговићево настојање за екстензивним развијањем а у четврто силне борбе између фракција и све веће избијање утицаја Јосипа Франка.

У првом времену је праваштво очекивало спасење од европских компликација и све наде пола-

гало у Наполеона III. Оно је у време преуређивања Монархије проповедало идеју сасвим самосталне, независне и уједињене Хрватске поред Угарске и Аустрије, Хрватске која треба да има са осталим земљама којима владају Хабсбурги заједничким једино особу владара. Са Аустријом нису праваши хтели да имаду баш ништа заједничко, а са Угарском би брзи радо склопили равноправан савез за одбрану. Они су мислили да је потребно да народ постави своје захтеве и да ни у којем случају не призна никакво стање заједнице са осталим земљама, и да затражи од владара, с којим једино има да преговара, да он оствари правашки програм.

У другом времену, после стварања Бугарске и окупације Босне, праваши су се стали надати спасу од Русије. У то време је праваштво постало још јаче противсрпско, због чега су иступили из странке Хинковић и Барчић. Бугарофилија узима све већега маха. Русофилија исто тако. Барчић је у сабору изјавио да Хрватској нема спаса све док „козачко копито не затутњи на бечкој калдрми". Старчевић, нешто раније, пише брошуру у којој даје читав детаљисан нацрт унутрашњих реформа Русије, које реформе би ју учиниле способном за велика дела. Аустрофобија старчевићанаца била је један од узрока зашто су они били против Србије, која је, осамдесетих година, разочарана санстефанским миром и берлинским конгресом, почела да се приклања Аустрији. Питање Босне још је више допринело србофобији. Балканоманија је у оно време била веома распрострањена. Омладина је обожавала песника Харамбашића, који је певао о крви и вешалима, о бунама и бајонетима. Борба са свима и на све стране, то је била парола праваша: против Немаца, које је Старчевић мрзео, против Талијана и Мађара, против Срба и домаћих Славосрба! Праваштво се борило једнаком жестином и против система и Куена и у сабору је оно било предметом највећих репресалија од стране Куена. Најпосле је године 1885 дошло до нападања на Куена и апшења

правашких првака. Ово је правaштво учинило још популарнијим, али му је и сломило парламентарну снагу

До средине деведесетих година у правашкој странци игра велику улогу Фран Фолнеговић. Он није био пре тога чисти стеклић. Био је сјајан говорник, реторичар и организатор. Он се није задовољавао политиком негације. Када је изневерила нада у спољашње преокрете и у помоћ Русије, с којом није у осталом нико од праваша био у директној вези, и када је дуализам још више ојачао, Фолнеговић је почео да се заноси мишљу да нађе везе са светом помоћу слободно-зидарске организације, а када ни то више много обећавало, он је упро све силе да из правaштва створи велику, највећу, једину народну странку и да ју организира на најформалнији начин. Њему је годила визија овакве једне велике, чврсте организације са одборима и пододборима и са великим сјајним конгресима. Странка се доиста све више ширила у свим крајевима где има Хрвата. У њу су улазили најразличитији елементи. У Далмацији и у Истри стали су се народни елементи признавати правашима, а отпочета је агитација и у Босни међу католицима, а још и више међу муслиманима. Старчевић је проглашен идолом и оцем народа.

Међутим је у странку већ био ушао адвокат Јосип Франк, који је до деведесетих година стајао по страни, као нестраначки заступник, и бавио се финанцијалним односима између Хрватске и Угарске. Франк је био Јеврејин, из Осека, није био национално васпитан, имао је извесних веза са пештанским круговима, али је био човек силне издржљивости и амбиције. Он је ласкајући систематски староме Старчевићу покренуо акцију да му народ подигне величанствен дом. Најпосле је успео да Старчевића скоро сасвим одели од контакта са светом и са осталим присталицама. Он је на око био против свакога транзигирања у правашкој политици. Он је неподривао Фолнеговићев утицај и најпосле је употребио прилику да изведе раскол у

страници. Фолнеговић је био почео да тражи контакт са двором и вишим круговима у Бечу, да следи пример Мађара, који су увек умели да за себе што израде у Бечу помоћу своје аристократије. Фолнеговић је мислио да је дошло време да и правашство пређе на поље конкретне политике. Он је изгубио сваку наду у спољашње преокрете и хтео да странка покуша са политиком транзакције, да ради унутра у Монархији за остварење уједињене Хрватске. Он је ишао чак и Калају у Сарајево, да га придобије за такву акцију. Сада је правашка формула гласила: Уједињена Хрватска у оквиру Монархије је у животном интересу династије. Хрватска треба да буде ослонац династије противу Талијана и Срба. И када је омладина г. 1895 спалила мађарску заставу, Фолнеговић је у загребачком градском већу осудио овај чин. Франк је ову згоду употребио и склопио Старчевића да Фолнеговића дезавуира, а с њим и већи део правашких првака. Старчевић се са Франком и неколицином другова одвојио од странке и основао „чисту странку права". Остали већи део странке прозвао је себе „матицом странке права".

Странка права је још 1892 на изборима показала немоћ, па је био учињен покушај да се фузионира или коалира са „самосталном народном странком". Касније се ова основа разбила, али је ипак 1894 примљен као заједнички државноправни програм модификирани правашки програм. „Матица" странке је била опортунистичнија од „чисте странке". Она је све више подлегала утицају клера. Она се све више приближавала обзорашима. Страшне свађе и борбе између обају правашких крила трајале су до год 1903, када се коначно веће правашко крило фузионирало са остацима обзораша и осталим народним елементима у нову „хрватску странку права". У том је раздобљу Франково крило било либерарно и подржавало култ Старчевића, који је слабио све више у другом крилу, све до Старчевићеве смрти (1896) и после ње. За

време католичкога конгреса (1900), Франкова странка је била одлучно противна клерикализму, а „Матица“ је већ сасвим пливала у реакционарним водама. Правашка политика је у то време напустила сваку наду у спољашње преокрете. Она се ограничавала све више на дневну борбу. Од старога праваштва преостале су још само формуле и формализми, радикализам фразе и геста, а аустрофобија је све више бледела. Франк је под крај деведесетих година избацио формулу да Хрватска има да буде „мост преко којега ће Аустрија на Балкан“.

Биланс праваштва. Правашки идеал слободне, независне и уједињене Хрватске, и ако није сасвим оригинално правашки, ипак је био највише наглашаван од праваша, па је био најпосле прихваћен од свих националних елемената као општи народни идеал Ово је несумњиво један позитивни успех праваштва. Старчевићанска политичка идеја је преживела велике еволуције и најпосле ослабила и код самих праваша. Идеја слободне Хрватске уз Монархију, а са Хабсбургима на челу, непзводљива је, јер Старчевић није био за револуцију, нити је у њу веровао, а претпоставка да ће сама династија извести овакво решење, противи се основној тенденцији меродавних бечких кругова, тенденцији за што чвршћом реалном унијом између свих Хабсбуршких земаља. Старчевићанска доктрина се преживела. Старчевићеве теорије о Србима и о Славосрбима се данас више нигде не узимају озбиљно, па чак ни код највећега дела његових присталица. Праваштво као странка није имало парламентарних успеха. Оно се као странка није могло трајно да организује, нити да се одржи на окупу. Праваштво је на политичко васпитање маса веома слабо утицало, јер је у својој језгри било неполитичко.

Али је правашки покрет ипак имао велико значење у процесу стварања пововекога Хрватства. У најкритичније време, око године 1830, када је био од мађаризма угрожен сам опстанак народности хрватске, погледи младих Гајевих другова пали су

на једно исушено и опустело поље. То поље, којему је наличио живот народа после феудалне ере, морало је да се обради, натопи и засади, да зазелени и да стане да носи плодове. Илири су доспели само да подигну прве зграде и да учине пројекте како да се то поље оживи и да упозоравају свет на вредност тога мртвога капитала. Они су били доскора присиљени да то поље мачем одбране од оних који су хтели да га себи присвоје и да на њем засаде своје биље. Од уставне ере па даље, народни људи су стали да саде, да граде и да обезбеђују народни посед. Народни радници засадили су низ вештачких башта, залевали их водом опште европске просвете, али то су још биле само оазе на широком пољу. Једнога дана је почела да из горскога врела набујава вода која је стала да све више преплављује и расте, јер отицање воде није било могуће. Са свију страна је нови систем окружио Хрватску и затворио јој малне све излазе. Правашство је отворило латентне и незнане резервоаре народне енергије, која је рушила и преплављала све, и како је силовито бујала, загушила је и оно мало излаза на које би била могла да отече. Преплава правашка је уништила многу башту и похарала је многа лепа мала господарства које је Штросмајерова генерација била подигла. Она је покупила свакојаких елемената, а овај нанос замућивао је још више мутну воду. Али ова преплава је ипак натопила цело поље, нађубрила земљу, опустелу и задивљалу у вековима крвавих борба и исцрпљења, она је нивелирала све и разнела семење на све стране. И када је бујица стала да губи своју снагу, када се вода слегла и када се испод ње стала да помаља опет земља, поље је било способно да зазелени. Под крај деведесетих година почели су да се јављају знаци новога живота, који су сејали нови сејачи.

Све оно што оснивач правашта чини неполитичарима, помаже ширењу правашке преплаве: једино Старчевићев стоицизам је могао да делује на масе, његова категоричност могла је једина да усади

у главу маса неколико основних мисли, култ његове личности постао је најбоље организаторно средство, историзам је морао да занесе романтици склоне масе, а Кватерникова мистика да подржи веру у спас Хрватске.

Рачки. „Народна странка“ и касније „неодвисна народна странка“ је истицала својим вођем Штросмајера и онда када сам Штросмајер није више активно улазио у политичке боре. Ова странка је имала читави низ јаких и вредних политичких личности које су управљале, водиле и организовале велике страначке и народне борбе у другој половини XIX века: у прво време Мразовића, Вончину, Мишкатовића; у касније време, поред Мразовића, Мазуру, Војновића, Деренчина и друге. Били су то људи културни и учени, модерно васпитани и политички рутинирани, али ипак у главном и у првом реду људи политичке праксе. Али је ван сваке сумње да је најјача интелектуална и културна снага ове групе хрватске интелигенције из друге половине века био Штросмајеров млађи друг и најбољи пријатељ, помагач и много пута надахњивач, Фрањо Рачки (рођен у Делноцама 1828, умро у Загребу 1894), католички, либерални каноник, историчар и дугогодишњи председник Југословенске Академије. Он је већ године 1860 ступио на политичко поље, па и ако се није толико истицао видним начином и самим саборским акцијама, он је био у ствари интелект народне странке и стваралац њене идеологије, најозбиљнији политички публициста и један од најмање претенциозних, најскромнијих и најмарнијих њезиних људи. Није био човек политичке акције, али је био човек студија, рада и особите широке концепције. Његови велики чланци у „Позору“ шездесетих година праве су политичке студије (Југословенство, Одломци из државнога права, Мађари и Река, Река према Хрватској, Уједињење Далмације, Срем и Хрвати, Сабор од 1848 према Аустрији, Прагматичка санкција, Уставна размирица у Угарској и троједна краљевина, Мате-

матичка политика, Централизација, дуализам и федерација, Листови једног антиунионисте, Мисли Хрвата о источном питању).

Рачки је критички ревидирао и развио идеологију Илиризма; био је Словен и Југословен, а народно начело је постављао као основно државотворно начело, али како је био позитиван политичар, он је и историјским утицајима који су створили и сачували историјске индивидуалитете давао важно место. Зато његова политика није доктринарна него је компромисна и прилагођава се приликама. Он тражи за сваки народ несметаност и слободу развијања и стварања властите независне државе. Јужне Словене схвата као једну целину, чије је језгро хрватско-српска група. Народно јединство Хрвата и Срба је аксиом његове науке и политике, али видећи запреке политичком уједињењу, он тражи формуле којима би могао да доведе у склад постулате чисте народне мисли са историјским индивидуалитетом и приликама.

Он се задовољава формулом југословенске народне и евентуалне државне заједнице уместо потпуног уједињења. Највећи грех у историји Хрвата налази у томе што су 1102 примили Арпадовце за владаре и на тај начин отворили Угарској пут на море и Балкан. Угарска је била највећа запрека уједињењу јужних Словена. „Помисао државне заједнице југословенске, појавила се она у Хрватској, Босни или у Србији, није нашла нигде као што у Угарској одлучна и жилава противника.“ У Хрватској су се стекле две мисли: мисао југословенске заједнице и мисао угарске експансије на југ и исток, угарске хегемоније; и Хрватска, бацана овамо и онамо, дошла је у расуло и све више у сферу Угарске, тако да „је нестало народнога поноса, свести и скоро успомене на неодвисан државни живот“. „Ми и Мађари смо у политици два антипода. Ми назиремо у јужнословенској солидарности најкрепче јемство нашему народном бићу, а Мађари виде у њој гроб своје народности. Ми сматрамо за

предуслов лепше народне будућности ослобођење истока, дочим Мађари назиру у њем почетак своје пропасти или бар свршетак хегемонијских тежња.“ Али Рачки ипак није одбијао сваки савез и споразум с Угарском. Хрватска је за време заједнице с Угарском развила и сачувала извесна историјска државна права и устав њезин је испремешан с уставом угарским. Хрватска је сачувала свој засебни државно-историјски индивидуалитет унутра у заједници с Угарском, али и кроз ту заједницу према осталим земљама. Рачки даје важно место државном праву, јер каже: „Дипломати данас траже или готове чине или дипломатска акта“. Хрвати их нису још могли у оно време ставити, попут Србије и осталих балканских држава, пред готове чине, па зато морају да се послуже актима која оправдавају њихове легитимне тежње. Сем с Угарском, Хрватска има уже везе и са целином монархије Хабсбурга. И Монархија је једна историјска индивидуалност која се не може никако мимоићи. Рачки је увек доказивао да је основица Монархије садржана у прагматичкој санкцији, а том санкцијом су све оне земље које као засебне политичке индивидуалности чине Монархију, дале конкретак облик заједници Монархије, на основу својих засебних државних права. „Сваки државни устав који повређује организам царевине, то јест народну и историјску индивидуалност различитих њених краљевина и земаља, руши и саму заједницу царевине, тим начином гони њезине различите народе да или настоје о повраћању некадашње самосталности или теже за другима сродним државним комбинацијама.“ Рачки тражи федерализам у Монархији, јер је он постулат народнога начела доведенога у склад с историјским чињеницама које су још на снази. Слободне државе у Монархији најбољи су чувари хабсбуршке Монархије. Он Монархију схвата као династичку заједницу земаља које се споразумевају само о неким заједничким пословима.

Тиме је Рачки мислио да ће наћи форму за

компромис између народнога начела и историјских државних права. Он је хтео да на тај начин даде лојалну и легалну базу својој концепцији југословенске народне политике. „Ми Хрвати желимо се споразумети с Мађарима“, писао је Рачки, на основу заједничког и засебног државног права које обојицу штити од централизма и германизма. Али каже: „Мађарима не смемо дати обе руке. Пружимо им искрено и срдачно једну, а другу својој браћи једнокрвној“. Та браћа су остали Југословени. Рачки је доказивао да државници неће моћи више никако ни уговорима ни топовима да потисну народну идеју. Источно питање је настало услед ривалитета великих сила због турскога наслеђа. Али балкански народи су се пробудили и они сами су почели да то наслеђе узимају у своје руке. Источнога питања нестаће када се буде решило на основу народности. „По томе остају дакле Словјени, Румуњи, Арбанаси и Грци једини могући баштиници османлијске заоставштине.“ Оно „шта не може дипломација извести у источном питању, то имају извести сами народи, те готове чине предати дипломацији да их уврсти у међународно европско право.“ Рачки је предлагао савез између Румуна, Срба, Грка и Бугара. Он је надаље предлагао стварање једне просветно јединствене југословенске самосталне интересне сфере. Сав политички рад нашега народа у Монархији има да буде у складу са интересима осталих јужнословенских држава, а њихов рад да помаже и позицију Југословена у Монархији. Као што је потребно да словенске државе изван Монархије постану што јаче и самосталније, тако је исто потребно да се развије у Монархији јача југословенска држава што више самостална, која ће штитити оне на Балкану и помагати им. Ова држава у Монархији има да буде заштита великој радњи коју имају да изврше слободне словенске државе на Балкану. Ове државе имају да реше источно питање и да цео народ ослободе тежине којим га то питање притиште. Србија би имала да буде брат-

ско уточиште и упориште осталих, а Србија и Црна Гора имају да склопе месусобни „обранитељни и нападателни савез“. Рачки је у више махова опомињао Србију да не занемари тог својег задатка, и каже: „Ми смо се пренули на рик турских топова из београдске тврђаве, те зачели наду да ће овај гнусни чин бити почетак великих чина којима ће Србија бити средиште“. А од особитога је значаја ова његова реч: „Хрвати искрено кажу Србљем: нама није до хегемоније, јер међу двома племенима једнога народа не може бити праве хегемоније; па ако можете шта извести, изведите: сви ћемо прихватити у ваше коло. Ето вам Дрине воде ладне, Бог вам благословио стегове које би преко ње пренесли; али ако ви задоцните, пак се прилике промене, не обећујте нас будемо ли ми оживјели своја државна права“. Ове речи су писане неколико година пред устанак и пред окупацију Босне, а смисао им је: буд Србији буд Хрватској, само не туђину!

Рачки је као активан политичар, како се види, кушао да постулате народне политике доведе у склад са постојећим основима државних творба. Он није проповедао никакве доктриналне нити револуционарне политике, и то не можда због обзира или из страха, него из уверења и на основу бистрога схватања положаја онога времена Он је у неколико махова нагласио како наш народ још није довољно спреман ни довољно унутрашње уједињен, и према томе како нема још ни довољно снаге да изведе дело уједињења политичкога. Он је то дело остављао будућности и у савремености је тражио начин на који би се најлакше дало ојачавати и спремати народну снагу јужнога словенства у Монархији и изван ње. На једно није никада заборављао: опомињати политичаре да у дневној компромисној и опортунистичној политици не вежу народу руке за будућност, како су му везали дедови године 1102. Пристајући на споразумевање с Угарском и на нагодбу, казао је: „Наш уговор с Угарском нека не увреди нашу прошлост, не огорча

нашу садашњост, а не потамни будућност. Наш уговор има се навлаш на то обазирати да смо Југословени и да нам је боља будућност само у Југословенству. С тога наш уговор у ничем не сме вређати нашу југословенску политику". А када се у сабору 1861 имало гласати о односу Хрватске према Угарској, писао је пријатељу Црнчићу у Рим: „На тај дан пођите у цркву светога Петра, клекните при гробу светога апостола и молите се за народ хрватски".

ГЛАВА VI.

КУЛТУРНИ ЖИВОТ.

Општи карактер културног рада. Културни живот хрватског дела народа у XIX веку је, поред чисто политичког рада, главни носилац и представник националног живота и националних сила. Не треба никада заборавити да хрватски део народа није могао да се афирмира политичким стварањем државе, и да је имао да спасава остатке своје државне самоуправе стварањем националитета. Националитет састојао се у првом реду у афирмацији и одбрани народног језика. Језику је имала дати вредност у првом реду народна литература. Национална борба Хрвата у XIX веку се води у форми борбе за народни језик и за културно развијање. Главна је опасност била у денационализацији. Већи део Срба није био изврнут у толикој мери овој опасности. За наш народ на западу би губитак језика било народно уништење, јер су противници ишли баш с тим оружјем у борби, и јер су то били јаки и културни противници. Зато је борба за народну егзистенцију била борба за народни језик, а борба за језик и народност била је у томе да се народ културно и просветно дигне до висине других народа средством свог језика. Није то била борба између постојеће народне и туђе културе, него борба за изградњу предуслова за народну културу и за вишу цивилизацију. Требало је очувати народну свест код примања европске цивилизације и културе, која се није могла ни смела одбити, а коју су доносили они

који су баш њом и у име ње хтели да проведу своје освајачке и експансивне (Мађари), своје централистичке (Беч) и своје апсорпционе (Талијани) циљеве. Зато и видимо да први препородитељи истичу оно што се увек касније понављало, а то је: не противити се духу времена, ићи с духом времена, али чувати своју националну егзистенцију, чувајући језик. Зато се код првога рада на буђењу позивају на примере других. Општи мрак у који је био народ бачен није стављао за прву дужност ослобођење, него освештење, а то је значило: просвећење. Хрватско буђење носи карактер стварања народног уверења, а онда општег просвећивања. Оно иде затим да приме што више од напреднијег света. Зато има у том раду много интелектуалног обучавања, али како је цео тај рад налик на школовање, како се он мање састоји у развијању народних културних особина него у усађивању опште просвете и модерног националног духа, он је више или мање дедуктиван. Народни будитељи су и сами прихватили идеју народа под утицајем савремених народних покрета код других народа и зато им је схватање националитета идеолошко, а не позитивистичко. Систем је апликативан, а није еволуционистичан. Али вође неће да пренесу све што светска култура доноси, јер желе да буду педагози: они пребирају оно што сматрају потребним. Код тога „од свашта по мало“, код тога пабирчења, они поступају еклектички, а не синтетички, јер њима није до тога да израђују тип и систем, него да као практички васпитачи приберу оно „што је добро и корисно“, што је „за непокварено срце народа без опасности“.

Код тога су они у свему умерени, и желећи избећи трзавице и кризе „које би шкодиле општој народној борби“, они су у свему половични, они проповедају „златну средину“, а то даје целом културном настојању карактер екстенситета више него ли интенситета. Просвета и култура се шири, али слабо продубљује. Све то најпосле даје културном животу неку преливеност боја и доводи до нијансе,

а одузима му пластику и изразитост. Тај метод развија интелектуализам, али слаби инстинкт, развија таленте, али слаби вољу. Има, дакако, јаких противструја, али оне не преовлађују. Увек преовлађује просечност, а индивидуализација је занемаривана. На послетку се стварају сентименталне и меланхоличке диспозиције. Када слепило идеалистичког одушевљења мине, а идеалистичко расположење духа дође у сукоб са стварношћу, разочарење рађа буд слабе идеалисте који затварају очи и плачне сентименталце, буд хипокрите и Тартифе, па и цинике. Не постаје врховни идеал живота борба, него идила: склад, мир, спокојство! То су последице старог духа: теолошког и правничког; природне последице задоцнелости хрватског национализма; последице страха од културнијих непријатеља; последице духовне смућености и етнички нечисте крви код елемената који су најпре прионули уз народни рад; последице помањкања ваздуха, јер је Хрватска била и остала преблизу култури да има чист дивљи ваздух, а опет и одвећ у заветрини у којој није ваздух циркулирао. Фаталан положај, тешки задаци, страшна измореност услед трошења енергије без већих резултата, створише код знатнога дела интелигенције идеал неког пацифизма.

Културно наследство. У читавом хрватском народном животу, а нарочито у животу културном, може да се запази нека растрганост, и у историји тога живота наилазимо сваки час на започета а недовршена и незаокругљена дела. Читава та историја пуна је торза. У различитим временима и на различитим странама долазила је сваки час до изражаја стваралачка и прегнутљива снага народних енергија и народне талентованости, али је све то остајало спорадично или локално.

У старо време развијала се на хрватским странама доста јака и разнолична народна књижевност писана глаголским писменима, и та књижевност није била једино црквена него у знатној мери световна. Та књижевност имаде прича, пе-

сама, драма, научних зборника, расправа, моралних и других списа, статута и листина. Један за оно време замерни рад од неколико векова огледа се у тој књижевности али тај читави рад је већ у XVI веку био скоро сасвим заборављен и остајао је укопан у црквеним библиотекама и приватним архивама. Глаголашко писмо се напушта у световној употреби и прима се латиница. Глаголица остаје скоро само црквено писмо и на том подручју се све више губи. Читава једна петвековна народна литерарна работа пада у заборав. Нова литерарна и у опште културна радња постаје дво- или чак тројезична: пише се на народном језику, на талијанском и на латинском. Скоро сви хрватски културни радници оних времена вешти су свим трима језицима, и на тај се начин литерарни и културни рад у неку руку интернационализира. Ова појава остаје од тога времена карактеристична све до данас, јер је читава хрватска интелигенција скоро у целом XIX веку вишејезична: у северним крајевима једнако говори и осећа немачки и хрватски, а у јужним хрватски и талијански. Она се чак мора учити народном језику и привикавати се на дух народнога језика. Она је срцем и уверењем народна, али је духовно више пута чисто талијанска или немачка. Овај културни интернационализам, а који пут и космополитизам, је према томе старога датума, он је у јачој мери почео да се јавља пре четири века, у времену када је додир са јачом талијанском културом приморску интелигенцију навео да приме латиницу а да напусте старо народно писмо, па да и они учествују у културноме раду западних народа онога времена.

И они су се доиста бацили свом преданошћу на такав рад, и наше приморске стране дале су сијасет културних сила сваке струке и сваке руке западној Европи: у науци, литератури, техници, вајарству, сликарству, градитељству и т. д. Ова појава свакако засведочава јаку способност и талентованост расе и велики смисао за културни рад,

велико нагињење за примање више културе и за узимање учешћа у изграђивању такве културе, и та црта је и после све до данас остала веома карактеристична за западни део нашега народа, али је опет то нагињење пребрисавало национално карактеристичне црте код интелигенције тога дела народа и ослабљавало његову стару, макар и нешто суровију и варварскију, али јаку отпорност и засебност. А најпосле је примање латинице и приклањање западној култури, као и бацање у заборав старе народне глаголске књижевности, имало за последицу да је западни део народа изгубио скоро сваки контакт са народно-културним животом и духом источнога дела.

Стара народно-црквена католичка књижевност је вероватно у духу католицизма потискивала и потиснула у великој мери првобитну народну усмену предају, која мора да је била обилата за време народних династија, али од које је остало веома мало и веома оскудних трагова у народу. Нова народна литература писана латиницом потиснула је опет глаголашку литературу, и тако је и по други пут литерарни рад почео сасвим изнова, не надовезивајући се и не развијајући се органички из ранијега рада.

Ова новија књижевност, која се развила некако у једнако време у хрватској средњој Далмацији и у Дубровнику, за право је романословенска. Нова литература и културни рад који се почеше лепо развијати скоро у свим далматинским градовима, били би можда добили доскора и јачи хрватско-национални карактер да није сав тај рад у недубровачкој Далмацији био доскора заустављен од непосредне турске опасности и од све већег јачања венецијанског талијанизма, који је денационализовао интелигенцију. „Вила Хрватица“, која се већ 1536 јавља у песми Задранина Петра Зоранића, прекорева Хрвате да занемарују свој народни језик, а иста „Вила Хрватица“ и код Бараковића (1613) кука што се науци не предају на народном него на латинском језику. Код задарских, сплетских и хварских пи-

саца оцртава се још нека крепчина хрватска, док ју касније писци губе.

Али и после Качића, најнароднијег али и највише словенског нашег песника Далмације, јавио се фратар Грабовац (1750), који је писао разматрање „од нарави и ћуди хрватске“ и који је као бунтовник иструнуо у млетачкој тамници, јер је опомињао Хрвате да не служе туђину, и јер је певао: „Кад краљ хоће да ког срве, тад Хрвате мене прве, а добитак кад се дели, тад питају: где сте били“. Али и тај рад специфично хрватских литерата Далмације није остао него торзо. Већ у оно време је био засењен бујним животом који се, крај необично повољних прилика, развио у Дубровнику, који је, до пред Гундулићем, више либералан, а од његова времена више консервативан и моралистичан, створио са политичком концепцијом „словинства“ и извесни „словински“, ни право хрватски ни право српски типус световне литературе који је брзо постао владајући.

У другим крајевима, у Босни, у горњој Хрватској, у Славонији, свагде се, и поред неповољних политичких и ратних прилика, када се само ма и на час показала могућност, развијала културна и литерарна делатност. Све те литературе су међутим остале у главном локалне и нису биле између себе у јачим и трајнијим везама. Кајкавско-чакавачка литература, нарочито под утицајем Зрињских и Франкопана и протестантизма, па онда противу реформације, касније чисто кајкавачка, која се одржавала све до у XIX век, босанска католичка, личка, славонска, све те литературе показују у довољној мери колико је било воље и способности за литерарно-културни рад, али све је то било скоро увек почињано из нова и недочињано у природном развијању.

Прибирање. Народни будитељи и препородитељи у почетку Илиризма мислили су да ће требати и да ће моћи да са свих тих извора поцрпу воду и да сва та врела из којих се вода губила у

песку опустошења националног и политичког, сведу у једну једину реку нове народне „илирске“ литературе. Док се специфично српска литература у XVIII и XIX веку развијала сасвим засебно и независно од свих тих старијих локалних и спорадичних литература, и док се није ни на дубровачку ни у колико надовезивала, на хрватској страни се чешће покушавало да се нова литература надовеже на ове старије. Мажуранић је покушао и у стилском и у језичном погледу, и настојање да споји лепоте старијих манира и наречја са духом и стилом народне поезије одредило је онај засебни облик „Ченгић-Аге“ који га је учинио класичним делом. Али је Мажуранић остао усамљен, и старе литературе осташе торза и не слише се у нову. Ипак је то настојање за сливањем оставило трагова. Оне литературе имају свој део очинства у новој хрватској култури и литератури несумњиво више него у српској. Него то очинство није било увек најкорисније: језик и стил је више натрунило него ли обогатило, заустављало је неко време уједначавање у језику и у духу између хрватске и српске литературе, давало је, поред јаких страних утицаја, хрватској литератури еклектички карактер, а да ипак није та стара литература оживела у новој као отац у детету, нити нова пустила корење у стару нити у просто народну. Нова се литература у ствари ипак сасвим засебно стала развијати, нарочито у другој половини века.

Да то развијање разумемо, потребно је пре свега упознати спољашње, материалне прилике и предуслове новијег хрватског културног и литерарног живота.

Школство. У Далмацији, земљи са највише културних традиција, није Венеција, у цело време своје владавине, подигла ни једне основне школе. Интелигенција је учила у неколико свештеничких, језуитских колегија, и у Италији. Французи су подигли прве школе на народном језику (један лицеј, седам гимназија, 19 дечачких основних и 14 женских основних школа, две академије, четири семинара и осам обртничких школа). Аустрија и опет није у прво време дизала

школство, које се развило тек после године 1860. Године 1861 и 1862 било је 157 школа, од тога девет талијанских, 23 „илирске“ и 125 двојезичних. Године 1868 било је 26 талијанских, 126 хрватских, 65 двојезичних (са 8675 ђака). Године 1880 било је 208 школа, 1900 било је 365 (41.374 деце), а 1910 било је 448 (60.158 деце).

Од године 1880 су, осим девет приватних талијанских, све основне школе хрватске. Сасвим је јасно да је старија интелигенција била духом и културом, а делом и језиком талијанска, а само свешћу, разумом дакле идеолошки, народна. Та она се тек имала учити народном језику.

У Хрватској је настава доста стара, али је била латинска и хуманистична. Прве гимназије иду још у 16 век. Основане су овим редом: павлинска у Лепоглави г. 1582, у Загребу г. 1607, на Ријеци г. 1630, у Крижевцима г. 1765—1786, у Вараждину у средини 18 века, у Сењу г. 1774, у Карловцу г. 1766. У Загребу је постојала академија за хуманистичке и правне науке. Ђаци су ипак много ишли у Пожун, а веома мало на страну. Народни језик се уводи истом за време народног буђења. Основне школе се развијају нешто јаче у време Мажуранићево, али непрестано је број аналфабета велик (и данас 57%), а проценат полазника према обвезницима доста мален (г. 1891 64%, г. 1901 62%, г. 1910 67%). Године 1905 било је 1480 школа, т. ј. 1 на 1730 становника. Број гимназија прелази број реалки, а женске школе се тек у последњим деценијама почеле да развијају (лицеј од 1893), а развијају се доста брзо и добро. Универзитет је основан г. 1874, али он даје највише правника. Занимљив је овај размер (за I семестар) правника према филозофима: г. 1874, правника 183, филозофа 26; г. 1880: правника 211, филозофа 80; г. 1890: правника 175, филозофа 79; г. 1900: правника 494, филозофа 94; г. 1908: правника 897, филозофа 365. Види се да расте број филозофа, али све то ипак није друго него стварање чиновника. Правници нису давали веће потпоре култури. Они нису били публика за литерарни и културни рад.

Према једној приближној статистици било је око 1905 у Хрватској и Далмацији публике кадре читати и куповати књиге и новине од прилике 120.000. Али реални број не премаша 80 до 90 хиљада. У последње време се овај број нешто поправио.

Културни заводи. У Хрватској је форсиран културни рад стварањем многих културних друштава и завода. Као прво књижевничко друштво основана је „Матица илирска“, али је слабо што издавала, а тек од 1887, као „Матица Хрватска“, је проширила свој рад. Од 1877 до 1907 она је издала 30 драма, 24 песмарице, 72 књиге приповедака, 16 географских, 19 природних, 36 историјских, 60 економских, 10 филозофских књига. Види се како у поуци преовлађује историја, а оскудева економија и филозофија. Природописне књиге су скоро само систематске, а тек две три теоретске природе. Значајно је да је од тридесет и седам превода 14 руских. „Матица“ је ипак дуги низ година вршила голему културну мисију. Број чланова, који је 1877 био 1229, порастао је г. 1880 на 4747, г. 1890 на 8000, а г. 1900 на 11.216. „Матица Далматинска“, потврђена од владе г. 1862, издавала је мало, највише народну песмарицу и Качића, и тек у деведесетим годинама и у најновије доба издала је више књига.

„Југословенска Академија“, основана године 1865, извршила је голем посао прибирања, сређивања и критике историјског, језичног и природословног материала који се односи не само на хрватски него у опште на југословенски живот. Она је само до године 1900 издала историјских „Monumenta“ 39 томова, „Старина“ 30 томова речника 20, Старих Писаца 21, сијасет других едиција, сто и педесет „Радова“, и почела издавати леп фолклористички зборник, а у библиотеци и архиви прикупила голем материал. Она је, нарочито под дуготрајним председништвом Фр. Рачкога (од 1865—1894), научењака велике концепције, стварала и створила предуслове за читав научни рад међу Хрватима, а делимице у опште и међу Југословенима.

„Наравословно Друштво“ било је основано још год. 1885. Оно је ипак истом у новије време подигло звездарницу и дало се на популаризацију науке међу шире слојеве, па издаје поред стручнога и један популарни часопис („Природа“).

За сељачки свет је још год. 1867 основано „Друштво Св. Јеронима“, које је издало доста књига, али није ни из далека (сем календара „Данице“ у 60.000 примерака) имало чланова колико словеначко слично друштво („Јероним“ 1907 имао 14.102 члана), а поред тога је оно вођено скроз у побожном духу. Г. 1904 основано је друштво за „Пучку просвету“ и за аналфабете, и то радом омладине. Велику су важност имале за народну организацију читаонице. Оне су у Хрватској, Далмацији и Истри биле централе националнога буђења У Хрватској се јављају од г. 1840, у Далмацији од шездесетих, у Истри од седамдесетих година. Данас их има у Далмацији око 130, а у Хрватској око 220. Најпосле је организација књижевника плод најновијег доба, и друштво „Хрватских књижевника“ основано је истом 1898 (1900 је потврђено). У Осеку је основано слично друштво. Најпосле је „Педагошки збор“ основан још 1871 и до 1908 издао је 138 књига за учитеље, а 93 за омладину.

„Народни музеј“ датира још од г. 1846, а уређен је 1866. Природописни део уређен је 1867. У последњим деценијама придолазе многи нови музеји (Уметничко-обртнички, отворен 1910, трговачки, па многи провинцијални и локални). Јавна свеучилишта предавања се тек последњих година почела уводити. Све ово показује како је културно литерарни рад био спутан у извесне границе.

Уметничке институције. Ако је општи културни рад био и нешто одвише стегнут, то се лепо развио уметнички живот, и то нарочито у подручју музике, позоришта и ликовне уметности. Музичке школе рано се јављају у Хрватској. Оне су основане: у Загребу 1827, Сењу 1842, Петрињи 1843, Карловцу 1844, Вараждину 1874, Осеку 1878, и

све и данас функционишу. Загребачка је на степену конзерваторија и број ученика рапидно расте (1852 је било 49, 1883 — 124, 1893 — 248, 1903 — 353 ученика). У последњој трећини XIX века јавило се много певачких друштава. 1908 било их је 95, али само некоја су одличнијег квалитета. Ликовне уметности се почеле гајити најпре приватно, па онда у загребачкој обртничкој школи (основаној 1882). Г. 1907 основана је „Уметничка школа“ у Загребу, а 1910 и у Спљету. Изложбе су систематичније отпочеле истом у деведесетим годинама. „Друштво уметничко“ је основано још г. 1889, галерија слика је отворена 1884 (најпре 250 слика, а сад преко 400), а прва изложба у Загребу била је 1879, али тек 1891 почиње серија изложаба и уметничких организација. Те године је у Загребу прва међународна изложба. 1893 излаже Вуковац (28 дела), па Франгеш и Тишов, г. 1894 излаже 18 хрватских уметника (47 дела), 1896 излажу хрватски уметници у Пешти, 1898 излаже Верешчагин сва дела, исте године је била прва велика хрватска изложба („Хрватски Салон“), 1899 излажу хрватски уметници у Петрограду, г. 1900 у Загребу излаже Чех Муха, 19 Словенаца и Црнчић (191 дело), 1901 Хрвати у Паризу, а у Загребу Ивековић и Медовић. Исте године је прва велика преносна изложба по варошима, год. 1913 излажу Хрвати у Прагу (18 уметника, 110 дела), г. 1904 Видовић у Загребу, исто Чеси (33) у Загребу (129 дела), исто „Лада“ у Београду. 1905 Словенци (27) у Загребу (236 дела), а г. 1906 „Лада“ у Софији. Г. 1907 одељују се млађи (Мештровић) у Београду, г. 1908 је прва изложба уметничке школе у Загребу и прва далматинска у Спљету. Од онда се чешће појављују уметничке изложбе у Загребу, Спљету, Осеку, Сарајеву, Опатији, и т. д., па у Бечу, Венецији, Риму.

Позориште. Позоришни живот је у почетку XIX века био у Далмацији талијански, а у горњој Хрватској немачки. Још и данас редовно долазе у

Далмацију многобројне талијанске, не само оперне и оперетне, него и драматске дружине. Стара црквена „приказања“ на народном језику пису се одржала. Последње такво приказање било је на Хвару 1808. У Загребу је у почетку XIX века било на народном језику (кајкавском наречју) представа једино у богословији, где су наравно глумили једино богослови. Иначе су у Загреб и у остале вароши долазиле немачке глумачке дружине. Године 1815 излазио је, и ако кратко време, у Загребу и нарочити немачки „Agramer Teater Journal“. Већа позоришна зграда основана је 1835. У прво време Илиризма су Илирци испословали од управитеља да даде певати патриотске песме и на народном језику. Године 1840 приказивала се први пут Кукуљевићева драма „Јуран и Софија“ на народном језику. Те године, и онда 1842, гостују у Загребу и по осталим варошима хрватским Новосађани. Већ године 1846 пева се у Загребу прва оригинална хрватска опера, Лисинскога „Љубав и злоба“. Године 1851 купује на основу народне супскрипције Јелачић позоришну зграду, а године 1860 изгнати су из загребачкога позоришта за навек немачки глумци и немачке представе. Године 1861 прима хрватски сабор позориште под своју заштиту као народну институцију. Године 1863 уводи се стална хрватска оперета, а 1870 стална хрватска опера, која се прекида 1889, обнавља опет 1894, прекида 1902 и обнавља 1909. Од године 1840 до 1895 било је у старој позоришној згради давано 935 комада, од тога 147 оригиналних (од тога 10 опера, 4 оперете, 15 трагедија, 59 комедија, 56 глума, 3 дивертисмана). У новој згради од 1905 до 1907 давано је просечно 40 новитета на сезону, а укупно 120 хрватских оригиналних, 8 српских, 30 руских, 117 француских и 106 немачких. Године 1908 основано је народно стално позориште у Осеку за варош и за путовање по провинцији. Године 1895 основана је била драматска школа у Загребу, али је за две године затворена.

Штампа. Хрватска штампа није старога да-

тума. Туђински елеменат и превласт туђег језика код великога дела интелигенције била је узроком да су прве новине које су излазиле у Хрватској биле немачке, а у Далмацији талијанско-хрватске. Године 1789 излазио је у Загребу немачки лист „Kroatischer Korrespondent“. Од 1806—1810 издавала је француска влада у Далмацији двојезични лист „Краљски Далматин“. Бечка је влада хтела године 1810 да у Загребу против тога листа покрене други хрватски лист, али није намере извела. Године 1815 излазио је у Загребу „Agramer Teater Journal“, а од године 1826 „Luna-Agramer Zeitschrift“, који се 1830 претворио у „Agramer politische Zeitung“ и излазио после тога 86 година. Од 1832 до 1848 излазио је у Задру службени лист „Gazzetta di Zara“. Године 1818 тражио је и најпосле добио дозволу за издавање хрватскога листа „Огласник Илирски“ млади медецинар Матија Шпорер у Бечу, али лист није никада изашао, јер није имао одзива. Људевит Гај затражио је за своје новине дозволу још 1832, али је добио тек 1834. Године 1835 почеле су излазити његове „Новине хорватске“ и „Даница хорватска, славонска и далматинска“, најпре на кајкавском диалекту и по старом правопису, па онда на штокавском диалекту и по новом правопису. Године 1836 добиле су те новине име „Народне илирске новине“ и „Даница Илирска“. Године 1829 излазио је у Загребу немачки месечник „Croatia“ све до 1842, у Карловцу 1840 немачки лист „Der Pilger“. Године 1842 почео је излазити „Господарски Лист“; године 1844—1849 у Задру „Зора Далматинска“. Године 1844 издао је Шулек у борбене сврхе у Београду неколико бројева „Бранислава“, кога је кришом протуривао по Хрватској. Прва ревија је било „Коло“ (1842. 1843, 1847, 1851, 1853). Године 1848 јавило се у Хрватској и у Далмацији много новина и ревија, али су све престале за време апсолутизма („Словенски Југ“, „Југословенске Новине“, „Südslavische Zeitung“). За време апсолутизма штампа је била прогоњена, „Народне Новине“ штампале

су се у 300 примерака, а издавач једног календара хвали се да је растурио 1000 комада. Као литерарни лист излазио је од 1852—1858 „Невен“.

Са уставном ером почиње да се и новинарство развија. Ипак има и оно да се бори са прогонима. Нарочито је прогонима био изложен орган „народне странке“ који је 1860 почео излазити под именом „Позор“, морао мењати име и селити се у Беч и у Сисак, док није од 1871 стално излазио у Загребу као „Обзор“. Године 1868 почела је излазити правашка ревија „Херват“, па онда 1869 „Херватска“, која је престала 1871. У Задру је 1862 основан народни орган „Il Nazionale“, који се касније претворио у „Народни Лист“ и водио народну борбу. Године 1870 почела је у Трсту излазити за истарске Хрвате „Наша Слога“.

Литерарни рад сконцентрисао се у тридесетим и четрдесетим годинама у „Даници“, „Колу“, „Зори Далматинској“, у време апсолутизма у „Невену“, а у уставном времену најпре у краткотрајном „Наше Горе Листу“ (1861), па у „Вијенцу (од 1869—1904). У седамдесетим годинама омладина је издавала неколико алманаха (Хрватски Дом, Велебит, Хрватска). У осамдесетим годинама излазила је на Сушаку „Хрватска Вила“, најпре као месечник, а онда као илустровани литерални недељник (1882—1885), а у Загребу „Балкан“ (1885—1886). У деведесетим годинама, поред „Вијенца“, излази у Задру „Искра“, која се много бави критиком, у Загребу почиње 1894 излазити „Просвјета“, у Сарајеву излази „Нада“, у којој много пишу хрватски књижевници. У другој половини овога деценија почело је излазити неколико литерарних ревија и листова.

Стручни часописи су се умножили. У време апсолутизма је научна ревија био Кукуљевићев „Аркив“, па касније до оснивања Академије „Књижевник“. Одосамдесетих година почела се јављати диференцијација и свака струка имаде данас свој часопис.

Према статистици излазило је до 1912 године у крајевима где живе Хрвати свега 812 новина и

часописа. Од тога је 1911 године још излазило 241. На немачком језику је у то време почело излазити свега 62 (излазило још 14), на мађарском 9 (излазило још 4), на талијанском излазило је још 7. Дневника је почело до.те године излазити 61, а излазило још 17, недељника 267, а излазило још 51, полумесечника 171, а излазило још 41, месечника 68, а излазило још 68.

Политичких листова је било 346, остало је 76, привредних 85, а остало 29, сељачких 23 остало 5, радничких 39, остало 10, наставничких 20, остало 6, омладинских 14, остало 4, побожно верских 34, остало 27, белетристичко-ревиналних 84, остало 12, здравствених 6, остало 3, сатиричких 40, остало 3, глазбених 8, остало 3.

У Загребу је свега покренуто било 379 листова, а остало 121, у Задру покренуто 58, остало 8, у Сарајеву покренуто листова латиницом 33, остало 8, у Осеку покренуто 25, остало 9, у Спљету покренуто 25, остало 11, у Вараждину покренуто 20, остало 3, на Ријеци покренуто 23, остало 6, у Сиску покренуто 18, остало 1, у Карловцу покренуто 16, остало 2, у Дубровнику покренуто 10, остало 4. Код тога нису узети у рачун српски листови у тим крајевима и местима. Занимљиво је да је свега покренуто у споменутим градовима Горње Хрватске, без Славоније, свега 439 листова, од којих је остало 133, дакле више од половине свих покренутих листова. Овај број знатно би порастао када би се убројали многи локални листови у мањим варошицама горње Хрватске. У Далмацији је у три споменута града покренуто свега 93 листа, а остало 23. Овај број ће бити само за нешто мало већи када се приброје листови у осталим местима, где их се није много ни покретало. Види се да је центар јавнога живота одлучно у некадашњем хрватском провинцијалу око Загреба.

Исте године излазило је свега 217 српских листова, и то у Србији 135, и то 89 у Београду и 46 у унутрашњости, 24 у Војводини, 21 у Хрватској-Славонији, 3 у Далмацији, 8 у Босни, и т. д.

Србија и горња Хрватска су према томе два најјача центра јавнога живота, а Загреб према Београду се односио као 121 према 89.

Штампарске и накладничке прилике. Штампарске прилике нису повољне. Ширењу штампе је сметала цензура и прометне прилике. На железницама се не чине погодности, него чак сметње. Возови су незгодни, тако да и бечка и пештанска штампа предусреће домаћу. Са Далмацијом није било телефона до сада. Цензурне прилике су и за књижевност тешке, услед чега се тешко развијала актуелна социална литература. Особито се то осећа у позоришту, где је немогућ развој јаче социалне драме и комедије. Цензуру врше политички чиновници без литерарног критерија. Најбоље су ствари забрањене. А има и друга врста цензуре: патриотска и верска. У раније време су многи редактори цензурисали писце у име морала и вере. Ипак се та цензура, а нарочито политичка, силно мења, па има епоха највеће слободе, али увек само за извесне ствари. У шездесетим годинама могло се писати више мање све и против Аустрије и Мађарске; у седамдесетим доста; у осамдесетим и деведесетим, под Куеном, све против Аустрије, а ништа против Мађара. У последње доба штити цензура и Аустрију и Мађаре. У Далмацији се сме писати против Угарске, али не против Аустрије.

Накладне прилике су неповољне. Већи део књига издавала су друштва. Приватне накладе биле су слабе. Књижарство је дезорганизовано и зато се шири туђа књига. Хонорари су били слаби. Фондова има мало, и то највише око „Матице", из којих се дају награде, али не штампају дела. Влада подупире само извесну литературу. Накладе књига су малене, редовно хиљаду егземплара, од којих се прода и плати 400 до 500. Само нека дела имаду велике накладе, од неколико хиљада. Једино књиге „Матице Хрватске" излазе просечно у наклади од 11.000 егземплара.

Накладе новина су до конца XIX века вари-

рале између 1000 до 2000. Око 1904, пре увођења колпотраже, у Хрватској су сви дневници заједно имали 20 000 абонената, а сви листови (сем побожних јевтиних листића који се шире у 30 000 и 50 000 примерака) толико да је на сваког двестотог становника долазио по 1 егземплар. После 1905 се прилике нагло промениле. „Обзор“ је први почео излазити двапут дневно (под редакцијом Цихлара и Марјановића) и са илустрацијама. Касније су следили булевардски листови, од којих се одржале „Мале Новине“ (основане од напредне странке) и „Новости“. Некоје од њих имаду око 10 000, а неке чак 20 000 накладе. Велике страначке новине иду око 3 000 до 4.000, информативне имаду око 6 000 до 9 000 накладе; провинцијални дневници око хиљаде до две хиљаде (сем „Новог Листа“, који у самој Ријеци и Приморју има око 3.000, а иначе премаша 6.000). Литерарни листови се издавали између 1000 до 2000 егземплара. Пучке новине иду између 3000 до 6000. Развој штампе је брз и добар. Штампарство се добро развило и модернизовало. Загреб има пет ротационих машина. Има и изврсне уметничке заводе за репродукцију. Укус и вештина је одлична.

Мученишшво културних радника. У оваквим материалним приликама развијала се хрватска култура у XIX веку. Хрватски културни радници су већим делом имали да се боре с материалним неприликама, јер се народна култура у многим случајевима морала да развија мимо, или чак против државног духа и државног апарата, а меценатство је било доста слабо развијено. У католичком делу народа није уврежен обичај великих задужбина. Једино је Штросмајер обилато давао, а остали имућници ређе и мање. Аутономна влада је подупирала само извесну културу, највише школску, а у последња два деценија врло издашно глазбу и ликовне уметности. Влада је давала уметницима стипендије, отварала им атељеа, куповала слике и кипове, али литерате није подупирала, јер су литерати били националисте и носиоци опорбеног отпора.

Културни радници су трошили много снаге на сређивање литерарних прилика, а мало им преостајало за прави унутрашњи развој и за рад. Зато и није тај рад увек био онако одличан како би требало очекивати од великог броја талената који су се непрестано јављали, а унутрашња еволуција писаца је брзо престајала. Убијао их је живот. У младим годинама су певали и писали, а касније би напуштали јалову работу. Писци нису могли живети од писања, а били су већим делом чиновници, учитељи, професори и управни чиновници. Одатле дидактичке и компромисне црте у хрватској културној радњи. Тешке материалне прилике урезале су црте измучености на лице хрватске литературе. Литерати нису могли ићи у свет, и због тога су велике идеје долазиле до њихових затишја у некој бледој и скромној форми, а не у пуној снази. Зато хрватски културни радници не усвајају велике идеје радикално, него их схватају сентиментално.

Када се све те тешке прилике уоче, треба се дивити унутрашњој енергији културних радника који су истрајали у раду.

Бити и остати хрватски уметник и књижевник, значило је имати много моралнога хероизма и самопрегоревања. Хрватска култура, а нарочито литерарни радници, су доиста најбољи експонент великих културних инстинката, способности и енергије хрватског дела народа. Само онда ако познамо и држимо пред очима ове прилике, моћи ћемо разумети хрватски културни и уметнички живот у XIX веку.

Деобе хрватске литературе. Гајеви Илири примили су штокавско наречје и трудили су се да га науче у колико га нису знали. Они су прихватили за основ Вуков рад и народну поезију, али су они поред имитације немачких романтичара, чешких препородитеља, и поред народне поезије, хтели да надовежу многе нити и на далматинско-дубровачку и на славонску, личку и кајкавску литературу. Они су једном речи хтели да еклектички поступају и да вештачки створе литературу. Неки су

пшли и за тим да вештачки изграде језик на бази народног штокавског наречја. Они издају старе писце, и то не само као историјски документат, него као узорнике. Читају народне песме, купе речи старих писаца и кују нове према чешкима. Мажуранић је кушао („Ченгић“) дати стваралачку синтезу тог настојања. Враз устаје тек под крај препорода (око 1848) против дубровчијанизма, и као чисти романтик тражи да се нова литература прислони само на народну поезију, али тај рођени Словенац на жалост не зна језика и тиме унакажује своје дивно поетско осећање. Његово схватање ипак побеђује. За време апсолутизма баца се хрватски свет на историју и на филологију. Развијају се силне борбе за неке језичне облике и за правописне знакове, све у тежњи да се „чисти“ и „племени“ језик. Литература је у то време стерилна. Боговићеве драме, Прерадовићеве песме су најбоље што даје. У то време јављају се, по лошим немачким изворима, прве историјске приповетке.

Повраћањем устава почиње и нов литерарни живот. Литература постаје зрелија и улази у еру романтике. Веберову „загребачку“ школу потискује чистији народни језик. Јављају се велики епоси спевани по узору народних песама (Дежман, Ботић, Мартић), баладе и романсе по узору пољске (Ф. Марковић), енглеске и француске (Шеноа, песме) романтике, јавља се новела (историјске новеле А. Шеное и реалистички покушаји Ј. Јурковића) и роман (Шеноа), јавља се критика (Марковић, Павић, Јагић, Шеноа и т. д.) Словенство, балканство и историзам, све то карактеризује ту епоху.

Ово раздобље, у коме доминира од 1870 до 1880 Шеноа, названо је његовим именом и престаје његовом смрћу. А онда се диже нова генерација и појављује нов дух. Нова генерација, која се стала да буни против Шеноине „диктатуре“, стала је издавати алманахе. Она није више словенско-идеалистичка, она је радикална. Нови дух улази у јавни живот са праваштвом. Млађи таленти су

у почетку махом праваши. Настаје ера социализујућега реализма у новели, а политичкога радикалнога романтизма у поезији. Тако је било осамдесетих година. Ну под ером Куена клонула је социална и политичка снага, а литература је стала да се увлачи у себе. У средини деведесетих година настаје ера рефлексивне, песимистичке и метафизичке поезије и психолошке, аналитичке, меланхоличне новеле. То је време поезије дизања изнад живота или буне против њега, и новеле умирања друштва и бега из живота. Профинили се духови, али се размекшале кичме и разводнили здрави животни сокови. Нова генерација, којој се прикључује већи део активних писаца раније генерације, почиње под крај деведесетих година борбу против идеализма Шеноних епигона и проповеда „модернизам“ као литерарну моду, критицизам као метод и слободу стварања као право литерата. Борбе и покушаји, у којима старији писци продуцирају више и боље од млађих, трају до 1902. Од онда нема више чисто литерарних борба и покрета. Настаје ера неодређеног стварања. Хрватски литерарни историци деле литературу у доба „илирско“ (од 1835 до 1850), у доба апсолутизма и оснивања југословенске академије (1850 до 1865), у ново време (до средине деведесетих година), и у најновије време. Правилнија и ако нешто грубља деоба би била она у четири епохе: илирску, у коју улази и рад за апсолутизма (први део 1835 до 1848, други до 1860), у доба романтике (први део од 1860 до 1870, други део, Шеноино време, до 1881), у доба реализма (1881 до 1895), у доба литерарне борбе (1895 до 1902), и најпосле у данашње доба.

Илирско доба (1835 до 1860). У цело ово прво доба прима се и ствара правопис, језик и културно-национална свест. То је доба вежбања и буђења. Илирски литерати иду за тим да испуне празнине, да побуде интерес за писање народним језиком; они имаду мало литерарних тежња. Литература је претежно поетична, а поезија служи на-

родности. Тек неколи духови се издвајају и стварају доиста уметничка дела (Мажуранић, Деметер, Враз, Прерадовић). Враз је једини прави и искључиви литерат, он цели Илиризам схвата само као културни и литерарни покрет, и зато долази у опреку са Гајем. Он заводи прву литерарну критику, коју помаже и Боговић („Коло"), и тиме чини прелаз из илирског у апсолутистичко доба, чини прелаз из литературе дилетантизма у праву литературу. И сам Мажуранић, поред свег великог талента, ради дилетански у литератури. Прерадовић се под апсолутизмом увлачи у себе и удубљује у етику спиритизма. Четврти озбиљни литерат је Деметер, који уноси европски дух и модерно схватање („Теута"), али и он ради у првом реду да задовољи потребе позоришта. То чини и Боговић пишући бројне драме. Једном речи, сви они ударају само темеље литерарном раду: Гај језику и правопису, романтични Враз лирици, дидактички и спиритуални Прерадовић рефлексивној, класички Мажуранић епској, интелигентнији Деметер драматској поезији, фини, осетљиви лирик Немчић путописној прози. Остали остају дилетанти, или (попут Боговића) раде више из дужности него из правог нагнућа, и бацају се брзо на друге послове. Враз умире г. 1851, Немчић 1849, Деметер не пише после 1850, Мажуранић не пева после 1858. Прерадовић једини прелази у шездесете године. Сви они дакле иду у илирско-апсолутистичку еру. У време апсолутизма разбукта се борба филолога, али се почиње јављати и новела (историјска, новеле Боговића и прве сатире Јурковића), али је главно обележје овог доба стварање литерарног и историјског васпитања. Кукуљевић („Архив") ствара велику историјску школу, која ће касније имати утицаја и на литературу.

У ово доба ствара се и народна музика. Бројни илирски глазбеници (Ватрослав Лисински, Фердо Ливадић, Падовац, Фердо Русан, Ј. Руњанин и т.д.), а нарочито Лисински, ударају са својим талентима не само основ музици, него дају за сва касније

времена најомиљеније и најнародније попевке. Тада се јављају прве оперне певачице (Сидонија Рубидо) и прве оригиналне опере („Љубав и злоба“, „Порин“). Сликарство је у оно време још слабо и једини чувенији народни сликар је Вјекослав Караш (1821—1858).

Илирско доба даје и једну занимљиву литераткињу, Драгојилу Јарневић, која је ипак занимљивија као жена него као литератка.

Од овога доба остају, поред музике, у народном животу од трајне вредности дела Мажураниħева („Ченгић“), Прерадовиħева, а делимице и Деметрова као класична дела. Вразова дела су особите литерарне цене и веома су се много читала, али невешт језик смета да остану сталном и класичном лектиром. Кукуљевиħева дела остају увек основица хрватске политичке и културне историографије. Као почетак популарног народног игроказа из краја тог доба (1856) су Фрајденрајхови „Граничари“.

Прво доба романтике (1860—1870). Са уставом повраħена је слобода и писцима. И почиње доба епике, најпре стиховне, а касније (Шеноино доба) романописне, доба романтике и историзма. У то доба се ствара наука („Академија“), траже се културне традиције и ослонци, диже смисао за просвету (Штросмајер), проучава се прошлост (Рачки) и тле земље више него самог народа, уносе се западне културне идеје (Бекл) и ударају се основи естетици (Павиħ, Марковиħ). Уређује се позориште (Деметер, Марковиħеве драме), ствара се опера (Зајц), удешава средина за уметност (галерија, ħаковачка катедрала) и ствара се читалачка публика. Овоме доприноси највише „Виенац“ и рад Шеное. Једном речи, литература, попут усаħене биљке, ствара себи хумус и услове за развој. У литератури у прво доба (1860 до 1870) преобладује еп и балада. Мартиħ пева „Осветнике“, Ботиħ „Бедну Мару“, „Побратимство“ и „Бачиħа“, Везиħ „Сигетски јунак“, Дежман „Смиљан и Ковиљка“, Казали „Златка“, и т. д. Све су то народни романтични епи. Марковиħ гаји баладу

и романцу, и епос („Кохан и Власта"), идилу („Дом и свјет") У ово прво време иду и Прерадовићеви епи и епска драма („Краљевић Марко"). Истодобно почиње се јављати и фељтон (Шеноа, Перковац), нешто реалистичке новеле (Јурковић) и реалистична комедија (Шеноина „Љубица", Јурковићеве комедије). Стил и језик се изглађују (Вебер, Мишкатовић, Курелац), а опажа се јака тенденција студија народне песме. То је доба југословенско, доба Даничића. На прелазу у друго раздобље јавља се драма великог стила (Фр. Марковића „Бенко Бет" и „Карло Драчки"), а почиње превлађивати песничка приповест (Шеноа и Марковић), новела и роман (Шеноа, Бецић, Водопић).

Шеноино доба (1870 до 1880). Овај други децениј стоји у знаку либерализма и историзма. Литература се користи плодовима историјске школе Кукуљевића и радова Рачкога. Од народног стила и народне романтике југословенске, прелази литература историјском кроатизму. Шеноа даје печат овом деценију и испуњава га својим новелама, романима, козеријама, песничким приповетка ма, повесницама и патриотском лириком. Он ствара рецитациону поезију, он је забавни васпитач, он популарише стару Хрватску, а Загребу фиксира тип. Шеноин Загреб постаје симпатично привлачив, центар Хрватства. Шеноа је открио и горњу Хрватску, он је дао литератури извесни кајкавски колорит. Он је васпитач једне књижевне генерације, а барем две генерације хрватске публике. Он је литерарни представник грађанске Хрватске, варошке Хрватске, оне која се увек дизала против феудалаца заједно са кметовима Он даје слику отпора демократских слојева (Сељачка буна, Сењска рука, Клетва, Златарево злато) против господе, он воли малу обртничку буржоазију и оне елементе који се уз њу лепе или из ње испадају („Илијина опорука", „Барун Ивица", „Просјак Лука"). Поред Шеное бледе остала имена. А неки од њих долазе тек после његове смрти до речи и до угледнијег

места. То су епигони Шеноиног доба, који ће касније да репрезентирају идеалистички традиционализам у литерарним борбама против млађе генерације.

Писци романтичног доба, махом добри патриоти, добри Хрвати и Југословени, дали су више јаких талената и неке јаке духове, чија ће дела издржати многу мену укуса и времена. Мартићеви „Осветници (нарочито „Вукаловић“) и Ботићеви епи („Бедна Мара“) остају класичним делима народног романтичног епа. Али они се већ мало читају. Једнако и лепи Марковићеви епи и песме. Међутим Марковићеве драме (нарочито „Драчки“) остају момументална појава, која и данас дејствује снагом концетрације, достојанством дикције и слободоумношћу мисли. Шеноа живи, скоро у целини, до данас, и сви слојеви враћају се његовим романима и новелама непрестано. Он је био и остаје жив класик историјског романа. Од осталих писаца новелиста једино Јурковић остаје у вредности својим хумористичним сатиричним реализмом, а од песника остају за антологију многе врло лепе песме, али њихове литерарне личности нису оставиле трајнијега утицаја.

Просвета и наука. Шездесете и седамдесете године у животу Хрвата су обележене јаким просветним и научним покретом духова. У том погледу је генерација која се окупила око Штросмајера настављала рад Илиризма, али у знатно сређенијој форми и на солидније критичној основици. У шездесетим годинама оснива се Југословенска Академија, а у седамдесетим хрватски универзитет, и уређује школство. „Просвећење“ постаје девизом читаве интелигенције, и Штросмајерова реч: „Просветом слободи“ није само декоративна парола него је изражавала једно дубоко уверење и оснивала се на једном читавом погледу на свет.

Многи Илирци дали се били за време апсолутизма на научни рад, а испред свих Иван Кукуљевић. Али прве године устава изнеше на површину поред знатнога броја литерата и политичара, солидних и озбиљних, и читави низ научних рад-

ника. Штросмајерова идеја о оснивању академије стала је већ од године 1860 заокупљати духове, и Академија је постала амбицијом читавога народа, који је первозно ишчекивао после 1865 све до у 1866 потврду правила, а касније још читаву годину дана потврду Рачкога председником. Али није то била само амбиција. Приговарало се који пут касније људима онога времена да су се бринули пре за Академије него за основне школе, али ово је било сасвим према основним схватањима онога времена.

Ово схватање је можда најбистрије изражено, поред списа и говора Штросмајерових, у списима Фрање Рачкога, не само председника него и душе Академије и читавога научнога покрета. Његове идеје, а то су биле идеје скоро свију народних интелектуалаца, могу се формулисати укратко овако: Човечанство је творевина божанска и имаде за сврху да се приближава највишем духовном бићу. Ово се постизава просвећењем. Вођ има да буде човечји слободни ум. У умном развитку је садржина развитка човечанства. Слободна воља је немогућа без ума, јер се хтети може само оно што се зна. Нема умнога развијања без слободе, а слобода управљана умом не може да трајно греши. Рачки изреком каже: „Нека хрватски народ усвоји код куће слободоумна начела у свим гранама државнога живота, онда му се не треба бојати да ће слобода пропасти, јер га подупире цео изображени свет". Кад је Рачки дефинисао појам народа, казао је да „народом у правом значењу речи постаје скуп људи једнога језика, једних обичаја, једнога животног типа, истом онда када дорасте до свести о својем духовном јединству, када се осећа једним." Ова заједничка свест у свим деловима једне етнографске и историјске целине може да се развије само заједно са просвећењем и до ње се долази једино са знањем свих оних чињеница које имају да је поткрепе. Према томе је таква свест продукт вишега степена просвећења. Само просвећен човек имаде свест о своме „ја", о својим дужностима и о правима, једном речи: без народне

просвете нема народне свести. Народ треба проучавати да се дође до сазнања о ономе шта је његова особина и шта је доиста његово. „Знаност је дах народне душе.“ „Знаност је код свију просвећених народа много суделовала код пробуђења њихова на нов живот и око уједињења њихових уда растрганих од судбине.“ Народно просвећење треба дакле поверити народној науци. Једном народном просветом и једном народном књигом се народ веже у једну свесну личност. Свакоме народу припада право да се просвећује и тако приближава највишем духовном бићу, али слободу у ствари добива само просвећен народ. Народна политика није вештина, нити су народи шаховске фигуре у рукама политичара, него су природни организми, па је политика управо наука, а политичари треба да су људи најпросвећенији, који познају смисао народне прошлости, схватају тежње садашњости и подупиру природни развитак за бољу будућност.

Овако су мислили сви Рачкови другови, и највећи део интелигенције онога времена је био у тим мислима васпитан. Ова теорија није увек једино исправна, и за све случајеве исправна, јер, на пример, већ код српског дела народа види се да није наука стварала свест о јединству, него је та свест сачувана или створена у турском времену народно-црквеном организацијом, заједничким патњама, турским схватањем народа као једне целине, и народним песмама; али је та теорија била на месту у хрватском делу народа, код којега је свест била малне утрнула. Из етничке и историјске јединице требало је створити етичку, националну јединицу, и та се стварала стварањем свести, а свест се стварала поучавањем народа, уверавањем о његовом јединству, једном речи одозго, науком најпросвећенијих. И ево због чега је било посве разумљиво да се национални рад схватио као дело просвећења, а ово дело као последица народне науке, и да се посветила прва брига науци народној, то јест науци о свему ономе што се односи на народ. Због тога и јесте интерес ни-

телигенције најпре заокупила Академија, па онда Универзитет, а тек после тога основна настава.

Питање народне просвете постаје животним народним питањем, када се сетимо да наш народ окружавају јаки и напредни велики народи, и када знамо да је наш народ „по вери раздвојен, по мишљењу и осећању поцепан, по државним творбама растрган, по узгоју неразвијен". Народна просвета спаја а не раздваја; и, како се она темељи на народном језику, а тај је у главном код свих Југословена један, она не може бити сепаратистична и регионална него једино југословенска. Просветни задатак југословенских племена јесте тај „да науком и књигом развија овде на словенском југу самосталну историјско-културну особеност, која ће се на ону осталих словенских особености прислонити и њих попунити". На основу свих ових мисли постаје разумљиво да је девиза „просветом слободи" извирала из једног читавог погледа о свету и да је научни рад био постављен на прво место.

Међутим, оснивачи Југословенске Академије и читавога просветног покрета нису схватали науку као апстрактно истраживање истине у опште него као конкретно научно испитивање само онога што се односи на народни живот. Рачки је програм Академије означио у првом и у неким каснијим говорима овим речима: „Академија неће гојити знаности у правцу идеалном, него обзиром на потребе и на корист нашега народа и наше домовине". Академија ће сакупљати грађу језичну, повесну, државноправну, етнолошку, и т. д., и она се према Рачковом плану тога и држала. „Мисао која је Југословенску Академију основала, била је: да буде огњиштем књижевне радње Југословена." И у том погледу су Штросмајер и Рачки доследно радили. Први тајник Академије је био Даничић (од 1866 до 1873); он је основао и израдио прве свеске великог академског речника „хрватског или српског језика".

Стварање народа стварањем народне свести на основима науке испуњава цео живот плејаде народ-

них просветитеља из шездесетих и седамдесетих година, који су на тај начин наставили рад народних будитеља из тридесетих и четрдесетих година. Штросмајер даје велике суме за издржавање појединаца радника и за прикупљање материала, народ се такмичи у интересу за тај рад, читави низ вредних радника се јавља и окупља најпре око „Књижевника", који је почео заједно са Ватрославом Јагићем и Јосипом Торбаром да издаје Рачки као припрему за радове у Академији (1864—1866). Јагић, напредан филолог и критичар широких погледа, није дуго остао у Загребу, јер је био макнут са професорског места. Торбар, католички свештеник, радио је од онда све до смрти много на пољу природних наука и био је скроз либералан мислилац. Јавља се Валтазар Богишић са радовима о правним обичајима Југословена. Јавља се историк Радослав Лопашић. Богослав Шулек, пореклом Словак, ватрени Илирац и полихистор у време народнога буђења и просвећења, ради марљиво на свим подручјима популаризовања науке. Вукотиновић се бави природним наукама. Кукуљевић наставља свој рад на политичкој и културној историји Југословена. А највише ради сам Рачки, неуморно и благословено, стварајући, малим средствима али невероватном издржљивошћу, чудеса.

У то се време ударају основи исправном схватању хрватске и југословенске историје, у оно време цвета мисао југословенска и показује се на делу. Научна истраживања историје надахњују и писце белетристе, који у песмама, у драми и у роману, обрађују предмете из народне прошлости, па на тај начин и они доприносе популарисању онога што се на научном пољу привређује. Менталитет скоро читаве хрватске грађанске интелигенције стварају прваци овога покрета просвећења, и тај менталитет упливише на читав народни живот: на политику, литературу и на друштво. Хуманитетни идеали, словенска осећања, југословенска солидарност, проповедање измирења између вере и науке, хармоније

међу народима и хармоније у духовима појединаца, тактика хуманитетна, давање највеће вредности уму и умном раду, култури и културним методама, зазирање од грубе силе и од претеривања, све то даје ономе времену црте извесне идеалистичке романтике, поред свега рационализма који се наглашава.

Ипак је дневни живот и нове политичке прилике у које је био народ гурнут, до скора почео да упливише и на расположење и на схватање духова у млађој генерацији, која је, отварајући очи за дневне невоље народа, силазећи из катедре у село, или боље рећи долазећи са села међу идеалне и идеалистичне научнике, и видећи народ далеко тежим него што се могло очекивати шездесетих година, постала нервозна и хтела да слуша политичке доктринаре и непомирљивце који су омаловажавали цео народ научника и књижевника Штросмајерова времена и Штросмајерове школе, повукли за собом омладину и створили нови менталитет осамдесетих и деведесетих година.

Ова реакција опазила се брзо у политици и у литератури.

Прелаз реализму. После Шеное, хрватска литература ступа у једну одлучно нову фазу, у један нов однос к народу и публици. Хрватска литература налази се скоро кроз цео XIX век у улози учитеља који се и сам развија и учи. Она је доиста и била учитељка, она је то хтела и морала да буде. Та је улога одређивала њен однос према предмету и публици. Она је себе осећала као средство народног васпитања. Њезин развој приказује етапе тога васпитања. У прво време Илиризма она је, учећи се и сама, учитељка деце, којој диже свест, коју забавља, којој уцепљује прву азбуку националности и просвећења. Литература је у оно доба изнад живота. Она, и сама наивна, је дадиља детета.

У друго доба, у доба великога епа, литература је попут деце када постају дечаци, читају народне песме и приче. Она је пуна маште и херојских подвига. Неодређеност времена и места, сло-

бодан мах фантазије, ето то је доба епике, у којој има и много дидактике. Литература није више изнад живота, али је изван њега.

У време Шеное остаје литература дидактична, али постаје социална. Она и себе и публику уводи у живот, с којега почиње да дише копрену. Она учи свет мислити помоћу историје. То је доба када професор ђацима каже: „historia vitae magistra“ и прича им примере из историје. То је доба гимназијског школовања. Литература је још скоро цела у прошлости.

После тога долази она у тесан однос са садањим животом. Она му приступа, она спрема себе и друге за њ отварајући очи, аналишући тај живот. Долази на високу школу. Сведоџба зрелости су биле последње Шеноине радње („Диоген“ и „Бранка“). Професор предаје по свом уверењу, а ђак бира предмете по свом нагнуђу. Нема више затајивања истине, ни школске дисциплине. Литература долази пред живот озбиљно и он јој се показује у својој озбиљности. На све стране проблеми и еволуције. Најпре почиње похлепно гутање те новине, онда анализирање, па наилажење на потешкоће, осећање сукоба између круте реалности и усађеног идеализма. Онда долазе на ред разочарења, песимизми, меланхолије, филозофирање и увлачење у себе. Најпосле улази у литературу и живот, да се у њему бори и опредељује како може и зна, да се у њему афирмира или пада. Све ове фазе пролази хрватска литература у трећем, реалистичком, и у четвртом, савременом, раздобљу.

Од 1880 до 1895. Под крај Шеноиног живота почело се било јављати много млађих талената, али су сви били засењени његовом појавом. Многи су се стали тужити на његову литерарну тиранију. Неки од млађих издавали су своје радове у алманасима. („Велебит“, „Хрватски Дом“, 1876 до 1880), али тек 1880 и 1881 јавила се ратоборнија струја правашке омладине и издала два добра годишњака алманаха „Хрватске.“ Ова омладина (двадесетка

нових имена) улази у литературу као радикална група. Она свој политички радикализам испољава у лирској поезији, али у новелу уноси и извесни социални радикализам. Она хоће да литературу повеже са животом садашњице. То је њезин програм. Она тај живот у новели приказује, а у лирици на њега реагира. Зато је та лирика политички радикална, а та новела реалистичка. Већ 1881 „Хрватска" почиње писати о „Развоју руског друштва и литературе". Год. 1882 провизорно преузима редакцију „Виенца" Фолнеговић. У лист улазе нови писци (Кумичић, Драженовић, Харамбашић и т. д.), а штампа популаризаторне чланке о Дарвину, Ренану и т. д. Ово не конвенира Штросмајеровцима, који су власници „Виенца", и редакцију добивају Клајић и Маравић (1883). Омладина неће компромиса. Још 1882 издаје на Сушаку велики илустровани месечник „Хрватска Вила" и претвара га 1883 у недељник. Кумичић, вратив се из Париза, проповеда натуралистичке теорије, „Виенац" их сузбија, али се не може одупрети новој реалистичкој струји, јер јој припадају сви бољи писци. После „Хрватске Виле", која има и велики материални успех и држи се до 1885, долази „Балкан" (недељник у Загребу). Он излази само једну годину (1886). У то доба (од 1882 до 1886) порасла је литерарна продукција као никада пре. У саме две године (1883 до 1885) излази преко 70 оригиналних романа и новела, и то велик део од вредности. Преводи талијанских вериста, француских натуралиста и руских реалиста преплављују књижевне листове.

Код листова који излазе у Приморју превлађује талијански веризам и француски натурализам, а код оних у Загребу руски реализам. Око 1885. утишале се борбе и полемике, престала је излазити „Хрватска Вила", наскоро и „Балкан", и за један пун децениј сконцентрише се сав литерарни рад око „Виенца" и „Матице хрватске". У то доба сазрева реалистичка новела и роман (нарочито од 1885 до 1890) у највећим и највреднијим плодо-

вима. Пишу се велики социални романи, почиње модернија критика, поезија постаје разноличнија, преводи се врло много, нарочито руских писаца. Али у то доба увлачи се у литерарну продукцију неки песимизам. Шопенхауерова филозофија најрадије се прихвата писаца. Од 1890 до 1895 јављају се нови новелисте и песници, али у опште преовлађује неки умор и предилекција мањих талената за просто новелистичко прибирање материјала и типова и студију социалних прилика појединих крајева, а код већих талената прелаз од социалних студија психолошким и филозофским разматрањима. Поезија постаје рефлексивна и све више козмична. Литература постаје мрачна. Критика се постепено развија у духу западних критичара (Тен, Сент-Бев, Брандес).

Представници хрватског реализма. Најмаркантније предочавају еволуцију хрватске реалистичке приповетке: Кумичић, Ковачић, Ђалски, Козарац и Лесковар. Овим редом се они јављају, овим редом они стичу популаритет. Они у неку руку означују пет чинова у развоју хрватског реализма.

Евген Кумичић се први отворено обара на стару школу и проповеда натурализам, т. ј. истинито и објективно описивање савремености. Он уноси у литературу смелости у описивању најбруталнијих страна живота. Тој смелости захваљује и део својега успеха. Али он ипак није дао правог натуралистичког романа. Његове су радње добивале све више неку сталну шаблону. Фабула потискује цртање, а романтике имаду на претек. Цели натурализам се понајвећма своди на изнашања бруталитета и пикантерије, или једном речи на еманципацију од тадање целомудрености. Па тако је и Кумичић, иза све усавршене техничке стране, остао више мање једнак. Нашао је множину новијих и красних варијација, дотерао своје почетне елементе до виртуозности, промењо костиме својим особама (у деведесетим годинама написао велике историјске романе „Урота Зрињско-Франкопанска“ и „Краљица Лепа“), али у битности су му елементи увек они који су били у почетку.

Другу степеницу у развоју хрватског реализма чини Ковачић.

Анте Ковачић се још у време Шеное показао у роману и у песми самосталан и јак. Читаоце његових радова фрапирала је пуноћа дикције, неисцрпивост догађаја, бујност језика. Дивити се мора његовој силној, творачкој фантазији, његовој на велико основаној радњи, његовој често величанственој сатири. У његовим романима има лица из сељачког или полуинтелигентног света који те изненађују својим грубим реализмом, тако су маркантно и снажно изражена. Има дакако и много невероватности и романтике, али та је романтика у њега знак силне творалачке снаге. Претерана, брутална сатира и сарказам који често прелази у карикатуру, одаје озлојеђено и сапето, али велико срце. Силна творност фантазије и жучљивост писања — то су два елемента Ковачићеве уметничке душе. Он није имао прилике да се смири, живот филистарски га је раздраживао, те се тако његова творност изродила у романтику, а његово незадовољство, појачано том романтиком, прешло је у рушење свега. Ковачић је био хаотична душа: знао је тек што неће, са свих страна га је т штало, он се настојао свега ниског отрести и није имао времена ни мира да одреди шта хоће, па постане позитиван. И његова плодност служила је у негативне сврхе. Био је дете борбе. Био је жртва врења.

Његовој сатири „Међу жабарима“, сатири на читав један град, писаној у фељтонистичкој форми, нема премца што се тиче инвенције, романтике и бујности којом се ту све карикира. Ковачић је био еруптиван, вулканички таленат, био је први књижевник који је ступио у очиту опозицију против читавог друштва. У тој борби је пао. Умро је 1889 у лудници.

Године 1884 појавио се Шандор Ђалски (Љуба Бабић) у „Вијенцу“ са малом приповетком из загорског племениташког живота. Постао је одмах популаран. Почео је да осваја духове са својим реализмом, са добром сентименталности. Описивао

је мало племство. Назван је „Хомером Загорја". Онда се бацио на психолошке, филозофске и социјалне проблеме. Ђалски је почео да први расправља са вишег гледишта социјална питања. Први је унео дубоку психолошку анализу, и додиравао разне филозофске проблеме. Он је први савремени хрватски писац који је уједно европејац и светски човек, а ту је извор његових душевних борба и немира. У њем се бори патриот који забринуто гледа на домаћу невољу, те јој тражи узрока у домаћим друштвеним приликама, у њем се бори тај патриот који би хтео да васпитава народ, са модерним психологом и мислиоцем који тражи виших ужитака и слободну индивидуалност. Рад за друге и ужитак за себе, родољуб и космополит, демократ и аристократ, разарајући аналитик и импресионистички синтетик, песимиста и оптимиста, идеалиста и реалиста, све се то бори једно против другога у Ђалсковој души. Све те борбе и те проблеме кушао је да реши у својим делима. Час тражи чисту љубав, час рафинован ужитак. Жена му је једанпут верна дружица, тепитељица, а други пут чаробно дете којим се он игра. Његова је психолошка оштрина често пута франтантна, а други пути одвећ шаблонска, његов је стих час налик на зраке сунца, а час опет говори из њега мрачни Шопенхауер. Импресиониста који би хтео да се смири и устали. Бори се против друштва, али му често и подлеже. Он је у литератури типичан одражај прелазног стања у којем се нашао у осамдесетим и у деведесетим годинама најбољи део хрватске интелигенције. Сентиментално романтични патриотизам меша се са високо културним европејством.

Из плодне и равне Славоније дигао се забринут и озбиљан глас Јосипа Козарца. Видео је плодне земље необрађене. Народ иде за „господом" и тако се „пролетаризира." Ти пролетарци се боре за крух, док у земљи леже „Мртви Капитали." И Козарац, економ земље, кличе: искористите те мртве капитале, и биће добро. Онда пише роман „Међу свјетлом

и тмином". „Човјек, да унапреди свој народ, треба да буде слуга своје земље. Крилата реч, али код нас непозната и мало цењена." Козарац је био најпре економ тла, онда проповедач енергије човека, а најпосле је постао испитивач душе. Он изнаша зло, али тек где где спомиње како да га поправимо. Своје проблеме увек и дубоко захвата, а изнаша их кратко и простодушно. Радње његове нису велике, његове идеје нису оригиналне, али његову озбиљност треба поштовати. Та озбиљност била је сугестивна. Све више су га занимала генерална питања живота. Од економа постаје психолог, а где где и филозоф. Нарочитом пажном студирао је психологију жене. Његово развијање је постепено. Мирнији је него Ђалски. Критика социалних прилика није сатиричка као код Ковачића: он куша да разреши чвор који је Ковачић хтео да сече.

Последње његове приповести свршавају се резигнацијом: суза узајамног опроштења спаја у задњи час његове људе. На грубост природних закона, којима се не можемо отети, он најпосле реагира сузом и самилости.

Литература се бацила на душевне проблеме, социална страна је постала све слабија. Прилике су биле такве да су се књижевници морали повући из јавнога живота и увући се у себе. Психологија није била зазорна цензури. Сваки је живео за себе, радио за себе, мислио за себе. Изражај за ово расположење дао је Јанко Лесковар. Лесковар се јавио доста касно и написао је сразмерно мало приповести. Његови јунаци су модерне сенситивне, рафиниране, осамљене душе, које муче моралне скрупуле и њихова прошлост. Лесковар није богат на мотивима, шта више је у њима једноличан, али је неисцрпив у финим нијансама. У прве три приповести нешто тмурнији, у последње три нешто светлији, задржао је увек исти мол-акорд. Лесковар је песник душа које су пуне идеалних захтева, па када не нађу у животу или у себи апсолутнога савршенства, беже од живота у осаму. „Све

или ништа", то је, рекло би се, девиза тих декадентних људи. „Ништа се не да избрисати, ништа заборавити, и зато трпи за све твоје или туђе прошле чине."

Лесковар је један од оних људи који уживају у болу, који сами стварају себи бол. Није то онај сентиментални песимизам како се јављао код Ђалскога, нити је то онај бол због немоћи испред природних закона како се јавља у Козарца, него је то неки песимизам расположења, нека фиксна идеја бола. Лесковарови јунаци нису активни, то су прави „Јесенски цвијетци", сени које невоља не гризе и не трапи, него их једнолично тишти. Уметничка форма Лесковарова је рафинована, приказивање пастелно, кратко, а сликовите призоре воли нада све. Женски типови нису дубоко студирани, те су стереотипни баш као и мушки. Лесковар је још само по техници реалиста. Он не црта спољашњи него унутрашњи, не даје објективни, туђи, него свој субјективни свет. Лесковар је последњи реалиста и први модерни декадент. У њему се реализам продушевио, постао је субјективан, окренуо се унутра. У литератури која се једва била почела да социализира, после непуних десет година, у борби између социалне и психолошке струје, побеђује психолошка. Ковачић је био социално борбен, али је баш зато подлегао. Ђалскога је спасло од исте судбине само то што је утекао општим европским проблемима. Козарац се предаје општим природним законима и с немоћи пушта сузу жаљења. Лесковар је једноставно одбегао социални живот и увукао се у живот индивидуални. Литература се уметнички усавршила, постала је уметнички чишћа, али се и размекшала, изгубила је много од раније пластичности. Романи и новеле Кумичића, Ковачића, Ђалскога, Козарца и Лесковара су у двоструком смислу репрезентативна и документарна дела: они су документат прилика и криза у хрватском друштву, али су у исти мах и представници еволуције коју је проживљавала хрватска литература од краја се-

дамдесетих до у другу половину деведесетих година. Други писци су написали радова и од веће уметничке вредности, али нису толико репрезентативни колико су ови писци.

Иво Војновић је почео писати још у првом почетку осамдесетих година. Васпитан је био у романском духу и није стајао колико други под руским утицајем. Он је особитом пажњом неговао стил, који му је отмен и уравнотежен. Његове прве новеле нису решавале социалних проблема. Оне су биле салонске уметнине, рађене пажњом страсног артисте који је много учио од Флобера. Он је на живот и његове појаве гледао једино као на уметнички сиже, а проблем уметничке обраде је за њега био интересантнији од социалних и психолошких проблема којима су се мучили остали новелисти. Његова фраза није распојаса као код Ковачића, није разнежена као код Ђалског, није реторична као код Кумичића, није аналитична као код Козарца, него је увек уздржљива и конденсирана, пластична и стилизована. Он је дао прву и најбољу салонску комедију („Психе“), прву драму мора („Еквиноције“), он је увек тражио нове форме и стварао дела „sui generis“ Од деведесетих година дао се искључиво на драму, па је дао најбоље и најоригиналније драме што их има хрватско-српска литература. Стајао је увек по страни од литерарних школа и борба, сам и усамљен, класик артизма.

Један од занимљивијих писаца који је стајао једнако по страни је Јосип Драженовић, који је почео писати у почетку осамдесетих година, истакнуо се добрим реалистичким цртаријама личких типова и карактера, оштрим опажањем, солидном анализом и сувереним миром којим је приступио својим сижеима. Он је по занимању судац, па је његов реализам више пута баш судачки објективан и трезвен, без сентименталности, или са веома пажљиво прикриваном сентименталности, без фраза, скоро сув и ладан, сасвим према формулама за-

падних теоретичара реализма. Он је особити цртач физиогномија својих људи, а нарочито је гајио обрађивање малих цртица, запажања из живота, песама у прози без велике чувствености, али у тим цртицама се огледа оштар и проничан дух, широко схватање човека који више опажа него идеологише.

У исто време се јавио и Ђуро Турић, и он Личанин, плодан и као педагошки писац, нешто тврде и не топле фразе, али јак аналиста, који је први почео да одлучно и искључиво гаји социолошку новелу, озбиљну и забринуту, и аналитичку до краја. Почео је да немилосрдно сецира социално тело хрватскога друштва, а нарочито друштва старе Крајине, која је онда била развојачена и припојена Хрватској. Турић је написао много новела и пар романа; он још и данас пише, а свагда је озбиљан, без сентименталнзма, нимало није еротичан, са једва нешто осећања за поетску страну живота. Турић је први поставио, анализовао и решавао читав низ проблема хрватскога друштва, он је први уносио реалистичка схватања у сам живот, и у његовим новелама могу да се нађу многе од оних мисли које је нова напредна генерација за читав један деценнј касније ставила на свој барјак пред крај деведесетих година.

Један од најплоднијих новелиста онога времена је био Венцеслав Новак, који је почео са низом новела из приморског сиротињског живота (из околине Сења), а онда постепено проширивао круг својих запажања и удубљивао се у све општије психолошке и социалне проблеме. Новак је био мекане и сентименталне природе, више лирских него пластичких нагнућа, широке фразе, осетљив за сваку неправду и за свачију беду, па је имао веома много читалаца, нарочито код млађега и код женскога света. Ликови су му, нарочито у прво време, нешто блеђани, запажања одвише општа, у цртању је више схематичан него индивидуалан, али је његова нежност и топлина с којом је при-

ступао сваком снжеу и којом је цртао сваки свој лик, освајала свакога. Он је лагано али непрестано напредовао и адаптирао се развијању хрватске литературе. Последњих година живота, мучног и оскудног, ослабљеног туберкулозом, постао је не само пространији него и све јачи и дубљи аналитичар. Ипак је до краја остао идеалистички меланхолик.

Реализам осамдесетих година дао је још читави један низ новелиста, више или мање плодних и ваљаних, а имао је и својих настављача у млађим писцима деведесетих година. Неки од ових писаца који су се појавили одмах на почетку деветога деценија, као Трешчец-Борота, цртач босанских и загребачких прилика и писац салонских новела, Осман-Азиз, који су написали низ занимљивих новела и романа из живота босанских муслимана, Цар-Емин, настављач Кумичићевих истарских новела и романа, који у новије време постаје један од најбољих романописаца, Ливадић, пажљиви психолошки аналитичар, Милан Шеноа, цртач типова из хрватскога Приморја, и неки други, су новелисте од вредности, и усавршили су нарочито уметничко-техничку страну новеле.

Вредност реализма. Реализам у хрватској новели се почео јављати под двоструким утицајем руске и француске литературе. Он се у првом почетку ограничавао на то да отвори новелистима очи за појаве и типове реалнога живота и да их навикне „објективно“ гледати и цртати. Али у тој се форми није дуго одржао. Све јачи је бивао утицај руске новеле, а све слабији францускога романа. Хрватски новелисти осамдесетих година најпре су почели да студирају социалне појаве. Они су надокнађивали помањкање социолошке научне литературе и испуњавали су празнину коју је остављала политика онога времена. Они су први приметили и стали да упозоравају на читави низ криза којима је пролазио хрватски сељак, занатлија, поморац, властелин и читава хрватска интелигенција. Све оне кризе и појаве и сви они проблеми о којима је било говора

у овој књизи, у глави о хрватском друштву, обрађени су у хрватској новелистици онога времена. Нема генералне појаве и генералнога проблема, а једва да има и важнијих локалних појава које нису реалистички новелисти запазили, додирнули или оцртали. Једва да имаде друштвенога слоја или краја који није у хрватској новели, од почетка осамдесетих до краја деведесетих година, изнесен. Хрватски реалисти су били доиста савест нове Хрватске, они су били анализатори, а хтели су да буду и лекари новога друштва. Уметничка и стилска страна реалистичке новеле можда је и одвише занемаривана, па се данас некоје ствари причињају бледе и невешто писане, али озбиљност тона и стварност садржине, јачина анализе, извесна новина погледа и мисли, давали су тој новелистици особито значење и посебну вредност.

Опште народне и политичке прилике, како су се развијале под крај осамдесетих и у деведесетим годинама, испуњавале су и писце не само забринутошћу него су на њих деловале веома тешко.

Интелигенција и сељак у хрватској новелистици. Представници хрватског литерарног реализма разгледали су по животу и опазили су како се народ налази у тешком времену прелаза и кризе. Завирили су и дубље у тај живот и пронашли су узроке тој кризи. Главни су узроци: недозрелост интелигенције и запуштеност народа. Писци су опазили да је однос између интелигенције и сељака нездрав и да у том односу лежи главни узрок злу. Кумичић је однос интелигенције и сељака схватао још веома површно. Приказивао је растрованост господе, али није ишао од тога даље. Његов сељак, то је патријархални, потлачени народ. Он га приказује у свему идеално, а противнике народа као саме црне ђаволе. То је Кумичићу већ 1891 пребацио проницави критичар Ч. Јакша Цело схватање Кумичићево је још патриотско и тенденциозно, а ситуације удешава шаблонски. Народна господа су уз сељака, а отуђена против њега. Једни су у

свему идеални, други одвратни. Питања о односу између интелигенције и сељака није Кумичић још схватао као проблем.

Код Ковачића има већ више проблема. „Младањска секта“ имаде много опажања у том правцу. Али истом у роману „Регистратури“ је то питање уочено у својој ширини и дубини, готово типично. Онде је приказан живот сељака и господе у потпуној супротности, живот сељака ванредном реалистиком, а живот господе понешто карикирано. Овај роман, велик опсегом, имаде сијасет епизода у којима је он сав однос између сељака и господе у свим фазама: од феудалне до новодобне. Однос властелина према кмету, грађанина према сељаку, сеоске и градске нове интелигенције, и напокон преображавања сељачког детета у градског господина, приказао је Ковачић својом снагом свога талента. Главни јунак романа је сељачки син, отхрањен у служинској соби господских добротвора који стварају изњега „господина“. А ови „добротворни“ напокон убију и оне лепе природне дарове што их је сеоско дете показивало, и „господин Ивица“ свршава свој живот као чиновник и као регистратор, чемерно, утучено, без плода, свршава га самоуништењем. Овакви бедни сељачки ђаци постајали су чиновници Куенове ере и гушили сваки покрет здравога живота. Узроке је злу Ковачић показао јасно: господа су према народу или експлоататори, или „добротвори“ којима би „народ“ морао бити захвалан за сваку мрвицу круха што му је у служинску собу добаце. У народу се васпитава слепа покорност, захвалност прелази у пузање, и када овакав роб дође до власти, пуза према претпостављеним, а гази потчињене. Његов је живот неплодан, а Ковачић црта како живот срља у бездан, те није вредан друго него да га прождре пламен, као што је прождро регистратора и регистратуру. Неплодност тога живота Ковачић симболизира тиме што је сав животни задатак његовог јунака исцрпен у регистрирању.

Критику наопакога схватања народа налазимо и код Ђ. Турића („Дарови света“. VIII. 1888), где се сељак тужи: „Њима (господи) је више до мојег (народног) напретка и части, него ли до путриње, више до „строја“, него до човјека за којега се слабо ко брине, као и да није вриједан те бриге“. Код Ј. Козарца („Међу свјетлом и тмином“, 1891) има ово место: „Ти си увек мислио да само новац има неку вриједност, па си за тај продавао своје мисли, своја чувства, продавао самога себе, а да би пошто — него баш у бесцену. Зар ти не знаш да је човјек најстарији, најсигурнији и најскупљи новац, највише тражена главница!.. Ти си живио у гријеху мнијењу да власт и моћ подаје човјеку углед и снагу, а заборавио си да то двоје рађа такођер исто толику мржњу: нешто ружнога не може никада родити нешто лијепог и племенитог. Ја да тебе жртвујем за 10.000 фориnти, а свака ти година вриједи ту своту“.

Студија о односу интелигенције према народу доводи до питања о вредности, ваљаности и о својствима те интелигенције и тога народа. Лички сељак, како га приказује Турић, говори: „Нема у нас колара, ни ковача, осим ако се који Циганин доклати!... Кад нам се заповједи, ми слушамо, господине надпоручниче, па било што му драго....“ „Он је поносно изговарао те ријечи, додаје писац, и чекао да ће га похвалити за њих, јер му се је чинило да је према свем оном напредку светском што је лебдио пред очима надпоручнику, да је он напрама тому подигнуо такођер нешто велебна, што одговара барем оном напредку.“

„Нашим људима кано да је управо дато далеко ићи, високо се попети, јер они су прави службеници.“ „А ми који остајемо код куће, ми никуд даље од оних кола која цвиле. Немамо ни времена да на себе мислимо, а камо ли они који су отишли у туђи свијет. Они знаду и сигурни су да смо њихови у свакој невољи, јер тко такне у нашег човека, тај је такнуо и у нас, јер што је он већи и штима-

нији у туђем свету, то га и ми љубимо више, јер нам је на дику! Нека се подиче с тим други народи! Ми сви знамо и у то вјерујемо да нема слађега круха него га заслужи поштен службеник. Оно све друго није него простачија и није достојно правога човјека.“ У тим је речима сав менталитет граничарски. А Турић додаје да не суди тако само сељак, којему је крајишка ера ове појмове утувила у душу, него су тако говорила „сјајна и велика господа у туђем свету“. А ево како се те илузије о вредности ломе у збиљи: „Ткогод дође к нама, само се океси, одврне лице од нас и уздише за страним свијетом, гдје је све друкчије“. „Радите ли ви што без заповједи? пита надпоручник сељака. „Радимо зло! одговори мирно сељак“.

Марић, сељак Граничар, не може појмити како би он могао радити штогод кад буде остављен самом себи, јадикује кад чује о укидању Крајине: „Неуки смо на добро, слијепи смо, неће нас имати тко силом од зла одвраћати, а то је барем до сада било“. „Није бољега службеника од нашег човјека... па пуцати како он зна, тако не зна други човјек. То нас уче, зато нас хвале и куде, па ми ето то знамо.“

Ослободили су тај народ једне форме ропства, оставили га самом себи. „Ти си слободан“, тако су му говорили, тако га учили, па је он збиља помислио да нема више закона. Али да! Они су га стали кажњавати, а он се просто привикао на затвор. Певајући иде у затвор „да се одмори“. „Козарчев Славонац прича: „Или Бог или људи су се промјенили. Кад сам први пут пшао у затвор, биле покладе, па се ми момци потукли, мислио сам гори земља пода мном, и нисам од стида ни псу у лице погледати смио, а сада идем пјевајући из затвора“. „Нитко други већ невоља уби стид у човјеку.“

Анализа интелигенције. Невоља убија народ, а шта ради интелигенција? Већ је Шеноа био почео описивати пороке новије интелигенције, а наставио је Кумичић и Ковачић, али је ипак најиспрпнији цртач

и аналитичар хрватске интелигенције у XIX веку Шандор Ђалски. Он је најлепше оцртао поезију и пропадање старе племићке „вармеђинске“ господе и слабости нове интелигенције. Он у једној новели описује тврдоглавога племића Цинтека који пропада због тога што се није никако хтео да покорава новим законима о порези, а најпосле свршава као — порезни оврховодилац.

„— Да ли ви знате да сам ја краљевски човјек? псује Ерменегилдо пл. Цинтек сељаке и истурује плаху кравицу. Тко ме увриједи, чека га Лепоглава.

— Нека се знаде да сам у краљевској служби. Па и народ — има више поштовања кад види тако шта! и показује на царску капу.“

„Задовољни су самном. Обећао ми је порезни надзорник к новој години награду. И немој да пред ким кажеш да сам незадовољан. Ја сам задовољан — па и господи код надзорништва не би можда право било да чују да се тужим...“

Оваквих Цинтека пл. де Вуџја Горица било је широм народа веома много. Ђалски меланхолично примећује: „Не навлаче Дарвинову теорију тек људи научњаци, навлачи ју добричина наш Таковић и Онаковић да лукаво савест своју, у колико је још има, сваком згодом утоми са доскочицом: „живот је борба“ — и мирне душе свога ближњега, свој народ и своју домовину покраде, превари и продаде“. „Ја не знам што је добро, што је лијепо — јадикује Саво Блињевић („На Рођеној Груди“) — што је зло и гадно, има ли у опште у тим појмовима какове реалности; ја ништа не знам, све је у некој забуни, у сметњи — мени је страшно. Ја нисам оптимиста, ни идеалиста, нисам песимиста, нисам материалиста. Мој дух у свако од тога улази, свагдје налази разлога, — али срце моје није удовољено, па и дух није освојен...“ Овако говори млад човек који је живео у свету, из којега се исцрпен враћа кући „на рођену груду“.

Други један интелектуалац, Јанко Борисављић (у роману истога имена), бежи из богословије, пре-

трпава ум знањем, као Фауст, али није задовољан таквим знањем, срце му је празно, не одушевљава га ништа. Убого девојче Дорицу запали страшћу, па бежи пред својим грехом... и свршава живот у собама прадеде алхимисте. Алхимија и Борисављевића филозофија! Једнако бесмислене, једнако некорисне!

Лујо Радишић („Новом Двору"), у смртним болима, сав истрошен, пише у записке: „Враћам се кући. Данас не могу још, јер не могу на велику срдбу свог лечника нити из собе, да пођем горе у планине под оморике и јеле. Али чему, мени ће моји ниски загорски брегови и њихове уске шуме, са својим шапћућим грабовима и буквама, више помоћи од ових градних планина и цвилећих јела. Само кући морам!" Али умире на путу, а новине плачу за једном „од најплеменитијих сила", који је имао „озбиљну вољу за рад". Те „племените силе" се касно сећају занемарених дужности, домовина им је уточиште, али силе своје троше у туђем свету бескорисно, у ветар. У домовину не долазе чили и крепки, пуни науке, свежине и радне ватре, него схрвани душевном и телесном боли, и траже од „рођене груде" да им она даде снаге, да их ублажи, да их ојача Један део интелигенције се гуши у страшном конзервативизму и пада у „штреберство", а вуче лозу од „Вармеђинских дана," а друга, нова, напредна генерација, од напретка не доноша ништа у дом, ништа до талог „напретка". Међу оваквим људима не може наћи ослонца прави напредак.

„Створите нешто, па ће вам се клањати, вели Европа, а дотле сте инферионарна раса" (Козарац). Али у место тога „још увјек тумарамо по некаквој магли, ниједан циљ, ниједан појам није нам јасан. Ми немамо ни политичке, ни друштвене јасне задаће." Али Козарац додаје: „Генији се не рађају у народу угњетеном, у народу који не смије — ни да каже сваки пут што види."

Шта је узрок да се ти људи не поуздавају у

своје снаге, да немају енергије и да се Радмиловић (Ђалскијев роман истога имена) пита: „Је ли у опће потребна томе народу виша књижевност, и није ли природно да по вјечном закону гибања међу свемирским тјелесима и у животу народа мале скупине могу бити тек сателити великих народа". Још године 1895, анализујући тај тип, писао је критик Чедомил Јакша: „Радмиловића је унесрећио немар његовог народа, а донекле и сама његова нарав и ћуд. Усуд је његов у нескладу између срца и ума, живој његовој фантазији, и у фатализму кому се каткада подавао, у нихилизму у који је падао, у нејасности и нетачности мисли, у задојености вјером у нешто непознато, никад изговорено Може се рећи да је то човјек без чистог извјесног суда који увјек колеба између материје и духа између потребе духа и закона материје, између егоизма и одрицања сама себе, чежње за ваљаним свијетом и жеље да буде учеником еванђелија". У овој Радмиловићевој карактеристици садржана је карактеристика већега дела Ђалскових лица. А то су људи пуни способности, то су оне „вредне снаге" које пропадају и које хрватске новелисте цртају са толико меланхолије и елегичности.

Вјенцеслав Новак у „Подгорки" каже: „Хрват је по својој ћуди и природи конзервативат над свим народима. Кад мравац сретне на свом путу камен, он га обиђе ако не може превалити преко њега. Хрват тога не умије, он ће пред таковом запреком стати, зинути и прекрстити руке, и што је најгоре, вјеровати да ради право".

Велики део зла долази од тога, јер „празан желудац није још ништа честита направио". Ту је мисао обрађивао неколико пута Ђ. Турић. У једној новели црта свога протагонисту овако: „Све његово владање одавало је у истину да је он немоћан, и то не само да га је савладала та немоћ, него ју он ћути, зна за њу — познаје јој врло добро повод и снагу, па се подаје тој властитој немоћи. А немоћ њиме тако господари да се он ни успје-

нушити не може кад му се вели да је поживинчен, продан или што такова, а камо ли да се на то наљути...“ „Био је он основан за велика човјека, био је широких плећа, јаких кости, али је све то некако увенуло, оклапало. Он животне снаге није дотјерао ни у толико да креће с оним великим тјелом; то тјело је величином и тежином надилазило снагу, која је посвема била захирила, јер је тај човјек од детињства гладовао.“ „Исто је тако било с његовим душевним животом. У глави његовој било наслагано сила Божја знања, ну то се знање мицало једино на туђи вањски утјецај, и то само толико колико је то вањски утјецај покренуо. Када би се о чему у друштву заметнуо разговор, па би ко забраздио кривом стазом, то би господин В., када би био најживљи, рекао: „То није тако!“, и даље се нити на псовке, нити на прошње није ни помакао.“

„У школи био је изврстан ђак и учио најприје да добије туђу помоћ. Касније учио да та помоћ не измакне, а помоћ је била толика да не умре од глади. Најзад је гладовао и учио, не би ли икада био сит. Сада је био у служби, имао је што јести, али и сада је био гладан. Боље речено, био је жељан хране и пића, јер се оно дуготрајно гладовање није могло избити из главе, а желудац — ослабио, није могао хране примати...“

Господин В. је умовао овако: „Знате ли што, господо? Наш народ засновао је много, преблизо је западне културе, западна га култура забљешњује, и он хоће силом и брзо све то да достигне, а није чим поткати оно што се је засновало, па се често пута изврже све у бједну копију онога што је на западу лепа истинитост. Ми много имитирамо. Исто је с појединцем! Сиромаси иду у школу, а сви хоће да их народ издржава. Народ издржава онако како може — и ето онда гладуша који су, кад треба радити, живи мртваци. Вјерујте ви мени, господо, ова околност да је један дио ђака гладан јер нема свагдашњег залогаја, та околност је много веће

питање у овај час него ли многа питања што их наша јавност претреса. Нисмо ми толико немарни, већ смо гладни. Велите да их је доста који имаду свагдањи крух, па и опет мало тога кући доносе. Доносе свакако више него они гладуши! А враг опет зна што је то да су и ти често пута гладни — ужитака". Уморност онога типа интелектуалаца које црта Ђалски, последица је интелектуалне и моралне смућености и неуравнотежености имућнијих потомака старога, господскога друштва, а тромост ових које црта Турић, последица је исцрпености снаге код декласираних сиромашних, гладних „сељачких ђака" који су постали господа.

Идеје о препорођају. Како то зло поправити, да ли се у опште и даде поправити? Даде се, веле већина социалних новелиста, али сваки то питање решава на свој начин. Ђалски даје веома сентименталан рецепт. Он се тужи на модерну материалистичку филозофију, која квари интелигенцију, и тражи да се чувству и племенштини духа поврати место које треба („На рођеној груди"). „Не тјера гријехе те време — већ ми сами у својој унутарњости можемо им се отети и отети ћемо им се, ако свађе гдје опазимо да није било љубави, милосрђа, ни праштања, да свагђе ондје упалимо благу луч Божје посланице која се зове: „Caritas" („Вармеђински дани").

Ђалски се отима материалноме свету, природа му се чини одвише силном напрама човеку: „А ја сам, гледајући сада на Родериха и Винцековића, очутио како је слијепа и неразборна сила што прати људе на њиховом земаљском путу, и нехотице ривале ми се на уста ријечи: А шта би онда човјек држао до успјеха на свијету?" („Идила старога љета") „Њему се сада готово глупо и тако смјешно причињало увјерење човјечанства да је оно први, најзнаменитији и најсавршенији створ. Он је разгледао сав недогледни, камени и живи свијет, па је видио како сви имају своју задаћу, свој посао у служби онога који је већи од свега тога свијета'

Што ћеш ту посматрати са гледишта своје коже? Сврхе свијета нису наше, говораше Лаво Благојевић у себи. Ми смо им тек средства и ништа више, и оно што је појединцу тешко, што му се причиња кривично, све оно мора бити, јер тако тражи свеопћенитост и њезин живот". („На рођеној груди"). У уводу у „Бједне приче" испољава се још већи сентиментализам: „Често ме је у сјећању на моје бједнике и на бједнике свега свјета, затекло вечерње звоно Божје цркве. Сваки пут ми је онда било као да слушам неке титраје вјечне, свеопће љубави, и као да ћутим близину онога који је пасторчад земаљске судбе и надчовјечнога смиловања знао утјешити својом дивном изреком: „Блажени они који су овдје прогоњени...", и мога очаја нестане ...", „а у таки тренутак осјећах како ми ово смиловање, ова сућут, душу уздиже! Ако тек једног читаоца нађем који ће у слиједу ових прича слично осјетити, онда нисам узалуд писао; ако му пак једна суза, суза смиловања, просија у зеницама, онда многи бједници и јадници нису више узалуд трпили. Та један добри час у људском срцу више вриједи него хиљада, хиљада дана радости и весеља."

Други се писци тим сентименталним тешењем у беди не умирују. Ђалскијевом трансцедентализму можемо наћи корен у оној мистичкој полусредовечној старој хрватској генерацији у којој је он васпитао свој дух. Козарац напротив каже да човек не треба да буде „ни свемогући начелник, ни своје врсти опозиционалац".

„— Него — господар своје жене, а слуга своје земље!

— Слуга своје земље, крилата ријеч!

— Крилата, али код нас још непозната и нецијењена ријеч, и докле год ју не познасмо ми сви: од орача који оре, до достојанственика који њоме равна, дотле ћемо тумарати по овој полутмини. Истом са спознањем те ријечи коракнути ћемо ми у оно свјетло које давно већ одсјева са напреднијих народа" („Међу свјетлом и тмином"). „Слуга си своје земље ако

мртви капитал који лежи у земљи исцрпиш, обрадиш. Плодно тло донјети ће економски напредак, а с овим свиће и морални напредак" („Мртви капитали").

Козарац верује у повраћање жене на добру стазу. Жена је слаба, она је лакомислена, она брзо клоне, ни сама не појимљући како је дубоко пала. Козарац је описао веома лепо Тену, славонску девојку, која се после бурна раскалашна живота, лица унакажена од коза, састала са првом својом љубави, водником Беранком, који јој се враћа без једне руке. Кад су се састали „њој је био тај час као да је све лаж и сан што се с њом догодило, и помишља само на своју љубав са Беранеком". „То козичаво лице и осакаћену руку су видиле очи, оно што су видиле није било лијепо, али док је то дошло до срца, претворило се у оно анђеоско милосрђе из којега се роди бисер суза на њиховим очима, суза из које је просјевала сјајна трака љепше будућности која ће кућу Јерка Павлетића изнова подићи, запустјела поља изнова помладити, новом покољењу љепши пут утрти." Козарчево милосрђе води његове покајнике раду, земљи и њеној експлоатацији. Његово милосрђе није сентиментално.

Песници. После смрти Шеное певало је све до краја деведесетих година много његових другова или наследовача, а јављале су се непрестано и нове младе силе. Арнолд, Бадалић, Храниловић, Захар, Цираки, па Вукелић, Јоргованић, онда неки млађи, као Каталинић Јеретов, Милка Погачић, браћа Остојић, Алауповић, Милаковић итд., сви су они певали у главном у духу старије патриотске романтичне или идеалистичке школе, певали су домовини, народу и драгој, сваки на свој начин и према својем таленту. Од њих имаде песама које су од особите естетске вредности, песама искрених и лепих, па не може ни једна антологија да буде без њих, али они нису уносили у поезију нешто одлучно ново и засебно, и нису били представници основне линије развитка новије хрватске поезије.

Како не пишем литерарну, а нарочито не естетско-литерарну историју, могу да се код њих не задржавам.

Репрезентативније песничке личности, било по својој засебној вредности, било по утицају, били су: Андрија Палмовић, Август Харамбашић, Антон Тресић-Павичић, Силвије Крањчевић, и најпосле они од млађих који су чинили прелаз модернизму и артизму у хрватској литератури, песници деведесетих година: Миховил Николић Владимир Назор, Милан Беговић, Владимир Видрић, Драгутин Домјанић.

П а л м о в и ћ, католички свештеник, у поезији без ичега свештеничкога, почео је певати још за време живота Шеноина. Неговао је форму, усавршавао стих и слике, познавао језик, одликовао се ванредном пластиком, класичком одмерености и јачином израза. Није оставио много, али је оставио најсавршенијих хрватских песама.

Х а р а м б а ш и ћ, највербалнији хрватски песник, лака стиха, импровизаторне и реторске инвенције, био је у првом реду политички песник странке права, „бард странке", песник лирике за провинциалне девојчице и заљубљене младиће, песник патриотске реторичке бунтовности, песник радикализма и патоса више патриотскога него националнога. Био је певач будница и успаљивачких строфа, једно време обожаван од омладине. Био је ипак права песничка природа, са много смисла за звонак и еластичан стих, са много падахнућа и са много чувства. Он је био у каснијим годинама омаловажаван, али неправом, јер је ипак оставио много веома јаких и добрих песама.

Под крај осамдесетих и у првим годинама деведесетих година је почео на себе скретати највећу пажњу К р а њ ч е в и ћ. Његова поезија, у почетку и она патриотска, ипак је била некако јача и уверљивија од сличне поезије осталих дневних певача. А поред те патриотске жице, било је код њега и неких нових тонова: он пева потлаченом

раднику, он вапије за светлијим животом човека у опште, он говори о човечанству и протестује против реакције сваке руке. С њим улазе у хрватску поезију неки козмички и титанистички мотиви, прометејски дух се осећа у тој поезији протеста и очајања. Крањчевић се у првој половини деведесетих година развија у целој ширини и дубине до највеће висине својега духа, његове песме преплављују часописе, он постаје песник општега незадовољства и проповедалац правде, светла, слободе. Критика и старији литератори некако се још не могу да снађу и не осећају његовог особитог значења, али омладина се махом напаја на његовим стиховима, сарказтичким и полетним, пуним огорчења и скептицизма, али и јаких мисли и подвига. Ова рефлексивна лирика, скоро сасвим нееротична, универзална и до краја слободоумна, васпитава једну целу генерацију. Његов песимизам не резигнира него се буни, његова оптужба социалнога и духовнога ропства долази у време највеће политичке разривености и угушености, његова опсежност мисли у време када је хрватска интелигенција, не могући да се отворено бави домаћим приликама, скученим и отрованим, почела да се бави неким генералним људским проблемима. Крањчевић је у исти мах репрезентант и протестант измученога Хрватства деведесетих година. Он је усавршио и обогатио песничку дикцију, учинио лирику суптилнијом, стих музикалнијим, израз народнијим, рефлексију дубљом и културнијом, а патриотизму одузео патос и реторику.

Тресић-Павичић стао се видније јављати у првој половини деведесетих година и заводити у поезију класицизам форме и песничке направе. Његова поезија, више интелектуална него интуитивна, разумна више него разумљива, медитативна више него чувствена, била је нешто ново и свратила је на себе пажњу. Његово име је стекло велик глас. Он је писао много песама, путописа, драма и трагедија, расправа политичких и филозофских, романа, чланака, полемика, и био је амбициозан,

жилав и еготичан; он је, нарочито у Далмацији, стекао безусловних обожавалаца, имитатора и апологиста. Неуморно радан, плодан и насртљив, он је брзо постао једна јака и видна, једна занимљива литерарна личност. Он је био у литерарним борбама антимодерниста, присталица вечног класицизма, апсолутне естетике, борбеног идеализма, па је изазивао и велики отпор, био изврган нападањима и омаловажењима.

Ипак се и он постепено еволуционирао, а његова, нешто опора, песничка дикција и тврди стих, сакривају једно велико богатство инвенције, јаких слика и песничких идеја тешкога калибра. Он нема нежности, мекоте и топлине других песника, али има величину концепције, висину идеје, јачину визије, и ако више интелектуалне и алегоричне него непосредно песничке и симболичне, тако да ће многе и многе од његових песама, многи од његових прозних описа пејсажа, а и велика и јака тетралогија из римскога живота „Finis Reipublicae“, понајпосле и велик део најновијих косовских песама, остати од трајне вредности.

Од осталих млађих песника деведесетих година, поред ведрога, хеленистичкога и пластичнога Видрића, поред меко-чувственог, финог, отменог и музикалног певача прошлих ствари Домјанића, репрезентирају Назор, Беговић и Николић три тенденције у новијој хрватској лирици.

Николић је почео певати средином деведесетих година, тужно и меланхолично, о јесењем лишћу и о бескрајним стазама. Он је варирао један сам мотив, и када је исцрпео све варијације, престао је да пева. Оставио је добрих и тужних песама, пуних „музике умирања“, а имао је знатан утицај на млађе песнике. Беговић је сасвим друге природе: ведар, раскошан, без сентименталисма и меланхолије, песник кићенога барока, песник сунца, разблудне еротике, артиста и есгета, обестан и надахњиван раскошним сликаријама старих аристократских времена, песник пасторалних реминисценција, писац песнич-

ких новела, драмолета, драма и трагедија, козер и драматург, промућуран и еластичан, он је уносио весеље, живот, ведро расположење у тужну и мрку поезију деведесетих година.

Најјачи, најшири и најнационалнији песнички дух, песник са највише и најбујније песничке интуиције, песник са највише животних сокова и са највише стваралачкога генија у целој новијој хрватској поезији је Владимир Назор. У двадесетак година његовога песниковања, он је показао замерну плодност стално напредовање, стално испуњавање своје песничке крви новим живоносним снагама. Он је опевао мотиве старе библије и обале свога мора, као и шуме по којима се тако радо шета; он је опевао велик део хрватске историје, градова, владара народне крви и целу стару митологију; он је у прикривеним песничким сликама од особите снаге јуначно нејуначко време данашњице; он је сматрао за своју дужност да се прилагоди и малим потребама истарскога народа међу којим живи, и да пева истарске патриотске песме и саставља песме са децу. А ипак у њему нема ништа од оне патриотске поетске шаблоне и реторике старе школе. Он није песник патриотске него песник националне поезије, он није нарикач народне невоље, него подстрекач народне енергије. Он није песник бола и трагедија, него проповедник снаге, крепчине, стапања с природом. Он је песник великих, херојских подвига. Он није Прометеј који, сапет, куне богове, него жива и слободна енергија која не разуме како могу да се друге енергије даду спутати. Пантеизам и паганизам његове поезије освежава и диже. Монументалност његове композиције и широки ритам његове песме, шаренило и сочност његових боја у пленеру, богатство његових слика и присподоба, набујалост његове дикције, све то засењује неке недостатке његових стихова и извињава обилатост и нагомиланост његових фигура и тропа. Назор не припада ни једној школи, а није ни учинио школе. Он је у извесној мери поет-

ски пандан Мештровићевој пластици. Он значи превладање и преболење Крањчевићевога сарказма и песимизма. Он је песник националне снаге и националнога здравља.

Од реализма до модернизма. Око средине деведесетих година је у читавој хрватској литерарној продукцији предоминирало суморно, медитативно и више меланхолично него песимистично расположење. Један за другим се јављали романи и новеле у којима је мотив друштвенога или индивидуалнога пропадања био обрађен у свим могућим вариацијама. Новела и роман је рекриминирао, поезија је летела по васиони и завијала се у маглу метафизичких рефлексија. Уместо социолошке белетристике и политичке поезије, дошла је психолошка новела и психичка поезија. Лесковар, Новак, Ђалски, Козарац, сви они престају да обрађују социалне проблеме, а бацају се на моралне и психолошке, а песници се баве неким општим људским идејама. Није чудо да је тако било. Писци су се изморили у послу који није показивао успеха, слобода писања је била скучена, а јавне прилике су више озлојеђивале него занимале писце. Литерарни реализам није био подупрт од политичкога реализма, и скоро нико није разрађивао оно што су новелисте изнели. Сам тај реализам није био довољно консеквентан, јер писци нису имали позитивистичко и реалистичко схватање живота. Највећи део тих писаца, када је отворио очи за реалност, није се с њом измирио: она му се причињала сурова и блатна. Писци, и сами слабо разумевани, нису били борбени, нити су могли да истрају: били су већим делом зависни људи, чиновници који су литерарно радили после званичних посала. Реалност, како су ју около себе видели, нису могли да поправе. Они су почели да мудрују о животу. Савремене природне науке филозофије они су признали као исправне, али стари укорењени идеализам се бунио против несмишљености природних закона. Ти реалисти су у ствари били разочарани

идеалисти. Они су одрицали природним законима праведност. Човека су поставили у противност с природом, уместо да га схвате као део природе и као продукт истих оних природних закона који су им се чинили толико немилосрдни. Они су зато прибегли култу душе, као нечем што је племенитије и више. У томе су ти реалисти били до краја сентименталци. И тако је скоро читава хрватска литература осамдесетих и деведесетих година у ствари литература једне велике кризе: националне, социалне, економске, интелектуалне и психичке кризе. Због тога је та литература и толико диференцирана, осетљива, који пут хистерична, ретко ведра, претежно рефлексивна, више аналитична него синтетична. Али зато је она и високо културна, разнолика у својој екстенсивности, богата у својој тузи, дубока у својој интенсивности, и ако није довољно крепка у изразу, пластична у ликовима, позитивна у својим расположењима, дотерана у својој језичној и стилској форми.

Хрватска литература (а она је била најбољи и најбогатији представник свих културних вредности онога времена) била је једном речи више литература проблема него литература стваралачких сила, она је била више плод дужности него израз снаге. Њена је снага у вредности и у множини талената, у богатству нианси и у ванредној осетљивости. Њена лепота је у лепоти осећања, у лиризму и у племенитости амбиција. Она је цвет муке и бола, прегарања и јада.

Почетци реакције. Од средине деведесетих година почиње ново врење у хрватском културном животу, које је било претходник врења и преокрета који су имали да захвате и друштвени и политички живот. У средини тих година јавило се у разним часописима до седамдесет нових имена млађих писаца и полетараца. Док је од смрти Шеное до тога времена било покренуто свега неких седам литерарних листова, од средине деветога деценија до средине првога деценија овога века је било покре-

нуто преко двадесет листова литерарне садржине. Саме године 1895 изашло је у хрватским часописима до стотину новелистичких састављака, а то је био знак да су још активни старији, а да се јавили многи новији писци. Те године се стали окупљати у Загребу и хрватски ликовни уметници и приредили су прву скупну изложбу. Те године се сели позориште у нову зграду и пење се, под управом Ст. Милетића, на највећу висину до које је у опште дошло. Од тога времена настаје период преокрета у сваком погледу. Читава литература и уметност хоће да се по садржини и по тенденцијама изједначи са савременом европском литературом и уметности, да се европеизира.

Општа парола онога времена је била: отворити широм врата савременим европским културним идејама. Врата су доиста отворена и убрзо се почели осећати утицаји са свију страна. Од Руса су Достојевски, а нарочито Толстој, почели да врше на духове, па и на шире слојеве интелигенције, утицај који је био јачи од утицаја многих домаћих писаца. Северњаци (Данци, Шведи и Норвежани) дошли су средином деведесетих година, посредством немачких критичара и превода, у највећу моду (Ибзен, Бјернсон, Стриндберг, Хамсун, Брандес ит.д.). Бечка „Модерна“, коју је водио од почетка деведесетих година Херман Бар, имала је једнако јак утицај, а најпосле су нова дела и нове идеје француске, а нешто и талијанске литературе оберучке биле примане, нарочито у Далмацији.

У оно време се у Европи дигла јака реакција против позитивизма и натурализма, па су расположења и идеје те реакције нашле веома плодно тле и код Хрвата. У Француској се јављао неокатолички покрет, а Бринетје прогласио банкротство науке и проповедао препорођај идеализма. Ову науку прихватила је већина далматинских писаца и један део загребачких писаца идеалистичкога смера. Северне литературе су опет запловиле у море „романтике нерва“ и психолошке аналитичности, па су свагда проповедале ни-

дивидуализам и субјективизам. Идеализам и психизам била су два типа реакције на натурализам: један романски, а други северњачки; први је сугестионирао јужне писце, већином Далматинце, а други писце северне, већином загребачке писце.

Године 1893 покренуо је у Загребу праваш Фолнеговић „Просвету“, која је имала бити литерарни лист за шире слојеве. Овај лист је почео да окупља писце патриотскога и неоидеалистичкога смера, па су преко њега разрађиване и популарисане Бринетјеове идеје. У Спљету, касније у Загребу, покренули су далматински писци који се купили око Трешића ревију „Нови Век“ (од 1897—1899), борбени лист идеализма романскога типа. „Виенац“ је остао веран реализму све до 1896, када је почео да колеба између модернизма и традиционализма, док није 1898 постао одлучни бранилац старог, романтично-патриоског и идеалистичког смера Шеноиних епигона, противу свих литерарних новотарија. Јавило се неколико искрених и бољих песника и писаца новокатоличкога смера (Велимир Дежелић, Марин Сабић), а знатан део просвећенијих духова стајао је оних година под сугестијом обнове идеализма. Култ духа на једној страни, а култ душе на другој страни, одговарали су и расположењима хрватскога измученога, стешњеног и заробљеног друштва. И може се казати да није хрватска литература никада пре тога била толико у толиком и у тако свестраном контакту са савременим струјама европске литературе. Она је била приступачна свим утицајима, она је била резонатор свих идеја и расположења. Хрватски писци и хрватска публика су похлепом изгладнелога и некритичношћу онога којему су господари дозволили да једино на културном пољу ради, гутали све што је било модерно и што је доносио дан. Куен је радо гледао ово занимање за културне идеје, јер су литерарне борбе одвраћале пажњу публике од политичких питања, а писци и публика су радије усркавали модерне идеје него да удишу нечист

и отрован ваздух дневних политичких препирака и дневне корупције.

Литерарне борбе. Није никакво чудо да су се у оно време развиле велике литерарне борбе, које су потрајале од 1897 па до средине првога деценија овога века, и које су толико заокупљале јавност да су и дневне новине тим борбама посвећивале велики део својега простора и читаве уводне чланке. Млађа генерација, која се почела јављати око 1895 и којој су се брзо прикључили многи највиђенији писци средње, реалистичке генерације, почела је борбу за слободу стварања, за слободу уношења најновијих идеја и форама у хрватску литературу. Борба је отпочета у „Хрватској Мисли", коју су од 1897 издавали у Прагу омладинци. Прихватио ју је орган најмлађих, „Нова Нада" (1898—1899), који је био под утицајем идеја северних писаца. У Бечу је 1897 почела да излази „Младост", која је у главном пропаговала сенситивизам, симболизам и декадентство. Године 1898 већ се борба развила толико да је примила вид борбе између „старих" и „младих", очева и деце, традиционисте и модерниста. „Виенац" и „Обзор", заједно са правашким органима, ушли су у борбу у име „старих", а противу „модерниста" су устали и „новоидеалисте", који се окупили око Тресићевога листа. Споменуте године издао је познати сакупљач народних мелодија и музиколог Фрањо Кухач једну брошуру („Анаркија у хрватској књижевности и уметности") у којој се грубо оборио на све млађе писце и уметнике у име патриотизма, морала и идеала. Ова је брошура изазвала читави низ чланака и брошура, од стране младих и од стране старих. Највећа пажња од стране старих била је уперена против уметника, који су основали у Загребу колонију и почели да приређују изложбе. Млади су бранили модернизам и модерни правац „сецесије", по бечком узорку, па су свом снагом стали на страну уметника, издавали репродукције њихових слика (1898 „Хрватски Салон"), негирали оправданост етичких

критерија код просуђивања уметности и пркосно се разметали најегзотичнијим сижеима и формама.

Из Прага довикивала је омладина: „Имамо књижевних дела, али књижевности немамо". „Литература треба да буде изражај живота и да служи животу", али из Беча омладина проповеда: „Уметност је сама себи сврхом, она не сме да ичему другоме до себи самој служи". Из Загреба најмлађи проповедају индивидуализам и хоће да уметност решава проблеме духа и душе. Ђалски, који се одлучно поставио на страну младих, пише: „Мене весели што видим да сте модерни и да разумете своје доба, пак вашу хрватску уметност стављате у исти ред с уметношћу васцелога напредног света. Чувајте увек слободу свога уверења, мисли и укуса. Не обазирите се ни на какве завете који су изван сфера ваше уметности". Дежман Иванов, предводник „модерниста" у тим борбама, пише: „Модерна мрзи епигонство. Гесла и речи ранијих деценија нису могле овладати нашим душама. Сваки нека живи својим животом. Реализам нас је научио гледати свет, он је дао први темељ уметничкој техници. Али реализам је хтео да затре сваки осећај за наднаравно. А у души људској не даду се затомити трансцедентни осећаји. Модерна тежи за синтезом реализма и идеализма".

Борбе су се 1899 нешто стишале, али 1900 млади оснивају луксузно опремљен орган „Живот", који излази до под крај године 1901. Борбе се настављају полемикама. У то је престао излазити и „Нови Век", а „Просвета" све више постајала лист за породице Најмлађи, који су се купили око „Светла", и они омладинци који су у Прагу покретали листове, почели су да се бацају све више на политичко поље. Цела борба је доскора изгубила стварну и идејну садржину и прешла у полемику, а свела се на то који ће смер превладати код „Вијенца" и код „Матице Хрватске".

„Модерна". Тим именом се обично назива литерарни покрет око 1900. Ипак треба разликовати

у том покрету поједине групе и струје, јер се и саме разликовале по схватањима и по својим циљевима. Као што се међу „старима“, традиционалистима, јасно разабирале три скупине: она око „Просвете“, она око „Новога Века“ и она око „Вијенца“, једнако можемо разликовати и код младих три групе: ону пашку, која је веома брзо напустила учешће у литерарним борбама, проповедала социјалну и националну литературу и бацила се на политику; загребачку омладину, која се купила око „Нове Наде“ и „Светла“, која је пропаговала највише критицизам, слободоумље, и била више опште културна, борбена група, него чисто литерарна; и најпосле групу која се купила око „Младости“, „Живота“, „Хрватског Салона“, чинила скоро једну целину са колонијом уметника (Буковац, Чикош, Франгеш, Валдец, Тишов, Ковачевић, Црнчић), и која је била искључиво литерарна и ексцесивно модернистична.

Скоро сви млађи предводници те групе били су више снопски него оригинално продуктивни таленти. У литератури оних година су најбоље и најсолидније радове стварали књижевници средње генерације (Ђалски, Козарац, Лесковар, Крањчевић) и млађи песници (Назор, Беговић, Николић, Видрић, Домјанић). Поезија је била најјача страна младе генерације. У новели су писци средње генерације носили квантитативно и квалитативно првенство. У драми је млађа генерација дала неколико модерних и занимљивијих ствари, а нарочити успех су имале Туцићеве натуралистичке драме. Млађа генерација је гајила нарочито критику. Аналитичка и импресионистичка критика је, поред лирике, најјача и најпозитивнија тековина младе генерације. Ова генерација је схватила вредност писања осамдесетих и почетка деведесетих година, она је безбројним приказима о мислима и делима страних писаца уносила нове видике у литературу, она је подигла код публике интерес за литературу и за уметност у опште.

Модернизам је подигао интелектуални и културни ниво литерата и литерарне публике, проширио хоризонте, посветио пажњу стилу. Аналитичке способности литерата су се изоштриле, осећање се обогатило, нерви се протанчали и постали су немирнији, психички живот је постао дубљи, а интелектуално схватање више. Али „Модерна" је била ипак одвише мало национална, одвише мало оригинална, више књишка него истински осећана, она се губила у нианси и детаљу, била је филигранска и фрагментарна, без већих концепција.

Најистакнутији и најизвиканији представници борбенога модернизма остали су дилетанти и престали су писати. Знатан део од њих су била господска деца која су понајвише у Бечу примила идеје „модернизма". Они су били естете и артисте, симболисте и декаденти више из моде него из унутрашње потребе. Они су у извесном делу били и писци више из амбиције и младеначке обести него из нагнућа Нису признавали етичких принципа у уметности, а национални дух био је код једнога дела веома слабо или никако развијен. Космополитизам знатног дела те омладине био је у органичној вези са њиховим социјалним пореклом: то су била деца чиновничких фамилија или чиновничке средине каква је била преовладала у хрватском, а нарочито у загребачком друштву у другом деценију владавине бана Куена.

ТРЕЋИ ДЕО.

САДАШЊИЦА.

VII ГЛАВА.

ДВАДЕСЕТИ ВЕК.

У првом деценију овога века отпочиње трећа, југословенска ера у новој историји Хрвата. Ова трећа ера отпочиње године 1903, када долази до речи народна демократија. На тај се начин почиње да приближава и изједначава хрватски и српски менталитет. У деветнаестом веку карактеризована је народна борба Хрвата и Срба буђењем, организовањем и напредовањем Хрватства и Српства свакога засебице, а много пута и једнога против другога, а народна борба која се води у двадесетом веку прима све више ознаке рада и борбе за стварањем и одржањем хрватско-српског народног јединства. У деветнаестом веку афирмирало се и до најширих могућих граница проширило национално Хрватство и национално Српство, свако засебно, према спољашњим противницима, а и једно према другоме. У XX веку афирмира се све то више народно јединство. Цео напор народних противника иде за тим да се овај процес унификације запречи, да се унифицирани елементи раздвоје, а цео напор народа иде за тим да се идеја јединства изгради, подржи и што више реализује.

Млађа генерација. Почетци овога прекрета јављају се већ последњих година деветнаестога века. У доба најцрњега мртвила, корумпираности и насиља, јавља се једна млада генерација која је почела да показује у читавом својем схватању и понашању неке нове значајке, генерација која је унела

искру нове енергије у народ. Овај покрет духова остао је све до године 1903 искључиво омладински покрет. Од те године постаје тај покрет опште народан.

На прелазу деветнаестога у двадесети век, диже се омладински покрет против старога духа, система, и против старе генерације у друштву, у литератури и у политици, а диже се у име слободе и напретка. У овом покрету омладине имаде веома много хаоса. Али две ствари падају у очи: пре свега пада у очи да је то покрет једне прелазне генерације, а онда треба констатовати и то да се у оно време јавила два покрета двеју омладине: један је покрет био претежно декадентан, а други прогресиван, један је био последњи пламен старога хрватскога друштва, а други је био прво наступање једнога новога друштва које се рађа. Обе омладине, припадајући истој генерацији, испреплетале су свој рад, па нису ни саме право схватале основну разлику која их дели, али су је ипак инстинктивно осећале. Литерарни покрет који се јавио под крај деведесетих година под именом „Модерне“ био је у главном (и ако не по свим оним елементима који су му се из разних разлога прикључили и који су се у његовим редовима борили противу старе генерације) покрет подмлатка старијега, мешовитога, грађанско-шљиварског и бирократског горњо-хрватског друштва, које је, као прелазно друштво деветнаестога столећа, у деведесетим годинама добило свој завршни тип.

Она омладина која се учинила представником борбе за литерарни „модернизам“ и „артизам“, није била по свом духу ни строго национална ни демократична, или није то била у оној мери у којој је то била она омладина која се бацила на политичко и социално поље. Због тога сам приказао покрет овога дела омладине у органичној вези са духовним развојем хрватског друштва и хрватске литературе у деветнаестом веку. Последице покрета ове омладине још и данас дејствују, па

се испољавају у савременом артистичком покрету загребачке групе писаца, загребачке школе ликовних уметника, и у већем делу данашњег млађег загребачког друштва.

Други део омладине, који се афирмирао на пољу шире културне борбе, најпре на пољу борбе и рада за општу модерну наобразбу, а онда борбе против реакционарства и клерикализма, тај покрет је у ствари реакција на прилике какве су биле деведесетих година, то је покрет подмлатка једнога друштва које се диже. Један део те омладине заносио се испрва социјалистичким идејама, али највећи део задовољавао се радикалним демократизмом и посвећивао је сву пажњу широким сељачким масама. Водећи елементи овога омладинскога покрета, а готово огроман део елемената који су његове идеје прихватили и стали да проводе, регрутиран је из редова ширих слојева народа, понајвише из провинције.

Овако постављена разлика, разлика генетичке природе, између једнога и другога дела покрета омладине, објасниће нам зашто је први, литерарни и у неку руку „господски" део омладине, био по својим инстинктима и теоријама индивидуалистичан, а по својем осећању интернационалан и космополитички, док је други део био у главном социјалан и националан; зашто је први део пропаговао естетизам, док је други део био утилитаристичан и морализаторан; зашто је први део био више извештачен, вербалан, а други реалистичан. Овакво принципиелно разликовање било је једва приметно у пракси, јер су постојале бројне нијансе и многе неуређене групе, многе осцилације и многа мешања. Ово је и природно, јер се оба покрета јавила у исто време, и јер је заједничка борба за слободу и за модернизовање хрватског живота везивала вршнике једне те исте генерације.

Напредна омладина. Година 1895 и 1903 уга· оне су године, године прекретнице у историји савременог обнављања народне снаге, и новога ори-

ситисања народне борбе. Године 1895 јавља се по први пут демократска омладина, а године 1903 показује своју снагу народна демократија. Учесници спаљења мађарске заставе године 1895 су били поапшени и релегирани, па су већим делом пошли да наставе своје студије у Праг. У Прагу су они затекли у пуном јеку борбу професора Масарика, оснивача чешког политичког реализма против историоманске романтике, државоправних странака и против негативнога радикализма. У Хрватској је био деморалисан цели јавни и друштвени живот. Општа малодушност била је последица штреберства међу зависним деловима друштва, а странчарства међу независним деловима. Штреберство је стављало материјалне добитке изнад човечје слободе и човечјег достојанства, а странчарство стављало је теорију изнад праксе, догму изнад живота. И штреберство и странчарство гушило је праву слободу и личност, једно у име политичкога система, а друго у име политичке доктрине. Једно и друго било је обележено фанатизмом и поништавало је вредност личног уверења и вредност личности у друштву.

Препород је дакле морао да почне тиме да се друштво и народ прене из малодушности, да се критиком, проповедањем слободе личности почне да склања с пута страначки фанатизам и штреберски цинизам. Борбу је почела омладина. Њезин први посао је био у првом почетку теоретски и критички, а истом је после тога добио карактер агитације и пропаганде. Омладина је у својим часописима почела борбу критиком читавог јавног хрватског живота. Она је констатирала један емпирички факат, да је у Хрватској била реална снага отпора народа то мања што је био већи теоретски радикализам, да је притисак система био то већи што је страначки и национални ексклузивизам био доминантнији, и да је број ренегата и ускока био то већи што је политика негације била доследнија. Омладина је осетила да је језгра проблема који треба практички решити у томе да се напусти си-

стем негативне политике, да се у борби брине у првом реду за ојачање онога који има да се бори, народа и његове унутрашње снаге, да се у томе мора послужити и оним оружјем што га за борбу даје постојеће позитивно, па макар и непопуларно законско стање, и потражити сарадња и помоћ свих оних којима грози једнака опасност, и најпосле да се народ мора постепено водити слободи и уједињењу. Омладина је проповедала мисао да треба политичким реализмом отворити пут из зачараног круга у којему се неплодно врзла хрватска политика последњега времена, да треба тежиште рада пренети са правних теорија на дизање реалне снаге народа, и да треба ослонац за борбу потражити у најширим масама. Омладина је констатовала најпосле и тај емпиричан факат да је отпорна снага према мађаризму то већа, а заоштреност спора са Србима то мања, што је изразитији и консеквентнији демократски реални и недржавоправни карактер народне хрватске политике. На тај је начин напредна омладина органички спојила реализам, демократизам и хрватско-српски национални унитаризам.

Омладина од 1895—1903. Онај део омладине који је 1895 пошао у Праг, почео је 1897 издавати месечник „Хрватска Мисао". У том часопису каже омладина: „Младеж је приспјела да сама себи помогне у питањима политичкога васпитања... Хоћемо да дадемо младежи мисли које јој не даје ни полицајна влада ни опозиција, пак ћемо те мисли узети из дела туђих великана... Хоћемо да младеж ступи у живот с јаким и развијеним духом". Омладински орган води критику хрватскога друштва и хрватске политике и удахњује у душе омладине модерне напредне идеје. Кад је „Хрватска Мисао" била забрањена, покрене омладина „Ново доба" (Праг, 1898), па онда „Глас" (Загреб, 1899).

У једнако време јавио се на средњим школама знатан омладински покрет. У Загребу се године 1897 јавља штампана ђачка ревија („Нова

Нада", године 1897). „Нова Нада" проповеда потребу опште наобразбе, критичнога просуђивања и изграђивања културне личности. Ови млади ђаци штампају једну засебну брошуру у много хиљада примерака, у којој стављају цео програм препородног рада хрватског друштва, којега ће и сами бити једном чланови, и материалну самосталност, моралну јакост, културну напредност. Она омладина која се јавља из Прага са новим политичким идејама, ставила је на свој барјак чешкога професора Масарика, а ова средњо-школска омладина „сејача модерних идеја" данског критичара Брандеса.

Године 1898 један део загребачке университетске омладине (Лорковић, Прибичевић и другови) издаје алманах „Народна мисао", у коме проповеда потпуно народно јединство јужних Словена, и у коме је прикупљено много изјава највиђенијих угледника Хрвата и Срба о народном јединству. После тога окупља се овај део омладине око недељника „Народна Мисао", који уређује Фран Поточњак, а патронизира му старина Еразмо Барчић. Ова скупина омладине ставља на свој барјак Штосмајера, Рачкога, Даничића и Нодила.

Године 1900 приређен је са великом рекламом и помпом у Загребу „први свехрватски католички конгрес". У оно време напредна омладина нема својих старих гласила, већином краткога века, али се већи део оне омладине која је до недавна издавала „Нову Наду", окупља око карловачкога недељника „Свјетло" и води жестоку борбу против почетака клерикализма у Хрватској, и против културнога конзервативзма који је заступао „Обзор".

До године 1901 су се све више дробиле омладинске групе. Те године, када у јавном политичком животу Хрватске наступа најбеднији мртвило, спајају се сви здравији елементи напредне и националне омладине у једно коло. Године 1901 опозиција је у сабору пала на тринаест мандата (од тога два франковачка), а интелигенција је на безсадржајан начин, али са много парадности, прославила четири-стого-

дишњицу првог хрватског песника Марка Марулића. Ова два такта дала су повод „уједињеној омладини“ (која је код избора за потпорно универзитетско друштво победила, под девизом борбе против догматизма и несношљивости, удружене старчевићанце и присташе „коалиране опозиције“) да ступи пред јавност са брошуром „Пораз и славље“. „Рекла нам се и опет фраза да смо некад били велики, а показало нам се како смо сада мали. Млађи елеменат је на раскрсници.“ Ова брошура црта основ реалног народног програма: „Хрватско-угарска нагодба није и не може бити народни програм, како то тврди владина странка, али у место негације захтевамо вршење добрих одредаба нагодбе и постепено проширавање аутономних права Хрватске. Уместо негације Срба коју пропагирају праваши, тражимо боље међусобно упознавање између Хрвата и Срба, а уместо да тражимо кривце неслози, настојмо о том како ћемо изгладити опреке. Клерикализму стављамо на супрот слободу уверења и слободу мисли Борба за финанцијалну самосталност Хрватске треба да се води радом око економске самосталности народа. Напредном просветом треба да дођемо до напредних културних јединица у народу“.

Напредна омладина се ускоро организовала. 12 јануара 1902 напредна омладина учествује на великој скупштини хрватских опозиционих странака на којој се фузионирао већи део правашке странке са „неодвисном народном странком“. Напредна омладина даје изјаву да из разлога потребе опште народне одбране приступа као самостална скупина коалираној опозицији и почиње издавати у Загребу „Хрватску Мисао“, која развија господарски и културни програм, проповеда политички реализам, хрватско-српску слогу и заједничку кооперацију свих народних елемената на подручју народне одбране, одупирање клерикализму и провођење демократизма. Чланови омладине почињу да показују свој утицај и у разним опозиционим новинама („Нови Лист“, „Обзор“, „Народна Обрана“), па у некојим економ-

ским организацијама, а уједно раде у политичким организацијама коалиране опозиције. Омладина је изјавила на споменутој скупштини опозиционих странака да „није и неће да буде нова странка него само квасац". Омладина је навраћањем политичког интереса јавности на потребу опште народне одбране много допринела стишавању страначких борба. У то су избили 1902 познати противсрпски септембарски нереди, које је омладина осудила. Једна од последица тих нереда била је да су редакцију „Србобрана", а касније и велики удео у самој „српској самосталној странци", преузели српски чланови напредног омладинскога покрета и унели тамо новији дух. Власти су у то доба стале да много рачунају с напредном омладином, па су почеле да намамљују обећањима омладинце не би ли подмладили владину странку, која да такође води реалну политику. Међутим, када је омладина у својем опозиционалству била радикалнија и од старих опозиционих странака, започели су од стране власти прогони омладинске штампе.

29 јануара 1903 је народно расположење довело до плебисцитарне скупштине свих опозиционих елемената у Хрватској, и тада се фузијом основала „Хрватска странка права", у коју су приступили скоро сви опозициони елементи сем скупине д-ра Франка, који је обећао подупирати нову фузионисану странку у општој народној борби. И напредна омладина улази у ту странку „желећи реформу и препород читавог народног живота у демократском правцу и промјену политичких метода рада за народне идеале". Јавно мњење је тражило да након толиких страначких свађа дође до слоге, и мислило се да ће већ сама слога доскочити свему злу. Омладина је тражила рад као подлогу на којој се могу сви здрави елементи да сложе, а нарочито тако-звани „ситни рад", свакодневни рад на свим пољима, уместо великих програма. Опозиционе странке су се додуше сложиле, али је у новој странци сам рад остао већим делом на омладини.

Фузија опозиционих елемената није много помогла. Незадовољство у народу је све више расло. Број пролетаризованих очајника у народу и у интелигенцији умножавао се. Стари су елементи у опозиционим странкама губили време јаловим дебатама о формулацији програма и о имену странке. Још године 1902 основао је иначе сјајни новинар Динко Политео нарочиту ревију („Права хрватска мисао“) која се бавила полемикама против идеја омладине и расправама о државноправним програмима. Организација нове физиониране странке није се проводила. Омладина, и ако је била у странци, јавно је критиковала нерад странке, одржала је много поузданичких састанака, радила је на селу, а у вароши је кооперирала у много чем са социалистима и уводила их је у уставно-народну борбу. У децембру 1902 један омладинац у „Обзору“ овако јадикује: „Наш живот нема измене, нема ритма, има само једну прогресију, прогресију падања. Сва сила енергије и талената гине, труне, и неплодно изгара. Гине све у нама и око нас, а најгоре је што су наши људи, чини се, резигнирани. Али у народу има ипак много животне снаге, и нама треба само једно: познати наш положај и чинити своју дужност“.

Покрет године 1903. Питање обнављања финанцијалне нагодбе Угарске висило је нерешено већ неколико година. У јавности се о финанцијалним питањима много расправљало и написано је неколико брошура. И владина је странка настојала да испослује од Угарске нешто бољу финанцијалну нагодбу, јер су приходи с којима је могла Хрватска да располаже за своје аутономне потребе били недовољни за покривање управног апарата и свих потреба Куеновога режима. У фебруару 1903 угарска регниколарна депутација је одбила хрватске предлоге. Због тога се Куен није у први мах противио агитацији за финанцијалну самосталност, па није спречио ни прве скупштине које је с тим дневним редом организовала опозиција. Агитација

је у народу поведена са паролом: „За финанцијалну самосталност Хрватске и за уставне и грађанске слободе“. У овој агитацији учествовале су све опозиционе странке. После неколико припремних састанака одржана је 11 марта 1903 велика скупштина у Загребу, на којој су учествовали представници и присталице свих опозиционих странака (хрватске странке права, Старчевићеве странке, социјалистичке странке, кршћанско-социјалне странке и изванстраначких опозиционих елемената). Говорници су редом подигли дух масе, говорећи сваки од њих у име своје групе, и после скупштине су се развиле знатне демонстрације испред Јелачићевог споменика Држање даљих скупштина је влада забранила. Куен је постигао нешто бољу финанцијалну нагодбу. Али у то осване на новој палати прометне управе државних железница у Загребу мађарски натпис. После протеста у новинама дошле су велике демонстрације, које су 27 марта попримиле озбиљнији карактер. У Загребу и у провинцији су заредиле поверљиве скупштине и демонстрације. Средином априла покушао је сељачки свет у Запрешићу (код Загреба) да скине мађарску заставу са железничке станице, па су том згодом жандари пуцали у народ, а сељак Пасарић, прва жртва покрета, био је убијен. Дне 11 априла је решила омладина (без учешћа официјелних представника старијих странака) да прошири овај покрет по целом народу. Другога дана, кад се имао у Загребу одржати један нови поверљиви грађански састанак, био је велики део вођа напредне омладине поапшен. Загреб је преплављен војском, и по улицама је било много рањених. Немири су се у Загребу, поред свих строгих изнимних мера, настављали и ширили по провинцији. Неки омладинци разишли се по покрајини, а неки опет прешли границе и повели кампању против прилика у Хрватској најпре у словенској, па онда и у немачкој аустријској штамии. Дне 9 маја букнули су нереди на најразнијим местима у Хрватској, нарочито

у Приморју и Подравини, па скоро у свим већим варошима. Атакиране су биле железничке станице. У сељаштву су немири попримали, поред свега тога што је на више места био проглашен преки суд, врло тежак карактер. Војска је била консигнирана и одаслана на много страна, у неколико сукоба је пало до 20 мртвих, било је веома много рањених, а за цело време покрета је било преко 2000 ухапшења.

Гроф Куен показао је грдну енергију и хладнокрвност, али није могао стати на крај нередима, који су трајали све док није Куен 27 јуна дигнут са банске части и именован угарским министром-председником.

У Далмацији. У Далмацији је овај покрет имао велики национални и политички утицај. У покрајинском је сабору још године 1902 завладало расположење за слогу и мир између странака. Др. Смодлака нуди посред сабора Талијанима и Србима мир и пријатељство. У име Срба посланик Ковачевић прихвата мир, док се Талијани држе нешто резервисано. Прилике у Хрватској узнемириле су духове у Далмацији, а црни гласови о жртвама терора у Хрватској, гласови који су се у претераној форми 40 повешаних ширили по Далмацији, испунили су грозом, па онда огорчењем цело становништво Далмације, без разлике народности. Поводом вести о четрдесеторици повешаних, све вароши далматинске завиште се у црно, и цело становништво, Хрвати, Срби и Талијани, стали су купити прилоге за жртве немира у Хрватској и за даљу народну борбу. Велике новчане прилоге слали су хрватски исељеници из Америке. Више од 30 народних посланика је брзојавно затражило аудиенцију код краља, који се бавио у Угарској, али, кад се краљ повратио у Беч, пошли су ти заступници, заједно са хрватским и словеначким заступницима из Истре и Трста, у Беч, да код краља протестују против прилика у Хрватској, а интервенишу за жртве народнога покрета. Краљ их није примио. Заступници

су на то из Беча објавили велик и жесток меморандум на цивилизовани свет и у свим језицима га разаслали по Европи.

Дејство свега тога је било на расположење духова у Далмацији ванредно. Опште расположење се нагло окренуло против Аустрије, или, ако се онда говорило, „против Беча". Беч се стао окривљавати за све оно што се на југу Монархије збива, па и за хрватско-мађарске сукобе. Многи стари опортунисти ударише у радикализам, а млађи елементи прогласише потребу споразума и савеза свих народа које Беч угрожава.

Подупрти од старијих народних првака (Чингрије, Милића, Бианкина и других), постали су иницијаторима „новога курса" у Далмацији заступници Смодлака и Трумбић. У сабору проглашује Смодлака формулу: „Нећемо се везивати више ни уз Беч ни уз Пешту. Помагати ћемо свакога који нама може да буде од помоћи. Нови курс значи политику слободних руку". Трумбић говори о споразумевању свих народа на југу Монархије, а нарочито Хрвата, Срба и Талијана на Приморју, па изражава већ и оне године наду да ће и Мађари, који се боре за своју самосталност, престати да буду оруђе у туђим рукама, па изјављује да ће и јужни Словени моћи да нађу с њима начин за споразум на новој основици „заједничке борбе за еманципацију".

Нови намесник барон Хендел предлаже сабору језичне пунктације којима се додуше узакоњује хрватски језик као званични, али се уједно даје знатно важније место немачком језику него што га је имао пре. Ово увлачење немачкога језика у земљу у којој нема ни три хиљаде Немаца изазвало је још већи отпор. Све странке сложиле се противу германизма, а између Хрвата и Талијана поведени су стварни преговори у којима се са хрватске стране обећало Талијанима неколико школа. Неки хрватски заступници у сабору нагласили су да талијанска култура и талијански језик,

у колико не значе афирмацију политичке препондеранције талијанства на Приморју, имаду у Далмацији потпуно домовинско право. У име Талијана изјављује заступник Салви да се они не противе више народним идеалима већине становништва Далмације.

Овај покрет је био добро примљен и у Италији и међу Србима. Парола оних дана била је да се треба свим силама ставити насупрот немачкога продирања на исток. Том згодом се констатовало да у далматинској политичкој администрацији има 50% чиновника странаца, од тога 30% Немаца, а од тих странаца 20% не зна народног језика. У сабору 1904 дигла се права бура против намесника Хандела, који је у сукобу са неким далматинским чиновницима добацио да Далматинци немају поштене речи. Цео сабор дигао се на ноге и изашао. Намесник Хандел предао је оставку, а његовим наследником постао је Дубровчанин Нико Нарделли (1905).

Значење народног покрета и нови курс. Народни покрет године 1903 није имао великих непосредних политичких успеха, нарочито не у Хрватској, понајвише зато јер га званични представници народне опозиције нису политички искористили. Али овај покрет је био од особито великога посредногa значења за читави народни живот. Овим је покретом подигнут народни дух и народни понос, ојачана је свест опште народне солидарности, пробуђена уставна и демократска савест и идеја народнога јединства, у јавни су живот приведени нови и свежи демократски елементи, а од велике је унутрашње вредности било и то што се са политичком борбом Хрватске солидарисала скоро цела Далмација, па Хрвати Истре и Словенци. Било је од вредности што је цео цивилизирани свет био упозорен на прилике у Хрватској. Овај је покрет успоставио најживљу везу симпатије и узајамне помоћи између старе отаџбине и исељеничког елемента у Америци. Популаритет и утицај омладине порастао је, а осла-

био је интерес за неплодне препирке старих странака. А најпосле, онај је покрет учинио да се забораве септембарски ексцеси од 1902 и да се ударе темељи слози између Хрвата и Срба.

Кад је Куена заменио бан гроф Теодор Пејачевић, омладина је, пуштена из затвора, почела да држи безброј скупштина, а народ се у необичном до тада броју одазивао. У непуну годину дана после пада Куена омладина је сазвала и одржала неколико стотина народних зборова, од којих су неки имали и по десет хиљада учасника. На тај је начин ушла у хрватски политички живот, први пут у тако великој мери и на тако изразити начин, народна демократија.

Нови курс, навештен у Далмацији 1903 и 1904, био је политичка последица народнога покрета у Хрватској. Овај нови курс је био прелудиј једне нове оријентације у хрватском политичком животу, а та је нова оријентација нешто доцније нашла свој изражај у т.зв. „речкој“ и „задарској“ резолуцији. Концепција новога курса је била ова: Највећа опасност свим мањим народима на југоистоку Европе прети од германске експансије на исток. Треба дакле да се споразумеју, организују и дигну на отпор сви угрожени народи. Споразум између тих народа је могућ на једној праведној основици.

У Далмацији, у Приморју (Супило у „Новом Листу“), у Истри и у Трсту (Тресић у свом листу „Јадран“), радило се у томе правцу следећих година, а споразум са Талијанима био би нарочито у Далмацији и остварен да се није најпосле разбио на непопустљивости тршћанских и истарских Талијана. Године 1905 је у Далмацији проведено здружење највећега дела праваша и народњака у „Хрватску странку“. Јосип Смодлака је основао већ крајем 1904 нову, демократску странку, која се врло нагло ширила. Клуб Талијана у једном је саопштењу изјавио да су Талијани приправни напустити аутономизам и подупрети анексију Далмације Хрватској, ако добију гаранције за обезбеђење националног жи-

вота Талијана. Ако већ сада не би могло доћи до споразума о том обезбеђењу, они ће остати резервисани, али се свеједно неће противити евентуалној анексији. У оно се време помишљало на то да се сједињење Далмације са Хрватском, на основу нарочитога споразума, изведе заједничком борбом Хрватске, Далмације и Угарске.

Далматински је сабор прогласио понова равноправност Хрвата и Срба, а протоколом од 14 новембра 1905 обавезали су се Срби да ће радити заједно са Хрватима за сједињење Далмације са Хрватском. Исте године Далматинци су не само најактивније, него управо иницијаторно учествовали код стварања речке задарске резолуције и у преговорима са мађарском опозицијом.

Речка и задарска резолуција. У Угарској се појачана опозиција борила против Тисиног режима и против данашње форме дуализма, идући за тим да поводом обнављања аустро-угарске нагодбе и поводом питања о командовном језику у војсци, скоро сасвим одели Угарску од Аустрије.

У Хрватској је напредна омладина, незадовољна инерцијом фузионирања опозиције, иступила године 1904 из „хрватске странке права“ и основала засебну „хрватску напредну странку“, која је одмах ступила у ужу везу са далматинском „демократском странком“. Напредна странка је развила опсежан и детаљисан унутрашњи програм за сва подручја народног живота, она је ушла у агитацију као странка политичког реализма, ситнога рада, демократизма и антиклерикализма, па је у кратко време провела знатно велику организацију, нарочито у сељачким котаревима у Славонији. Скоро читава млађа интелигенција приступила је уз напредну странку. Стјепан Радић основао је „хрватску сељачку странку“ (1904). Напредна и сељачка странка дошле су више пута до сударa, али је ипак једна и друга успела да окупи око себе широке масе. Сељачка странка није привукла потребан број интелигенције, али је подигла јаку уставну свест код

сељака. Сељачка странка је све то више нагињала идеји словенске и федералистичке хабсбуршке монархије, док је напредна странка била више југословенска. Српска самостална странка развијала се и организовала се радом млађе генерације (Прибичевић и другови) све то јаче.

Године 1904 почео је Франо Супило у „Новом Листу“ све отвореније проповедати мисао споразума са мађарском коалицијом, мотивирајући то тиме да ће најпосле мађарска коалиција изнети победу или се нагодити са Бечом, па у том предвиђању не сме Хрватска да остане неутрална или да се чак придружи Бечу, јер ће онда бити немилосрдно жртвована освети Мађара. Ако се Хрвати споразумеју са Мађарима, помоћи ће им да победе, а претходним споразумом осигураће за себе део успеха. Дне 14 августа 1905 био је у Дубровнику састанак неколицине народних посланика, а 2 октобра састало се на Реци 40 хрватских заступника из Хрватске, Далмације и Истре. Дне 4 октобра прихваћена је т.зв. „речка резолуција“. 26 октобра састало се 25 српских заступника из Далмације и Хрватске у Задру и ту је прихваћена т.зв. „задарска резолуција“. На темељу ових резолуција организована је у Хрватској, из већега дела хрватских и српских опозиционих странака (хрватске странке права, хрватске напредне странке, српске самосталне странке, српске радикалне странке и социјалистичке странке) и опозиционих елемената изван странака, „хрватско-српска коалиција“, којој нису приступиле и против које су жестоко устале странка Д ра Франка и сељачка странка.

Речка резолуција, полазећи са гледишта да Мађари воде борбу за државну самосталност Угарске, изјављује да Хрвати желе да мађарском народу у његовој борби дају сву помоћ, под условом да Мађари унесу у своју борбу и захтев присаједињења Далмације Хрватској, а овој зајамче унутрашње уставне слободе, да поштују сва аутономна права Хрватске према Угарској и да пристану на

то да се између Хрватске и Угарске државо-правни односи преуреде на тај начин да хрватском народу буде зајемчено у политичком, финанцијалном, господарском и културном правцу слобода опстанка и развијања, јер се једино на тај начин може повећати привлачна снага Хрватске на саплеменике изван Хрватске, нарочито на оне који живе у Истри. Како се види, речка резолуција иде за тим да заједно и у споразуму са Угарском проведе сконцентрацију народа што више одвојено од Беча.

Задарска резолуција, изјављујући симпатије српских заступника мађарској борби за независност и слободу, придружује се захтевима речке резолуције у свим питањима, па и у питању о сједињењу Далмације, тражи равноправност народности у Угарској и равноправност Срба према Хрватима.

Овај, мало очекивани преокрет политичке оријентације Хрвата и Срба, изненадио је скоро цео политички свет, уплашио је бечке кругове, а Мађаре је склонио на то да ступе у преговоре са политичарима новога курса у Хрватској и Далмацији, па да им даду доста велика (али платонска) обећања.

Против новог политичког покрета агитовала је веома жестоко сељачка странка, а Франкова странка је стала приказивати у својим гласилима читави овај преокрет у виду веленздајничком и у виду „српске пропаганде". Водеће политичаре коалиције приказивала је (серија чланака „Аргуса" у „Хрватском Праву") као служнике београдске политике.

Када је мађарска коалиција, капитулирајући пред силом министра Фехервара, утанчила са Бечом мир и преузела владу, није више хтела да подупре стару Куенову странку у Хрватској, која се била одвише заузела за Тисину и бечку политику, па су у Хрватској, у пролеће 1905, проведени релативно слободни избори, на којима је прећашња велика Куенова већина пала на 25 мандата, хрватско-српска коалација ушла је у сабор са 43 за-

ступника (14 од хрватске странке права, 3 хрватске напредне странке, 3 независног клуба, 4 изван странака, 16 српске самосталне странке, 3 српске радикалне странке), а Франкова странка са 20. Отварање сабора претворило се у необичну манифестацију радости и задовољства. После доста дуге закулисне борбе успело је коалицији, у лето те године, израдити именовање нове владе њеног поверења, која је названа „народном владом". Пејачевић је остао баном, али је разрешио везе са старом владином странком и приступио коалицији.

Народна влада. Нова влада (одјелни предстојници: Владимир пл. Николић, др. Александар Бадан и Милан Роjц) била је трећа такозвана народна влада у Хрватској од времена народнога препорода (прва је била Јелачићева, а друга Мажуранићева). Успеси нове политике, који су се показали највише у томе што је у унутрашњем животу Хрватске завладао нови дух слободе и демократизма, уздигли су до необичне мере духове. После народно-демократске омладине, и народно-демократског покрета 1903, дошло је 1906 и до народне и демократичне владавине, па су ова три појава оставила неизбрисивих трагова.

Народна влада није дуго владала, ни читаву годину дана, али је за оно време, након дугих деценија искушења, цео народ први пут осетио сласт политичке слободе. Једанпут окушана сласт слободе, па онда овај експериментални доказ да се и у Хрватској са једном сиретном политиком може извући народна борба из ћорсокака и постизавати неке политичке успехе, у што се било скоро престало веровати, све је то ојачало тежњу за очувањем те слободе, дигло у народу веру у властиту снагу и у сложан и јединствен рад Хрвата и Срба. Сви ударци који су ишли за тим да ову свест и ово уверење следећих година уздрмају, нису у томе успели.

Кратко време коалиционе владавине није у самом сабору и у законодавству донело великих кон-

кретних успеха, нешто због тога што се коалиција већи део јесени имала у сабору да бори са опструкцијом Франкове странке, коју је ова водила против спомињања српског имена у саборској адреси, нешто због тога што је коалиција у Бечу наилазила на неповерење, и најпосле због тога што се мађарска коалициона влада почела враћати старом систему ранијих угарских влада и поступања према Хрватској.

Коалициона владавина омогућила је да се у духовима и у друштву створе потребне предиспозиције и потребни предуслови за даљу народну борбу.

Хрватска од 1907 до 1912. Од године 1907 до данас траје борба оних делова народа који чврсто стоје на становишту народнога јединства Хрвата и Срба са силама које иду за тим да ову уску везу између Хрвата и Срба разреше и поставе ствари на старо место.

У мају 1907 предлаже Кошут заједничком сабору у Пешти „железничку прагматику". Хрватски делегати на заједничком сабору отпочињу дугом опструкцијом. 27 јуна предаје читава Пејачевићева влада оставку. За новога бана постављен је Александар Ракоци. Коалиција у првој седници хрватскога сабора ставља предлог да се нови бан Ракоци стави под оптужбу. Сабор је распуштен. Дне 6 јануара 1908 одступа Ракоци, а на његово је место именован барон Павао Раух, син првог нагодбеног бана Левина Рауха. Избори од 28 фебруара донели су коалицији 57 мандата (26 хрватској странци права, 8 аутономном клубу, 4 напредњацима, 19 српским самосталцима, 2 српским радикалима, 2 изван странака и 2 сељачкој странци, а Франковој странци 24, владиној странци — ни једнога). 14 марта одложен је сабор још пре него што се могао конституирати. 20 марта издала је коалиција манифест на народ. Влада је отпустила универзитетске професоре Шурмина и Манојловића, на што је скоро свеукупно ђаштво загребачкога универзитета (2 септембра) напустило универзитет и сецесионирало у

Праг. У априлу 1908 поцепала се Франкова странка, те је из ње иступио синовац Антона Старчевића, Миле Старчевић, и основао са друговима засебну странку. Дне 1 јула почела су хапшења некојих Срба, окривљених због велеиздаје. 15 јануара 1909 публицирана је оптужница против 53 српских велеиздајника, а од 3 марта до 5 октобра трајао је велеиздајнички процес. 9 децембра пред бечком поротом т. зв. Фридјунгов процес. 7 фебруара одступа Раух, а баном постаје Никола Томашић, на основу пакта са коалицијом, која га подупире. Пре тога фузионирала се напредна странка са хрватском странком права у нову „хрватску самосталну странку". 18 марта састаје се (након 15 месеци) опет хрватски сабор, који за кратско време прима нову изборну реформу, према којој, уместо 48.000 бирача, добива право гласа 190.000. Сабор је 29 маја одложен. 18 јула долази Томашић у конфликт са коалицијом и даје демисију, коју краљ не прима. 22 августа распуштен је хрватски сабор. На новим изборима у октобру добива коалиција 35, праваши 24, сељачка странка 9, а владина 18 мандата. У сабору се наставља борба и у години 1911. Хрватски сабор је те године опет распуштен. У новембру 1911 аболирана је осуда у велеиздајничком процесу. У децембру добива на изборима коалиција 24, праваши 27, центар 2, сељачка странка 2, српска радикална странка 2, влада 21 мандат, а два су избора систирана 7 новембра сабор је опет распуштен. У јануару уједињују се све правашке фракције у свим јужним покрајинама Монархије и шаљу краљу један меморандум у смислу хрватског државног права. 19 фебруара одступа Томашић, а баном постаје Славко Цувај. Странка права и коалиција склапају пакт за евентуалне изборе. 3 априла, на дан када је био последњи рок за расписивање избора за сабор, проглашен је комесаријат у Хрватској, а комесаром именован Славко Цувај.

Далмација. У Далмацији се, после пада Хандела, речке и задарске резолуције, године 1905

разбили преговори са Талијанима, али остаје на снази слога између Срба и Хрвата, тако да су српски заступници у бечком парламенту године 1907 и 1911 дали, сагласно хрватским заступницима, изјаве о провизорности државо-правног положаја Далмације. Поводом избора за бечки парламенат 1907 долази до жестоке борбе између далматинске напредне демократске странке и „хрватске странке", и то због избора у сплетском срезу (Смодлака-Булић), и до унутрашњих трзавица у „хрватској странци". Код избора за покрајински сабор 1908 добивају народњаци („хрватска странка") 21, праваши 7, Срби 7, Талијани 6 мандата. Године 1909 далматински сабор прима заједничку адресу Хрвата и Срба у којој се тражи решење државо-правног положаја Далмације, а о Босни се изјављује „да је народ Босне и Херцеговине с народом Хрватске, Славоније и Далмације једна територијална језична народна целина", и тражи се да се том народу даде прилика „да споразумно са осталим народом хрватског и српског имена одлучи о даљој будућности своје отаџбине и да се о промени државо-правног односа не сме решавати без пристајања народа". Године 1910 воде праваши на далматинском сабору због локалних питања опструкцију, и тим поводом долази изван сабора између хрватске странке и напредне демократске странке до кооперације за изборе у бечки парламенат. 1911 води се између праваша, коалираних са клерикалним елементима и све уже везаним са словеначким клерикалима, хрватске странке и напредне странке, жестока борба. Хрватска странка добива у Бечу 4, напредна 1, праваши 4 и Срби 4 мандата. Општински избори се ове године врше без страначке борбе и у њима иду заједно и споразумно Хрвати и Срби. Године 1912 одступа намесник Нордели, а намесником постаје гроф Атемс. Те године коначно ступа на снагу нова језична наредба којом се уводи хрватски језик као искључиви званични језик у читавој управи Далмације.

Овом језичном наредбом у главном је довршен историјат језичнога питања у Далмацији. У француско доба уредовало се у Далмацији француски, талијански и хрватски, касније све до 1861 немачки и талијански. Те године први пут се у покрајинском сабору почело расправљати и на хрватском језику, али је талијански језик остао званичним језиком сабора све до 1870, када је хрватски језик уведен у аутономно управно тело покрајине, у Земаљски одбор, а 1883 и у сабор као званични језик. 1866 влада је као квалификацију за чиновништво тражила поред знања талијанскога и знање хрватског језика. 1870 уведена је двојезичност у спољашњој служби. Од 1883 могли су се на судовима састављати списи у оном језику који је тражила странка. Од 1887 морају и државни уреди да се са аутономним властима дописују у уредовном језику тих власти, али је унутрашњи језик службе у државним уредима остао талијански. Године 1903 проширена је унутрашња употреба хрватскога језика у државним уредима, а 1912 уведено је и у читавој унутрашњој служби хрватско уредовање.

Нова груписања. За цело ово време народноуставне борбе, када се ојачава народна мисао и проводи демократизација политике, али крхају и трансформирају страначке формације и исцрпљују силе бораца, у ово време када млађи елементи све више узимају у своје руке руковођење народне борбе, врши се значајан процес у старим странкама и у једном великом делу хрватскога друштва које још увек живи под сугестијом идеја и традиција тих старих странака. Тај круг друштва није мален, он је чак велик, али у одлучним моментима знатан део тога друштва подупире млађе носиоце независне народне борбе.

XIX век оставио је и новоме времену две традиције: југословенску и правашку. Мадароманска традиција се скоро сасвим изгубила или је остала ограничена на скупине лично интересованих људи. Али на прелазу из XIX у XX век појавила се једна нова струја, струја клерикализма.

Док се у XIX веку хрватско друштво у главном делило у народне ненародне групе, а народне се групе делиле према политичким државноправним програмима, према већем или мањем радикализму, док је на културни рад утицала само народна интелигенција, а културне се групе делиле према томе да ли су културни и литерарни рад схватале више као народно васпитачки или као изражај слободне продукције, у XX се веку томе насупрот појављује нова деоба: деоба према културно-политичким диспозицијама, деоба у слободоумне и реакционарне, у народно-демократске и у консервативно-традиционалистичке елементе, или популарно речено: у напредне и клерикалне.

Напредна и клерикална струја нису једна другу изазвале, него су се паралелно појавиле последњих година XIX века. За једну и за другу постојала је извесна диспозиција у друштву и у духовима. У исто време када се први пут јавља нова омладина са напредним мислима, јавља се независно од тога и извесна клерикална тенденција у Хрватској.

Старије свештенство. Хрватска и хрватски део народа нису никада били изразито клерикални, и ако је била, нарочито у приморским странама, јака побожност и извесни биготизам. Хрватска историја не познаје верских борба и ратова које би биле онако озбиљне и онако спонтане као у Чешкој, Немачкој и Француској, она не познаје сектарства. У средњем веку вођене су у два маха извесне верске борбе, али је од ових прва била у ствари борба између народног и туђег, латинског свештенства, борба за народни језик у литургији, дакле борба која је имала више народно-политички него ли религиозни карактер. Борбе са богумилима, и ако су носиле религиозни карактер, биле су потпиривање извана (од стране папе и угарских краљева), а богумилска јерес била је већим делом само изговор за политичка освајања и политичке амбиције краљева и великаша. Протестантизам, који се био почео ши-

рити у северној Хрватској, био је краткога века. Хрватски сабор је у оно време најодлучније одбијао признавање протестаната, али је то чинио у првом реду зато да спречи удомљење туђег мађарског племства на територији хрватској, које је племство било знатним делом калвинско. Унијаћење Срба било је ургирано од стране Беча, а хрватско племство, у колико га је помагало, чинило је то под утицајем споља.

Клер је у хрватским крајевима имао у старије доба у рукама читаву наставу и велик удео у јавном животу, али баш зато јер је био деоник сталешке државе и јер је могао да живи доста раскошно, задржао је у многим крајевима светован живот, па је, поред свих реформа и строгих одредаба цркве католичке, још у почетку XIX века сам бискуп загребачки Алаговић сматрао да не треба тајити да има жену и децу. Клер је у старо доба, у колико је у вишим редовима учествовао у сталешкој држави, био у односу према народу мало различан од осталих привилегованих сталежа, нижи је клер био у многим крајевима доиста народан и учествовао у борбама са Турцима или у просветном раду И у XIX веку био је хрватски клер један од првих и главних носилаца народних покрета и народне борбе, једни од првих и најбољих Гајевих агитатора били су млађи свештеници и клерици, који су онда, па и у време Штросмајерово, били одушевљене присталице југословенске идеје и хрватско-српске слоге. У четрдесетим годинама био је доста жив покрет међу свештенством горње Хрватске за либералне реформе у цркви, а Павао Стос издао је једну брошуру, скоро сасвим у духу данашњега, модернистичкога покрета у католичкој цркви, у којој је тражио укидање целибата и проповедао потребу модернизовања цркве. Године 1848 држало је свештенство загребачке дијецезе збор и тражило велике реформе у цркви: међу осталим, да сам народ бира ниже свештенство, а ово бискупе, да се уведу дијецезански сабори, који ће решавати

унутрашња црквена питања, да се укине целибат и да се уведе народни језик у цркви, једном речи да се уведе до неке мере уставни уређај и у католичку цркву и да се ова приближи народној и самоуправној српској цркви. У шездесетим годинама свештенство је највећим делом национално и умерено либерално. Штросмајерово држање у ватиканском концилу, где се дигао против непогрешивости Папе и за либерални дух у цркви, настојећи да створи предуслове за измирење са протестантизмом, а нарочито са православљем, одобравало је скоро читаво хрватско свештенство, па да је онда Штросмајер хтео да послуша бискупа Делингера и да се прикључи оснивању старо-католичке цркве, био би га за цело следио у томе расколу велик део патриотичнога свештенства. Ово је свештенство у оно време сањало о измирењу источне и западне цркве у интересу изглађивања верских опрека међу Јужним Словенима, оно је желело да се и католицизам колико је више могуће национализује. У Дубровнику је било средином XIX века и таквих свештеника католичких који су били потпуни либерални, па чак је било и случајева волтеријанства. И у Далмацији било је доста напреднијега свештенства. Још у почетку XIX века загребачки бискуп Врховац припадао је слободно-зидарској ложи.

У седамдесетим годинама појавио се у Хрватској отпор једнога дела свештенства против Мажураниħевих либералних реформи у школи, али понајвише зато што су школе биле одузете из руку свештенства. Овај отпор није имао међутим већих последица.

У осамдесетим годинама је млађе свештенство почело да у све већем броју пристаје уз Старчевићеву странку, и није га ништа сметало то што је Старчевић у својим списима показивао много либерализма, нападао свештенство и папу, и што је био одлучно антиклерикалан. Праваштво је проповедало у оно време апсолутну верску толеранцију, јер

је хрватски народ разноверан и народни се интерес мора претпоставити сваком другом. Хрватски свештеници су се у осамдесетим годинама и у знатном делу деведесетих година поразделили по разним странкама и борили се као страначке присташе једни против других свом жестином, па нико није ни мислио на то да се у одбрану властитих сталешких интереса групише у какву засебну клерикалну странку. У деведесетим годинама је било случајева да је један део свештенства из политичких разлога пристајао уз странке које су биле и антиклерикалне.

У Далмацији су, најпре Павлоновић, а касније Продан, у пар махова дигли свој глас против изразитије либералне струје у народним странкама, али је и то било пролазно. Једном речи, код Хрвата није до пред сам XX век било правога клерикализма, и ако је свештенство имало веома велики утицај у народном животу. Свештенство се у главном није издвајало из опште народне борбе, те је и оно признавало опште начело свих народних елемената да су народни интереси изнад сталешких, па чак и црквених, и да би за добар успех народне борбе било од штете распаљивати верске борбе. Слободоумнији елементи преовладали су у свим странкама све до средине деведесетих година, свештенство је ублажавало борбеније либералне елементе, а ови опет нису претеривали, не хтејући од народне борбе да одбију свештенство.

Почеци клерикализма. Први почеци изразитијег клерикализма иду у средину деведесетих година. Страначке борбе и неплодност хрватске политике онога времена одбиле су од учествовања у страначком политичком животу или чак одвратиле од интересовања за тај живот један део боље народне интелигенције, или су изморише оне који су у борбама последњих деценија активно учествовали. Између водеће интелигенције и простога народа, свештенство је чинило скоро једину везу. Слаби контакт водеће интелигенције са народом имао је за последицу да су многе од старих странака, кад

је требало да се афирмирају на биралиштима, зависиле скоро искључиво од добре воље свештенства. Владина странка, идући у свему за мађарском либералном странком, имала је већ и због тога у свештенству природнога противника, који је стајао према њој у опозицији. Релативни изборни успех године 1895 имала је опозиција да захвали у првом реду свештенству, и те је године први пут агитовано у народу у тако великом опсегу у име верских принципа и традиција, а свештенство је понело из тих избора свест да је оно највећи стуб опозиције.

У ово се време у западној Европи била појавила културна реакција против либерализма и материализма. У Француској су многи од највиђенијих писаца (Бринетје и други) проповедали „Препорођај идеализма", „Повраћање вери", „Банкротство науке". Из Рима су отпочете пропаганде за „хришћанску демократију".

У хрватским крајевима сматрана је у опште политика Леона XIII, која се прилањала уз двојни француско-руски савез, пријатељском Словенима. У „Католичком Листу" почела је права кампања против свега што је носило печат либерализма. Против либерализма постојала је у хрватском делу народа знатна предиспозиција. Највећи притисак у политичком смислу долазио је од стране владајућих немачких и мађарских дуалистичких странака онога времена, а то су биле немачка либерална и мађарска либерална странка. Немачка и мађарска либерална штампа, а једнако и талијанска, надметале су се у презирању и у побијању свега онога што је било хрватско, па није чудо да су реакционарнији елементи могли да почну успевати са својим приказивањем либерализма као нечега што је већ само по себи за народ опасно и народу непријатељско.

Од године 1895 па даље почела се водити са клерикалне стране борба против слободоумних идеја и против модерне науке, „да се спречи да не би ове науке, унесене у срце хрватскога девичанскога

и вери својих отаца оданога народа, постале опасне". Прва акција клерикализма је према томе имала понајвише презервативан карактер. Дух хрватске интелигенције у оно је време био веома приступачан медитацији и мистици. У Загребу су некоји теолози, којима се прикључило и неколико лаика (у првом реду Др Бречићевски, који је касније постао прочелник фузионираних опозиционих странака), почели издавати ревију „Балкан" у којој се дискутовало питање о сједињењу источне и западне цркве.

На тај се начин постепено створила доста јака струја против свих слободоумних мисли и против свих модернизама. У Словеначкој је већ одавно био клерикализам потпуно организиран, те се ширио и јачао све више под вођством горичкога бискупа Махнича. Када је Махнич преузео бискупију на отоку Крку, почео је он да форсира и у хрватским крајевима организацију чистога клерикализма и да издаје нарочиту научну ревију („Хрватска стража") у којој је са много ерудиције, а са најстрожега клерикалнога гледишта, расправљано о свим савременим културним и социалним питањима.

Године 1900 дошло је најпосле до великога католичкога конгреса у Загребу, где је створен читав један опсежни клерикални програм према којему се имао читави политички, социални и културни, па чак и економски живот хрватскога народа подредити клерикалној идеологији и вођству епископата. Франкова странка је устала против тога конгреса, али у главном само зато јер га је подупирала остала опозиција. Против конгреса устала је још једино напредна омладина Владина странка није се усудила отворено правити сметње конгресу, али је бискуп Штадлер био ипак од стране Беча укорен због једнога говора политичке природе.

Карактер хрватскога клерикализма. После првога католичкога конгреса почео се клерикализам теоретски разрађивати и практично организирати. Отпор му је давала напредна омладина, која се у прво време дала на побијање тврдње да се све-

штенство мора поставити изнад свију класа, па и изнад целине народа и на чело читавом јавном и друштвеном животу. Када се напредна омладина организовала у странку, имала је већ изразити, неко време чак и једнострани, антиклерикални карактер, те је напредна странка и у Хрватској и у Далмацији унела у народ веома жестоку противпоповску агитацију од које је била изузета једино Истра, због нарочитих прилика и тешкоћа које би оваква борба чинила националној акцији. Клерикализам је са своје стране ушао још и раније пуном паром у борбу. Али се већ у првим почецима, првих година овога века, могло запазити да има у хрватском клерикализму неколико различитих струја и нианса. У Загребу и у некојим крајевима у провинцији организовала се „ршћанско-социјална странка", која се понајвећма бавила агитацијом међу радништвом и малим обртништвом. У околини бискупа Махнича у Крку, у Далмацији, нарочито у Спљету, па онда у Сарајеву у околини бискупа Штадлера, проповедало се чисто и најнепопустљивије клерикално доктринарство, према коме се имаду народни интереси и народна питања, ако је то потребно, подредити верским и црквеним. У борбама за глаголицу које се биле у оно време опет размахале, пошто је од стране Рима поново покушавано ограничавање права употребљавања глаголице у црквеној литургији, стајао је клерикализам на становишту да је то интерно црквено питање у коме има Рим да сам одлучује, а народ и верници имају само право да моле, а иначе дужност да се покоравају. Ово је ширењу клерикализма доста сметало, али је опет ова потпуна доследност јачала фанатизам код оних елемената који су клерикализам прихватали. Свештенство у горњој Хрватској, нарочито старије, које је било задојено духом Штросмајерових времена, па и велик део вишега свештенства, није радо гледало толики и толико безобзирни фанатизам који су некоји млађи доктринари уносили у богословије и у јавни живот. Некоји од ових

клерикалних зелота скупили су године 1902 потписе разних угледних свештеника и бискупа за оснивање католичкога дневника и штампарије, па су добили и потпис бискупа Штросмајера, али му нису објаснили тачно своју намеру да тај католички дневник буде расадник клерикализма у Хрватској. Штросмајер је због тога окрстио поступање оснивача новог клерикалног предузећа као „крадомично“ („furtim“), после чега се у хрватској јавности уобичајило називати клерикализам „фуртимаштво“.

Клерикализам се у хрватским крајевима ипак није никада могао да потпуно и јединствено организује у једну једину политичку странку. Један део клерикалних елемената тражио је да се оснује чисто верска и клерикална странка, али је већи део то осујећивао и настојао да старе странке приближи клерикалном схватању, односно да их прожме клерикалним елементима. И доиста су скоро све старе странке, најпре обзорашка, онда домовинашка, онда хрватска странка права, најпосле и Франкова, заједно са странком Миле Старчевића која се од ње одвојила, па онда народна правашка странка у Далмацији и хрватска странка у Босни, отвориле врата обзирима према клерикалним тенденцијама, оправдавајући то тиме да је свештенство за народну борбу преко потребно, да би борба са свештенством била штетна, и да треба спречити да се чисти клерикализам организује као јака засебна странка у коју би морало да ступи свеколико свештенство, што би било веома опасно. Старе народне странке на тај су начин темперале клерикалну струју, али су уједно престале да буду и онолико либералне и прогресивне колико су некад биле.

Виши интереси народне борбе су најпосле скинули са дневнога реда непосредну акутност борбе између клерикализма и антиклерикализма у политичком животу, па је и сама напредна странка ублажила своју борбу и модификирала свој програм. Она се најпосле фузионирала са „хрватском странком права“ у „хрватску самосталну странку“. Омла-

дина је скоро једина од тога времена носилац антиклерикалне борбе, одупирући се раду бројних клерикалних организација на школама („маријанске конгрегације“ и т. д.) Клерикализам је придобио и један мали део универзитетске омладине, који је добро организован.

Клерикализам се, да добије популарну маску, толико мешао и испреплетао са правашtвом, а ово се опет толико прислањало уз њега, да данас нема ни чисто клерикалне, ни чисто правашких странака. Ово је имало и једну политичку последицу, наиме да се правашtво постепено сасвим одрекло старе антиаустријске политике, да се најпре приближавало словеначкој клерикалној странци, а од године 1912 с њоме и заједнички организовало, и да се почело надати помоћи од онога Беча који су оснивачи правашtва означавали највећим противником свега што је народно.

Словенци и Хрвати. Према овој новој оријентацији, почели су клерикални и правашки елементи да на место идеје о хрватско-српском народном јединству наглашавају идеју о хрватско-словеначком народном јединству.

Хрватско-словеначка солидарност се јавља већ у почетку Илиризма, али није била толико развијена да се одржи. Словенци су, посве засебно, наставили да развијају свој националитет, језик и културно-политички живот. Неки Словенци који су се испрва загревали за Илиризам, чинили су то само дотле док је Илиризам имао културан и литераран карактер, а одвојили су се онда када је Илиризам прешао на поље народно-политичке борбе. Ипак је године 1848 била међу Словенцима јака струја за прислањање на Хрвате и Србе. У каснијим временима је било увек извеснога додира између Словенаца и Хрвата. У Истри и у опште на аустријском приморју водила се и води се народна борба заједнички. Већ од првога почетка су оснивачи правашtва у Хрватској проповедали да Словенци не чине никакву засебну народност, него да су то „пла-

нписки Хрвати". Ова наука није до душе код Словенаца изазвала одвише велику реакцију, али није била ни усвојена. Између словеначке либералне странке и некојих хрватских странака, нарочито правашке странке у осамдесетим и деведесетим годинама, било је додира и симпатизовања, дочим су словеначки клерикали све до краја XIX века били све мање ексклузивно словеначка, делом и ексклузивистичка словеначка странка. Сем платоничких изјава о братству, пригодом састанака или свечаности, и сем литерарних додира, па заједничкога рада омладине од 1897 даље, није све до 1903 хрватско-словеначка солидарност имала стварнијих очитовања. Оне године заталасали су се, поводом хрватскога покрета у Хрватској, и духови у Словенач-ој. Многа стручна хрватска и словеначка удружења издају данас заједничке часописе, заводи се јединствена терминологија, словеначка и хрватска „Матица" издају наизменице словеначке и хрватске књиге, и у новије доба се све више и више врши процес хрватско-словеначког приближења и инфицирања. Поред свега тога је сепаратизам још увек доста јак, па се и у најновије доба јавило, чак и међу млађим људима (очито под утицајем бечких директива), осамљених гласова против „утапања словеначке националне индивидуалности у хрватско-српском мору". Потпуној унификацији језика противе се у осталом и аустријске власти, правећи сметње. Данас међутим наглашава хрватско словеначки унитаризам словеначка клерикална странка, а у омладини је веома јак и делатан југословенски унитарни покрет.

Године 1903 су у протесту против догађаја у Хрватској први пут кооперирале словеначка либерална и клерикална странка. Словеначка клерикална странка, када је загосподарила у словеначким крајевима, стала је да шири свој утицај на Истру, а најпосле и на Далмацију. Она је нашла додира са хрватским праваштвом и била је, по својој великој и јакој економској и у извесном смислу демократској орга-

низацији, узором хрватским клерикалним елементима. Она је, посредством бискупа Махнича, преузела руковођење клерикалним покретом у Хрватској, а онда је преко политичкога вође Шушгерчића до неке мере преузела и руковођење правашко-клерикалне политике у Хрватској и Далмацији. Утицај Љубљане на клерикалне и правашке елементе у Истри и у Далмацији је знатно већи од утицаја Загреба. У Истри је утицај Љубљане, услед географских и политичких веза, био већ од пре веома јак, а утицај словеначкога менталитета је био појачан одличном и замерном народном акцијом Словенаца у Трсту и великим бројем словеначких чиновника у аустријском приморју. Љубљана је у сваком погледу била Истри ближа од Загреба. Утицај из Хрватске је био у Истри редовно увек онда јак када је народни покрет у Хрватском Приморју, а нарочито на Ријеци, био жив: то је било у шездесетим годинама, у осамдесетим годинама, и онда у најновије време. У међувремену је преовлађивао утицај Љубљане.

Аустријски Југославизам. Клерикална странка прихватила је у последње време правашки програм историјскога хрватскога државнога права као свој програм, али је хрватско праваштво сконцентрисало свој интерес правцем западу. Према балканском југославизму покушавао се створити један аустријски југославизам, под стварним вођством словеначког клерикалног политичког менталитета.

Словенци су се почели национално будити и самостално развијати већ у почетку XIX века, под утицајем оних истих словенско-филолошких настојања с којима је био и Вук Караџић у додиру, и под извесним утицајем Наполеонове Илирије. Они су се мимо Илиризам и после њега самостално развијали, али је њихова борба остала увек изразито народносна и није имала државноправних ознака, нити већих државноправних амбиција.

Илирски покрет у Хрватској је створио први широко национални и културни Југославизам, али је у оној форми илирска концепција Југославизма,

као и концепција о словенској Аустрији, пропала. У шездесетим годинама су Хрвати и Срби заједно конципирали балкански југославизам, али су Хрвати већ у почетку седамдесетих година морали да се враћају концепцији федеративне Аустрије. Када се и ова концепција показала неостваривом и када је, поводом окупације Босне, дошло до хрватско-српских спорова и сукоба, проширила се у хрватском делу народа правашка концепција панкроатизма. Према тој концепцији тражило се уједињење свих Хрвата, Срба и Словенаца, али под хрватским именом. Истом касније, у деведесетим годинама, стала се јављати теорија о том да су Хрвати и Срби два народа. Центар југословенског унитарног покрета, под разним именима: илирским, југословенским, свехрватским, био је редовно у западном делу хрватско-српског народа, нарочито у Хрватској и Далмацији. Србизам и словенизам развијали су се у то време под другачијим приликама, сепарирано, а често и сепаратистички. У деведесетим годинама су посве ослабиле унитарне идеје у опште, али су постале слабе и сепаратистичке идеје (словеначка, хрватска и српска).

У првом деценију XX века оцртавају се опет унитаристичке концепције: једна у правцу сконцентрисања на западу, а друга на истоку, јављају се два југославизма: један више мање балкански, а други више мање аустријски. Међу Хрватима који запремају централан положај, настаје у то време прилична дизоријентација и колебање. Док народно-демократски и напредни елементи врачају у живот и постављају на нове темеље концепцију националног југославизма, дотле правашки елементи почињу да се загревају за триализам. Осећа се укрштавање двају нових центара и двају концепција, источне и западне.

Културни унитаризам. „Културно јединство" је постало последњих десетак година основица већега дела рада код већега дела хрватских, српских и словеначких културних радника и културних ин-

ституција. Између „Матице хрватске", „Матице словеначке" и „Српске књижевне задруге" уређен је узајамни рад, приређују се југословенске изложбе, књижевни и новинарски састанци, хрватски писци пишу у српске, а српски у хрватске часописе. Уједначава се књижевни стил и књижевни језик. Једном речи, почиње да се ствара једна литература, једна уметност и једна култура.

У ово време гостује хрватска опера, једина већа опера на словенском југу, у Београду, на Цетињу, по Босни и Далмацији, хрватски глумци на српским позориштима, а српски на хрватским, и ствара се свеза југословенских позоришта. Данас већ шира публика и не зна за сепаратне националности појединих писаца, јер се они јављају једнако и у српским и у хрватским публикацијама. Унутрашњи развој хрватске и српске литературе, а у знатном делу и словеначке, почео је од почетка XX века да коинцидира, и сада се све три гране развијају у главном као једна. Хрватска и српска литература дошле су до оне тачке с које је сада могућ јединствен развитак.

Литература и уметност од 1902—1912. Пошто је покрет хрватске Модерне престао да борбено дејствује и пошто је изгубио своје главне органе, хрватска литература се стала развијати некако без ориентације и без контроле. Али ово није сметало самој продукцији, јер се у последњем деценију јавило доста нових дела и нових талената. Карактеристика овога првог деценија двадесетога века је баш у томе што се писци развијају без обзира на литерарне смерове и струје, без обзира на школе и на критику.

Првих година тога деценија водиле су се још жестоке борбе између млађих књижевника, који су се окупили око ново основаног „Друштва Хрватских Књижевника", и конзервативних елемената, који се скупили око „Матице Хрватске". Године 1904 иступили су из „Матице" неки одборници који су се више приклањали млађима, а велик део нај-

бољих писаца обавезао се бојкотовати „Матицу“ све док се не реформише. Полемике су се водиле најпре у ново основаном органу народне омладине „Покрет“, па нешто касније у органу „Друштва Хрватских Књижевника“ „Савременик“ (од 1906), те у органу „Матице“, „Гласу Матице Хрватске“. Али су се борбе најпосле свршиле извесним компромисима, и књижевници раде сада и у „Друштву“ и у „Матици“. Старо средиште хрватске литерарне продукције „Вијенац“, који је пре издавала „Дионичка Тискара“, касније преузела „Матица“, преузели су били после престанка „Живота“ прваци Модерне Др. Дежман и Шандор Ђалски (1902) и уређивали га једну годину. Године 1904 почео је у Задру Цихлар-Нехајев издавати полумесечни лепо опремљени и илустровани књижевни лист „Ловор“, али је за доста кратко време престао да излази. Био је час (1904) кад хрватска литература није у опште имала правога књижевнога листа. Сви старији су били престали (поред „Вијенца“ и сарајевска „Нада“ још крајем 1903), а „Просвета“, која је излазила у Загребу, није била прави књижевни лист. У том часу је један фабрикант у Прагу за рекламу издавао месечник „Сијело“ који је б сплатно делио, а у тај лист су писали некоји бољи књижевници. Да на томе не може остати, одмах се осетило, и зато је „Друштво Хрватских Књижевника“ почело да 1906 издаје „Савременик“, а касније серије засебних књига са оригиналним радовима хрватских белетриста. Ово је било то потребније што се јављало доиста доста талената и дела, али није било организованога накладништва. Године 1905 на пример изашло је било у Хрватској мимо редовних едиција „Матице“ и других културних удружења приватном накладом 15 књига песама, 17 књига новела и романа, 3 књиге критика, 6 књига повеснога садржаја, и т. д., све самих дела домаћих писаца. Али само 20% од тих књига издале су накладне књижаре, а све остало сами писци у својој наклади. А нису писци можда издавали те књиге

у властитој накладн због тога да себи осигурају већи добитак, него због тога што накладници неће да издају књиге, па су били писци присиљени да сами издају и трпе знатне штете од тога уместо добитка.

Оснивањем „Савременика", измирењем књижевника са „Матицом", било је нешто поможено, па се од тога времена сконцентрисала хрватска књижевна продукција око тих друштава. Нешто раније је кроз три године једна група цравашких књижевника издавала књижевни лист „Хрватска Смотра", а касније је једна група у Осеку почела издавати као прилог „Народној Одбрани" и као гласило „Клуба Хрватских Књижевника" у Осеку „Књижевни Прилог".

Ликовне уметности развијале су се у том последњем деценију веома живо, и јавља се непрестано подмладак. Од 1904 учествују скоро сви уметници у југословенским удружењима, приређују се поред сепаратних и скупне југословенске изложбе (у Љубљани, Загребу, Београду и у Софији). У Загребу се отвара уметничка школа. У Сплету се образује читава једна нова уметничка колонија која приређује и своје изложбе и оснива своје засебно друштво („Медулић"). Млађи уметници почињу да се дижу против старијих. Најпосле се све више диже велики лик Мештровића, који уноси нови дух и нову револту, и у две изложбе (1911) јуриша на Загреб како је јуришао исте године на Беч, да следеће године утврди своје првенствено место на римској изложби.

Прилике за уметност су постале знатно повољније, јер влада иде у сусрет уметницима, и јер се грађанство привикло да купује оригиналне слике уместо страних копија. Уметничко васпитавање публике, нарочито у Загребу, знатно је пошло унапред, и од сада се и ликовне уметности почеше да органички развијају. Оне су ухватиле корен и постају саставни део народне културе.

Поред тога се знатно дигао укус и уметнички смисао и на подручју уметничкога обрта.

Последња генерација. Кад је народна омладина основала напредну странку и била, можда пре реда, повучена на дневно политичко поље, оставила је иза себе млађе другове, који су у главном ишли за напредном странком, а касније за хрватско-српском коалицијом. Ова млађа генерација напредне омладине купила се најпре око свога органа „Хрватски Бак" и водила антиклерикалну пропаганду. Касније је „Хрватски Бак" постао више литераран него ли борбени омладински лист.

Напредна омладина, па онда напредна странка, утицале су повољно на хрватско друштво и на подмладак, јер су организовале практичан и економски просветни рад у народу, и јер су појачале слободномислену струју. Али је опет једноставно наглашавање позитивизма, ситнога рада и извесне аверсије од идеализма и идеологије имало за последицу да је ослабио интерес за веће концепције и за национални радикализам. Ова је генерација извршила голем посао прибирањем народних сила и рушењем старих предрасуда, али је нешто одвише зазирала од већих полета, јер је хтела на сваки начин да буде контраст старом патетичном патриотском фразерству. Ова је генерација унела у хрватско друштво и хрватски живот смисао за стварност и трезвеност, она је била генерација рада и издржљивог отпора, она је имала необично јако осећање дужности, али је можда и одвише пригушивала оправдани идеализам. Она је имала јако развијени смисао за критицизам, али је занемаривала велике синтезе.

На правашкој страни се у то време и код омладине почео да врши занимљив процес. Правашка је омладина некад са пуно фанатизма, али са мало схватања и размишљања и са доста празном душом, следила највеће викаче, подлегала демагогији и одупирала се новим напредним струјама. Ипак је већ средином првога деценија овога века нови дух и нови метод који је унела напредна омладина, почео да врши известан утицај и на

правашки подмладак. Један део правашке омладине почео је да се одупире клерикализму, да у свој радни програм прима многе тачке из практичног реалног програма напредне омладине и напредне странке, тако да се тај део правашке омладине разилазио од напредне понајвише само у схватању хрватско-српског питања и по јаком наглашавању хрватског патриотизма. Овај део правашке омладине почео је да издаје свој орган „Млада Хрватска“ и да долази у конфликт са клерикализмом а најпосле и са старијим правашким вођама. Њена „Младохрватска“ организација је постала национално радикална и није следила правашко вођство у аустрофилској политици. Најпосле се знатан део тих „Младохрвата“ стао да враћа револуционарном програму Евгена Кватерника, Старчевићевом антиклерикализму и антиаустријанству, па је у неким случајевима почео да кооперише и са млађим елементима напредне омладине. За време анексионе кризе дао се један део правашке омладине навести на то да учествује у познатим „легијама“ које је организовала Франкова странка, али се касније знатан део тих омладинаца, разочаран и постиђен одбио од оваквога посла.

Најпосле је привлачност политичких странака на омладину скоро сасвим попустила. Напредни правашки и нови националистички елементи у омладини су стали да се испремешавају, и тако се појавила најновија генерација „националистичке омладине“.

То више није ни специфично хрватска, ни специфично српска, него је то југословенска или боље рећи српско-хрватска омладина. Једнака струја јавља се сада и у словеначкој омладини.

Радништво. У новој, демократизованој Хрватској, долазе у XX веку до речи и два нова социална елемента: радништво и сељаштво. Како у Хрватској није индустрија баш много развијена, сем у Загребу, није ни радништво толико бројно. Због тога и није социално радничко питање вр-

шило какав већи утицај у народном животу и народном друштву. Социјализам је у Хрватску дошао доста касно. Док је у Србији још у седамдесетим годинама социјализам постао излазном тачком радикализма, те је у неким основним мислима битно утицао на стварање менталитета великога дела новог друштва у Србији, дотле је у Хрватској у оно време радикализам имао чисто државоправни, правашки карактер. Социјализам се у Хрватској почео јављати деведесетих година, унесен извана од страних радника. Народно га је друштво сматрало туђом биљком и гонило као нешто што је антинационално. Око средине деведесетих година био се социјализам почео да шири у Славонији и Срему међу сељацима, што је довело и до неких немира, али је овај покрет био заустављен хапшењем главних агитатора. Под крај деведесетих година и у почетку првога деценија XX века почео је социјализам у Загребу и у неким већим варошима опет јачати, а млада генерација, која се бавила нешто издашније социјалним питањима, симпатизирала му је и будила је у друштву интересовање за социјалне проблеме, па и за сам социјалистички покрет. Ипак је сразмерно мален број младих интелектуалаца приступио социјализму и остао у његовој организацији. Напредна је омладина повукла социјалистичку странку у уставно-народне борбе, тако да је та странка у првом почетку била и у саставу хрватско-српске коалиције, те је у неколико махова издашно подупирала борбу грађанских странака против неуставних режима. Ипак није социјализам оставио дубоких трагова у друштвеном и политичком животу народа и у савременом хрватском менталитету. Социјализам у Хрватској има данас извесну националну боју, а он је већ поодавна наглашавао потребу јединственога рада јужних Словена, па је официјелно и организован као „југословенска социјално демократска странка".

Социјализам није освојио читавога радништва. Један, додуше веома мали део радништва у Хрватској организован је на бази хришћанскога соција-

лизма, док је знатан део хрватскога и словеначког радништва у аустријском приморју (Трст, Пола) последњих година створио јаку „народно-социалну организацију", која се налази у борби са талијанским националцима и са приморском организацијом социалистичке странке, која је у националним питањима и борбама више на талијанској него ли хрватско-словенској страни. Велики број хрватскога пролетаријата који живи у Америци није се прикључио социализму и организован је на националном основу.

Развијању социализма у хрватским крајевима сметала је у много чем његова зависност од бечког, пештанског и трштанског војства, које је, не схватајући засебне прилике, хрватску и словеначку националну борбу више пута осуђивало због тога што у њој воде велику реч свештенички и конзервативни елементи. Сметало му је и то што није његовим иницијатором у Хрватској био ни један тако јак и изразит дух као што је био међу Србима Светозар Марковић. А најпосле му је сметао и факат да су све главне и одлучујуће силе које утичу на социални поредак и од којих зависе решавања социалних питања, биле изван граница хрватских земаља, и да те земље имају веома мали или чак никакав удео код решавања социално-политичких питања, пошто ова иду под компетенцију централних бечких или пештанских власти.

Сељаштво. Хрватско сељаштво улази као јак и активан фактор у јавни живот истом у XX веку. Оно је у ранијим временима било више мање материјал с којим су диспонирале старе политичке странке, а и на биралишту оно није долазило до речи, јер је веома мали процената сељака имао право гласа. Хрватско сељаштво падало је у XIX веку из једне кризе у другу, и оно се почело да опоравља истом под крај деведесетих година. Све до почетка XX века сељаштво је било једино у Истри основица свега народног рада и предмет све бриге.

У Истри је „народ" био сељак, а „господин",

је био Талијан; због тога је у Истри био већ од првога почетка национализам демократичан, а демократизам националан. У Истри је због тога проведена економска организација села, а подигнуто његово материално стање. То је био предуслов да се народ истргне из руку талијанских варошана. У Далмацији је сељак почео да самосталније улази у јавни живот и почела је да му се посвећује сва пажња истом у првом деценију XX века, а то заслугом демократске странке. У горњој Хрватској и у Славонији уведен је сељак у јавни политички живот највише настојањем омладине, покретом од 1903, на организовању напредне и сељачке странке, од којих је ова последња прва довела у хрватски сабор и заступнике сељаке. Напредњаштво је уводило сељаштво у политички живот не као социјалну класу, него као демократичан елеменат. Сељачка је странка стајала на становишту сталешко-сељачком, па је у својим агитацијама тражила чак и „сељачку владу, сељачки сабор, сељачку управу", осуђујући господу и господску политику. Сељачка је странка захватила веома широк терен, али је оскудевала у материалним средствима и у интелигенцији.

Сам сељачки елеменат је у последњим деценијама скоро у свим хрватским крајевима необично ојачао. Он се данас економски развија боље од свих осталих хрватских социјалних класа. Из Америке је дошло и долази много готова новца, још раније је са успехом отпочето (од стране господарскога одељења хрватске владе) рационално подизање господарства и оплемењивање пасмина стоке, а уређење сељачких земљорадничких задруга је истргнуло знатан део сељаштва из зеленашких руку. Појачан је експорт сељачких производа. У велико су изведене парцелације властелинских поседа међу сељаке, па је све то подигло сељака толико да је и у временима тежих новчаних криза последњих година могао да се без осетљивијих штета одржи и даље развија. Дакако да има још у мно-

гим крајевима, нарочито у Лици, хрватском и далматинском Загорју, веома много беде и запуштености, али у главном се може рећи да је време тешких сељачких криза прошло и да сељак постаје све више основица за нову хрватску демократију.

Ново Хрватство и Југословенство. На основу свега што је досада у кратко споменуто и приказано, може се рећи да се у првом деценију XX века јавља процес препорађања хрватскога друштва, трансформирања хрватскога менталитета и обнављања, или боље рећи удубљивања, хрватскога национализма. Тај национализам није више чисто политичке или боље рећи историјско-државоправне природе, он није више ни само хрватски ни сепаратистички хрватски, он није више идеалистички и идеолошки и не ограничава се само на интелигенцију, он је шири и дубљи. У првој половини XIX века била је Хрватска у фаталној кризи и она је, да се спасе, развила идеју народности. У другој половини XIX века развило се и учврстило се Хрватство које је било више патриотично него национално. Али је можда баш због тога дошло под крај века и оно у кризу. У последњем деценију XIX и првом деценију XX века проживљава то Хрватство значајну кризу. Та криза ниј[illegible] [illegible] саевим прекужена. Хрватство није још [illegible] и уравнотежено. Оно је дошло [illegible] ћа оно што су најбољи [illegible] и осећали, наиме да није [illegible] себи довољно, а поготово да није оно само довољно да реши проблем о будућности хрватског дела народа као народни политички, културни и државни проблем. Оно се у својој целини још ломи између две концепције, о којима је било спомена код приказивања појаве аустријског и балканског југославизма. Оно се у тој двоумици прихватило на час идеје о триализму, али није, а и не може да буде уверено о изводљивости ове идеје. Али Хрватство данас није више само идеја, оно је један неисбрисиви факт свести која се више не да ни с које стране порећи ни угасити. Оно осећа апсолутну потребу

уједињења свих оних крајева у којима континуирано живи хрватски део народа. Оно представља тако јаку, светлим и црним успоменама, надама и искушењима, успесима и разочарењима, а нада све големим утрошком енергије и моралним и физичким самопрегорењима, богату традицију, да се ни на један начин не може да само себе одрекне.

Док се народна борба код Срба у много прилика водила под девизом осветe за зулуме тамничитеља народних, дотле у хрватској народној борби једва да има јачега удела тај осветнички дух. Подстрекач народне енергије Хрвата био је сасвим друге природе. Хрватска народна борба имала је много успеха, јер је у самих осам деценија ускрсла један скоро мртав народ. Кад се сетимо да је тај народ још у тридесетим годинама XIX века био без свести, без организације, подељен међу више државних и покрајинских власти, са правима и традицијама које су се налазиле у архивама, са интелигенцијом која се није служила народним језиком, без веза и додира између појединих чести, па када видимо све оно што је до данас спасено, реконструисано, учињено и привређено и што се данас зове хрватским, када се сетимо у како тешким, мутним, апсурдним приликама и са како оскудним, недовољним средствима је све то учињено, онда морамо доћи до уверења да је у том народу дремала толика латентна енергија, и да се испољила толика животна способност да без обзира на сва стара, писана или неписана, права, том народу припада пуно природно право на живот, на даље развијање и напредовање. Али у тим борбама и у тим кризама које су биле можда још и судбоносније и теже од самих борба, у том далеко више моралном и духовном, него ли материалном и физичном напрезању и трошењу, било је потребно имати у многим и у многим приликама, у многим временима и на многим странама један засебан и тежак, и ако мало захвалан морални хероизам да човек буде и да остане Хрватом.

Бити и остати Хрватом било је тешко и због тога што није увек било јасно у чему и на који начин да се испољи и у којем правцу да се упослује то Хрватство; бити Хрватом значило је много пута осудити себе на стање вечите унутрашње двоумице, значило је много пута одрећи се не само материалних добити, него и знатнога дела извесних културних или социалних уверења и идеја које су хрватским интелектуалцима, европски васпитаним, биле миле и драге. Код Хрвата је сва тежина и одговорност народне борбе лежала на таквим интелектуалцима. Хрватска интелигенција је била и одвише блиску западној култури и западним идејним покретима а да не подлегне њиховом замамном утицају. И због тога је народна борба код великога дела хрватских интелектуалаца значила једно прегарање на штету развијања културне личности, без којих би хрватски унутрашњи живот оскудевао на интенситету. За људе који су окусили плод са дрва спознања и културе, а такав је био већи део хрватских интелектуалаца, било је у толико болније осећање несклада између онога што се са толиким трудом постизава и онога што би се у другим приликама дало учинити са тим истим домаћим материалом, што су ти људи били више културни и интелигентни. И ово осећање празнине ово осећање неудовољености, ова тежња за пунијим и испуњенијим животом, била је један од веома важних чинилаца у борби за стварање предуслова за пунији живот или за могућност таквога живота у будућности. Интелигентан и културан, а по својим традицијама отмен и господствен сиромах, много теже осећа своју беду него обични човек који је на њу привикнут. Он осећа много више свако, па и најмање понижење, и због тога је толико раздражљив.

Осећање неудовољености у много је прилика довело хрватске интелектуалце, па чак и широке масе, до спознања о недовољности самога Хрватства. И због тога и поводом тога су се на хрватској

страни појављивале шире националне концепције, концепције о југословенском јединству. За вољу остварења таквих концепција измишљавала су се нова скупна имена (илирско, југословенско, балканско), а прикривало специфично народно име. Међутим је нагли пораст старчевићанизма, који је наглашавао искључиво хрватско име и хрватски екс лузивизам, не само опомена да се путем прикривања не може даље о доћи, него је то и доказ да се нешто веће, јаче и боље не може створити са умањивањем вредности и животне снаге сваке од оних чести из којих има да се то ново и веће састави. Покрети напредне омладине дали су коректуру праваштву тиме што су парализовали једнострани догматизам и слепило фанатизма отварањем очију за стварност, што су народној политици одузели историјски и теоретски карактер а повратили јој практички карактер и савременост. Демократизација политике и народне борбе била је последица политичкога реализма, али уједно и почетак стварања једнаких предуслова за прави, шири национализам код Хрвата, какви су постојали и код Срба. Тиме је отпочето унутрашње уједначавање у структури хрватског и српског дела народа. Најпосле се у последње време спирала еволуција Хрватства, која се дигла изнад старих схватања, нашла опет изван оне тачке која је била основна тачка старчевићанизма, т. ј. вратила се, и ако у другом, вишем смислу, принципу народне државе, принципу националног етатизма. Овај, не више државоправни, али зато све више етатички радикализам, хвата у последње време, поред свих опортунизама водећих странака које морају да се прилагођавају дневним политичким приликама, све већега маха, не само у омладини, него и у ширим слојевима. Овај радикализам не разбија себи главе питањем о форми, он је за сада још само једна диспозиција и није још нашао својих политичких формулација. Он је у ствари конзеквентно проведени национални принцип.

Сваки народ треба да има своју државу, цео

народ у једној својој држави. Овај радикализам је националистичан и унитаран, он је у главном југословенски. Он Југословенство не схвата као нешто у чему има да се утопе и растопе поједине скупине, него као виши тип исправно схваћених, од свега туђега ишчишћених, до крајњих консеквенција изведених национализама: хрватског, српског и словеначког. Све је то још за сада у стању постајања, али је значајно да се данас можда више у ширим слојевима него ли код интелектуалаца, афирмација и потенцирање Хрватства и хрватскога национализма не схвата као противност Србству или Словенаштву, него као афирмација једнога дела више целине, као афирмација која целини приводи, у потпуном опсегу и у највишем напону, поједине сепаратне делове. Осећа се да потпуни развој појединих делова богати и комплетира целину. Ово ново Хрватство неће да се одрекне ничега што је у Хрватству добро и вредно, него да читаво национално-историјско, национално-културно и национално-политичко наследство спасе за целину, која ће на тај начин бити боље стабилизирана, а у којој ће делови моћи да обезбеде себи услове за развој који им мањкају док су сепарирани. Уместо спољашњих тесања, слепљивања и прилагођавања једног дела другом, уместо компромисног Југословенства, оцртава се концепција синтетичног Југословенства. До последњих консеквенција развијен, хрватски и српски национализам морају да се по опсегу и по садржини сасвим покривају. Ово су наслућивали још у раније време и они хрватски и српски романтични „свехрвати“, „свесрби“ који нису разумели како је могуће да не буде једним народом сав онај народ код којега су унутрашње органичке везе јаче и вреднije од спољашњих разлика. Ново Хрватство на путу је да, не одричући се ничега од онога што је с временом само привредило, прими у себе и све оно што је доиста национално код Срба. Сличан процес у схватању се јавља и код Срба и код Словенаца. На тај начин

преостају још само два имена, једнако народна, од којих свако представља једну читаву вредност, и зато видимо да се данас више не траћи време гражећи неко треће, скупно име, а да се и једна и друга страна потпуно уверила о томе да је немогуће наметнути име једне стране другој, па се већ одомаћило природни скупни назив „хрватско-српски“ или „српско-хрватски“ за народни језик, за литературу, за цео народ, и најпосле за нови национализам.

САДРЖАЈ.

СТРАНА

Предговор III

САВРЕМЕНА ХРВАТСКА:

Први део. Баштина старога времена.

Средњевековна Хрватска 3
На мртвој straži (Турско доба) 29

Други део. Живот Хрвата у XIX веку.

Народно-политичке борбе (Општи преглед XIX века) 69
Народ и друштво 154
Политичке идеје и странке 190
Културни живот 248

Трећи део. Садашњица.

Двадесети век 313

F-L 1-10-54

DB 366 M3 Marjanovic, Milan
Savremena Hrvatska

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY